

credo

evangélikus folyóirat

XXVIII. ÉVFOLYAM
2022/2. • 1300 FT

„Testemben egy parány sincs abból az anyagból, amiből hét évvel előbb voltam: de ugyanaz vagyok, mert emlékezem. Éppígy: ma senki sem él azokból, akik 200 éve éltek e hazában: de ugyanaz a nép vagyunk, mert emlékezünk.” (BABITS MIHÁLY)

SZEMÉLYES MÚLT,
KÖZÖS EMLÉKEZET

Tartalom

- ISÓ M. EMESE:** *Az emlékezés kihelyezett színterein* 1
- CZEGLÉDI SÁNDOR:** *Történelem és emlékezet* 3
- ZÁSZKALICZKY RÉKA:** „[...] él-e még egyáltalán az ember, hogyha ilyen kevésre emlékszik”.
Az elbeszélhetőség korlátai, emlékezet és felejtés Gert Hofmann prózájában 7
- KORÁNYI ANDRÁS:** *Luther: 1500+. Evangélikus kereszténység a kétezzer éves egyházban* 15
- SZAKÁCS BÉLA ZSOLT:** *Lappangó örökség: az erdélyi falikronikák emlékezete* 20
- ANNE BRADSTREET:** *Drága, szerető férjemnek* 28
- SIR HENRY WOTTON:** *A boldog élet természete* 29
- TÓTH GERGELY:** *Az igazság koronája. A négyszáz éve elhunyt Révay Péterről (1568–1622)* 30
- KÁROLYI BÁLINT:** „Bizony féltém, úgy jár, mint Aesopus ebe...” *Közmondások, idézetek, erkölcsi példázatok és jelképek Vitnyédy István levelezésében* 37
- PETRŐCZI ÉVA:** *Pillanatképek a német reformáció történetéből* 47
- CSERMELYI JÓZSEF:** *Búsbak Ádám emlékei a losonci gyülekezeetről és a losonci nemzetőrség megalakítására felhívó beszédéről* 50
- VILÁGI DÁVID:** *Egy tevékeny élet lenyomata. A győri Túróczy-archívum* 56
- KUNT GERGELY:** *Sztechlo Gábor visszaemlékezésének metamorfózisai Bozóky Éva szerkesztésében* 65
- KONDOR BOGLÁRKA:** *Sztechlo Gábor és a Fébé-diaconisszák embermentése a második világháborús Budapesten* 74
- FARKAS ARNOLD LEVENTE:** *redék* 84
- ZSUGYEL JÁNOS:** *In memoriam Kabdebó Lóránt. (1936–2022)* 85
- FENYVESI FÉLIX LAJOS:** *Marosszentimrei ima | Örökké tartó pillanat* 87
- PERGER GYULA:** *„Az egyház élén az álljon, aki jó és rossz napokban tud szolgálni”* 88
- MAGYARÓVÁRI FANNI IZABELLA:** *Keresd a tornyot! Építészeti útikalauz a Dunakanyar templomaihoz* 91
- WEBER JÓZSEF:** *Identitásvektorok* 93
- KOVÁCS BALÁZS:** *A sámsonházai evangélikus gyülekezet története* 97
- MÓZESSY GERGELY:** *Kultúránkra okunk van büszkének lenni* 99
- PAPP MÁTÉ:** *Támaszok az idő fojtó áradásában* 103
- BARTÓK ISTVÁN:** *„...az assimilatio a nemzetre előnyös és kívánatos...”* 105

Az emlékezés kihelyezett színterein¹

→ Isó M. EMESE

Az emlék lehet személyes, a magánmitológia darabja: jel, (emlék)tárgy, amely felidéz, de lehet közösségi, az adott kultúra történelméről tanúságot tevő (emlék)anyag, alkotás is. Ha érzés kapcsolódik hozzá, – A magyar nyelv értelmező szótára szerint – lehet áldott, felejthetetlen, kellemes, rossz és véres: akkor is, ha egyéni, és akkor is, ha közösségi, csak a perspektíva változik.

Amikor az evangélikus történelmi emlékezetéről és annak „helyeiről”² beszélünk, akkor is számolnunk kell egyetemes, társadalmi és egyéni szintekkel s azzal, hogy szinte bármiből lehet az emlékezet egy darabja, nem csak a megőrkítés szándékával megalkotott emlékekből. Sőt a megőrzés lehet szándékolt, spontán vagy véletlenszerű. Történelmi jelentőséget – és helyet a kollektív emlékezetben – kaphat helyszín, tárgy, fogalom, esemény, szimbólum, szokás és lábjegyzet is: materiális és immateriális egyaránt. Az pedig, hogy mit tartunk megőrzendőnek és továbbörökítendőnek, koronként változik (ahogy értékítéletünk is változik egy életen át). Így a legtöbbet mindig az adott korszakról fog elárulni, hogy milyen kvalitás okán hagyományozunk tovább valamit, s az, hogy miként viszonyulunk múltunk egyes mementóihoz, társadalmunk szellemi állapotáról tanúskodik majd az utánunk jövők szemében.

„Történelmi jelentőséget – és helyet a kollektív emlékezetben – kaphat helyszín, tárgy, fogalom, esemény, szimbólum, szokás és lábjegyzet is: materiális és immateriális egyaránt.”

Az emlékezés olyan, mint a(z élő) nyelv: folyamatos változásban van, új elemekkel bővül, vagy éppen elhagy belőlük, sőt vannak szegmensei, amelyeknek elhomályosul vagy éppen időről időre megváltozik a jelentése és jelentősége. Jó példa erre, ahogyan a lutheránussá lett gyülekezetek a középkori keresztény emlékanyaggal (épülettel, annak dekorációival, a liturgikus felszerelésekkel) mint örökséggel – és nem mint eltörölni való teherrel³ – találták szemben magukat. Ezt az állásfoglalást illusztrálja a katolikus francia utazó, Pierre Lescalopier (1550 k. – 1597 u.) feljegyzése is, amelyet Keresztényfalván (Cristian, Románia) tett 1574-es látogatásakor írt le. Útinaplójába a következőket jegyezte fel: „Itt a miénkhez hasonló templomra találtam, s miután beléptem, meghallgattam esti, latin nyelvű istentiszteletüket, ami örömmel töltött el; ám amikor az ének végén ezt imádkozták:

»és pusztítsd el a pápista és török zsarnokságot«, felismertem, hogy lutheránusok. Szent történeteket ábrázoló festett üvegablakaik és a falfestményeik nem különböztek a mieinktől, miként papjaik viselete is megegyezett a mieinkével.”⁴ Jól jelzi, hogy a korai keresztény gyakorlatok megőrzése fontos volt a gyülekezetnek, sajátjuknak vallották őket, s továbbbéltesük kontinuitást, folytonosságot fejezett ki: reprezentálta, hogy évszázadok óta itt vannak, egyházuk nem új keletű, hanem apostoli.

→ Isó M. Emese (1989): művészettörténet, középkorász. A Credo folyóirat főszerkesztője.

Az emlékezés olyan, mint a (holt) nyelv: elemei nem mindig organikusan öröklődnek, de felidézhetőek, feléleszthetők. Ha feladatunknak tekintjük, egyes „dialektusok” rekonstruálhatók, kutatásukkal újratanulhatók, s – ez esetben – történelmünk belső logikája megérthető, hiszen tétje van. Ahogy Pierre Nora történész megfogalmazta, az

emlékezésnek ma már nincs valódi közege (milieux de mémoire), ez pedig figyelmeztető megállapítás az egyházak, gyülekezetek számára: az emlékezet-közösségek – a megtartóerőt kifejtve – biztosítják az általuk értéknek tartott *lieu de mémoire*-ok megőrzését és továbbadását.⁵ Ha ezt nem tesszük, azzal a közösség megmaradását sodorjuk veszélybe, lemondunk identitásunk alapjairól. Újra kell gondolni történeteinket, hogy a torzulásoktól, a hamis ideológiáktól megszabadulva a lutheránus önértékelés kellően erős alapjává válhassanak. Legyünk tisztában a róluk megszerezhető tényismerettel és a rájuk vonatkozó elképzelésekkel. Vállaljuk fel, hogy felelősségünk emlékezni és ezzel egész történelmünket számba venni.

E lapszám egybegyűjtött írásai így nemcsak arról tanúskodnak, hogy mik foglalkoztatják aktuálisan az evangélikusság történetével foglalkozó kutatókat, de a történeti emlékezet egyes epizódjait is segítenek felidézni, tisztábban látni. Mindezt egyéni, közösségi és egyetemes szinten is, hiszen a privát történetek is beletartoznak a kollektív emlékezetbe, identitásmegőrző erővel bírnak.

Az emlékezés ezen helyei is „önreflexióra, a (rögzített) tárgyak és (az állandóan változó) folyamatok összefüggéseinek át- és újraértelmezésére”⁶ ösztönöznek. ■

JEGYZETEK

- 1 A kifejezést Molnár Beátólól (1991–2022) tanultam, jó lett volna még többet is. Így válik egy lábjegyzet is az emlékezés kihelyezett színterévé, amely jelenlétével-létezésével hiányt jelöl. Nyugodj békében, Bea!
- 2 A Pierre Nora által (újra) bevezetett fogalom, a *lieux de mémoire*, avagy *loci memoriae* egyszerre jelent emlékezhelyeket és az emlékezet helyeit. (NORA, Pierre 1999. Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14. évf. 3. sz. 142. o. 2. lábjegyzet a fordító, K. Horváth Zsolt megjegyzésével a kifejezésről.)
- 3 Manapság elterjedt nézet a középkori emlékmagyagot, örökséget katolikusként azonosítani, megtagadva ezzel saját múltunkat.
- 4 LESCALOPIER, Pierre 1982. *Utazása Erdélybe (1574)*. Ford. Benda Gyula – Benda Kálmán – Tardy Lajos. Európa–Helikon, Békéscsaba. (Bibliotheca Historica) 64. o.
- 5 Igen plasztikusan fogalmazza meg ezt BABITS Mihály: „Testemben egy parány sincs abból az anyagból, amiből hét évvel előbb voltam: de ugyanaz vagyok, mert emlékezem. Éppígy: ma senki sem él azokból, akik 200 éve éltek e hazában: de ugyanaz a nép vagyunk, mert emlékezünk” (Stilisztika és retorika a gimnáziumban. Egy tantárgy filozófiája tanulók számára. *Nyugat*, 1910, 3. sz. 177–188. o. Web: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00049/01290.htm>; megtekintés: 2022. június 13.)
- 6 Molnár Beáta: Nem a tigris #058. <https://www.facebook.com/groups/963214647358445/permalink/963547937325116/>. (Megtekintés: 2022. június 13.)

Történelem és emlékezet

→ CZEGLÉDI SÁNDOR

Ha a történelemről, történelmi emlékezetéről szólnak, érdemes néhány dolgot előre rögzíteni. A hétköznapi szóhasználatban tükröződik az a nézet, miszerint a történelem a múlt tudománya. Ez annyiban igaz, hogy a történészek múltbeli eseményekkel foglalkoznak, a közösségi emlékezet is ezekre irányul, viszont a múlt nem önmagában létezik. A történészek gondolkodnak egy-egy problémán, és a rendelkezésre álló források feltárásával igyekeznek választ találni az adott kérdésre. Közben áttekintik a szakirodalmat, vagyis a korábbi kutatások eredményeit. Még ha következetesen csak az eredeti írott vagy más források (pl. régészeti leletek, képi ábrázolás) alapján akarnak is elemezni egy témát, akkor is szerepet játszhatnak megítélésükben olyan prekoncepciók, előzetes feltevések, amelyek értékrendjükből, identitásukból, iskolázottságukból fakadnak.

Ezeknek a nehézségeknek a kiszűrésére alkalmassak a konferenciák és a szakmai folyóiratok, ahol megvitatják a források felhasználását és a levonható következtetéseket. Ennek a folyamatnak a következménye, hogy alaposan fel kell készülnie a történésznek a korrekt érvelésre, ha „állni akarja a sarat”. Mit tehet? A szakirodalom egyre gyarapodó tömegében kénytelen szűk területtel foglalkozni. Nagy, áttekintő összegzésekre ritkán és kevesen vállalkoznak, pedig a széles közönségnek nagy szüksége lenne rájuk.

Az emlékezet nem kapcsolódik szorosan a kortárs történetíráshoz. Egy történész tanulmányát bárki önállóan olvashatja, az emlékezet viszont kollektív. Akár nemzeti, akár egyházi vagy más

közösségről beszélünk, létezéséhez hozzátartozik a kollektív emlékezet. Úgy is fogalmazhatunk: sajátos képe van egy-egy közösségnek a múltjáról. Ennek a képnek az alakulásával foglalkozik az emlékezetkutatás vagy emlékezettörténet, amely a 20. század utolsó harmadában vált jelentőssé. Elsősorban Jan Assmann és Pierre Nora munkásságának van nagy hatása. Assmann főleg ókori keleti példákön (az ókori Izrael példáján, az Ószövetségen keresztül) érzékelteti az emlékezet és a történettudomány különbségét. Az emlékezet egy közösség alkotása: „...csak a jelentőségteli múltra emlékezünk, és csak az emlékezetben tartott múlt múlik el jelentőséggel.”¹ A jelentőséget az adott kor értelmisége vagy vezető csoportja fogalmazza meg, s igyekszik szemléletét a közösséggel elfogadtatni. Pierre Nora is az emlékezet konstruált voltára hívja fel a figyelmet: Franciaország történelmének példáin mutatja be, hogy társadalmi konfliktusok és időről időre színre lépő szellemi áramlatok a közösség múltjának más-más szemléletét adják. Így a francia nemzeti identitás is átalakul az idők során.² Úgy is fogalmazhatunk: az emlékezésnek kánonja van, amely időről időre változik.

Milyen formában nyilvánul meg a kollektív emlékezet? Legfontosabbak a közös múltat megelevenítő ünnepek. Ilyen a reformáció emléknapja, amelyhez hazánkban az utóbbi évtizedekben egy egész hónapra kiterjedő programsorozat társul. Nemzeti ünnepeink közül március 15. lehet a példa. A helyi közösségek az 1848/49-hez kötődő emlékhelyeknél ünnepelnek: Kossuth vagy Petőfi szobránál, egy ’48-as hős emléktáblájánál. A kollektív emlékezet

→ *Czeplédi Sándor* (1968): a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara Történettudományi Intézetének adjunktusa. Kutatási területe a pedagógiatörténet, az emlékezettörténet és a történelemtanítás módszertana.

másik megnyilvánulási formája az emlékművek állítása, amely a politika világával is összekapcsolja az emlékezetet. Az 1920-as, '30-as években a kormányzat is támogatta az első világháború hősi halottainak emlékét idéző köztéri alkotások készítését, a második világháború után viszont nem adtak erre lehetőséget, sőt a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcoltak nem is beszélhettek a velük történekről, csak a kilencvenes években készülhettek szobrok és emléktáblák. Számtalan helyi kezdeményezés mutatja, milyen komoly igény volt rájuk.

Közterületek (utcák és terek) elnevezésében is él a kollektív emlékezet vagy a kollektív emlékezet megteremtésének igénye. Gondoljunk arra, milyen sok utca és tér őrzi a reformkor nagy egyéniségei (pl. Széchenyi, Deák, Vörösmarty) emlékét! A második világháború után a pártállami rendszer is őrízni akarta emlékét utcák és terek elnevezéseivel (pl. Népköztársaság útja, November 7. tér), de ez a kísérlet kudarcba fulladt a rendszerváltozással: az átnevezett utcák jórészt visszakapták régi nevüket.

Közintézmények (főleg iskolák, de kórházak, múzeumok, könyvtárak) elnevezésében is él a közösségi emlékezés igénye. A névadó kiválasztása tükrözi, melyik történelmi személyiségnek milyen súlya van az adott közösség értékrendjében – vagy legalábbis milyen súlya volt akkor, amikor nevet adtak az adott intézménynek. Sok érdekes jelenségre lehet bukanni. A reformkorban felmerült az evangélikus és református egyház uniójának gondolata, erre törekedett az evangélikus Székács József és a református Fáy András is. Jó barátságban voltak, Székács József később evangélikus püspök lett, és református püspök társával, Török Pállal együtt búcsúztatták Fáy Andrást, akit a Kálvin téri református templomban helyeztek örök nyugalomra. Székács József emlékét szülőhelye, Orosháza evangélikus iskolája őrzi. Fáy „a nemzet mindenese” jelzőt kapta sokoldalú működése miatt. Nem volt ugyan lelkész, de átlagon felüli teológiai ismeretekkel rendelkezett. Jelenleg hat iskola viseli Fáy András nevét, közülük mégis csupán egyetlen református. Úgy tűnik, jobban él emléke saját egyházán kívül, mint belül.

A kommunista rendszerek előbb említett emlékezetpolitikája mellett meg kell említenünk a közösségi emlékezet más problémáit is. A közelmúlt eseményei mutatják, hogy ugyanabban a városban vagy országban élők is homlokegyenest mást gondolnak egyes történelmi szereplőkről és eseményekről. Az Egyesült Államokban és néhány nyugat-európai országban az egykori rabszolgák leszármazottai ledöntötték több rabszolgotartó, illetve -kereskedő szobrát. A szobrok eltávolítása és az azt kísérő viták látványosan megmutatták, mennyire eltérő narratívák élnek egymás mellett az amerikai polgárháború és a gyarmati múlt megítélésében.

A Kárpát-medencében is találunk számtalan ilyen esetet: az országhatárok változása után az újonnan hatalmi pozícióba került etnikum vezetői eltávolításra ítélték a más emlékezetközösségekben élők emlékműveit, megváltoztatták az utcák és terek neveit, sőt még városokat is átneveztek. Napjanikban ennek a folyamatnak a korrekciójára, az emlékezet újragondolására is érdemes figyelünk. Besztercebányán IV. Bélának, Késmárkon Thököly Imrének állítottak szobrot. Erősödik a szemlélet, hogy tisztelni kell az 1920 előtti közös magyar-szlovák múlt nagy alakjait, származásra való tekintet nélkül. De sajnos az ellenkezőjére, a másik etnikum elleni gyanakvásra is lehet példákat találni.

Az emlékezet tehát belső, lelki tényező, a szobrok és utcanévek pedig csak a megjelenési formái. Ha befelé nézünk, akkor nemegyszer meg lehet találni az emlékezetben az önsajnálatot: „A mi népünket mindig elnyomták, mi mindig jók voltunk másokkal szemben, mások viszont mindig ártottak nekünk.” Az önsajnálattól nemcsak elfogultság, hanem gyűlölet és a vélt vagy valós sérelmek megtorlása is születhet. Jó lenne megtalálni a módot arra, hogy az érintettek párbeszédet folytassanak ezekről a kérdésekről, és kiutat találjanak.

Ha az emlékezetnek nincs szoros kapcsolata a történettudománnyal, akkor hogyan öröklődik? A hagyományos világban, amikor még kevesen jártak iskolába, szóbeli úton terjedtek a történe-

▲ A valaha kivágott legnagyobb fa, évgyűrűin az adott időszakban történt eseményekkel

tek. Egy parasztházban ősztől tavaszig egyetlen szobában töltötte az éjszakát a többgenerációs család. A szülők-nagyszülők meséltek saját élményeiről vagy arról, amit ők is a nagyszüleiktől hallottak. A nagy háborúk emléke így rögződött generációkon át – még az első világháborúé is. Már a 16. századtól voltak olyan népkönyvek, amelyek egy ország vagy király híres tetteit beszélték el egyszerű, közérthető formában. Ha volt olvasni tudó ember, ő olvasta fel a többieknek a könyvet részletekben. Hazánkban Losonczi István *Hármas kis tükör* című könyve erre a legjobb példa.³ Protestáns elemi iskolákban tankönyvként használták, de piacon is árulták, katolikusok is megvették. 1771-ben jelent meg először, és még az 1850-es években is kiadták. A könyvben tartalomtól függően a téma rövid kifejtése, kérdés-felelet és versbe szedett is-

meretanyag váltogatja egymást. A szerző így vezeti be a 11. századi magyar történelemről szóló részt:

„K[érdés]: Hány királyok voltak a’ XI-dik Seculumban [században]?”

F[elelet]: Kilentz Királyok illy rendel:
Szent István és Péter kegyetlen Abával.
András, Első Béla, Salamon Geizával,
Ez után Szent László a’ Könyves Kálmánnal,
Ki kegyetlenül bánt jó atyafiával.”

Nemcsak Losonczinál, hanem másoknál is nagy királyok, nagy egyéniségek köré rendeződik a történelem, s velük együtt öröklődnek a sztereotípiák is. Kutatások szerint országonként változó, hogy mekkora szerepet tulajdonít a közvélemény egy-egy történelmi egyéniségnek. Írországból például

úgy látják, a történelmi folyamatok erősebbek az egyénnél: az írek a 19. század első felében semmit sem tehettek az Angliából induló ipari forradalom káros hatásai ellen. Ezzel szemben az Egyesült Államokban óriási jelentőséget tulajdonítanak az igazáért bátran kiálló és a közvéleményt maga mellé állító személyiségnek, benne látják a történelemformáló erőt.⁴

A 19. századtól, a kötelező iskolai oktatás bevezetésétől kezdve az iskola egyre fontosabb helye lett az emlékezet átörökítésének. Országként eltérő és időről időre változó volt az iskolalátogatási kötelezettség, az alap- és középfokú intézmények rendszere, de a 20. század közepéig az iskola szinte mindenütt a nemzetépítés szolgálatában állt. Az államalkotó nemzet története volt a történelemtanítás fő területe: hogyan erősödött és gyarapodott az ország az egyes korszakokban, milyen csapásokat kellett elviselni máskor, s hogyan állt fel újra a nemzet a csapásokból? Az orosz oktatásban például nagy hangsúlyt helyeztek arra (sőt helyeznek ma is), hogy a 17. század eleji zavaros orosz belpolitikai helyzetben a lengyel király elfoglalta Moszkvát, majd a moszkvai nemesek és polgárok összefogása miatt ki kellett vonulnia. Nagy súllyal érzékeltették a lengyel megszállás negatívumait. Ezzel szemben Oroszországnak a Lengyelország többszöri felosztásában és megszállásában játszott 18–20. századi szerepét lényegében természetes folyamatnak állították be, egyáltalán nem törekedve empátia kialakítására (sajnos itt is fogalmazhatunk jelen időben).

Ennek a történelemtanítási szemléletnek mindenhol az etnikai vagy vallási kisebbségek látták (és ahol még ilyen szellemben tanítanak, napjainkban is látják) kárát. Számukra az elutasítás a lehetséges válasz. Észtországban a második világháborútól a Szovjetunió felbomlásáig azt tanították, hogy országuk 1940-ben önként lépett be a Szovjetunióba. Az észtek viszont szinte egyöntetűen azt vallották, hogy erőszakkal léptették be őket. Az otthonról hozott tudás felülírta az iskolai ismeretet.⁵

Nyugat-Európában a második világháború után ezzel ellentétes tendencia bontakozott ki: véget akartak vetni a történelemtanításban az előítéleteknek, a sérelmek emlegetésének. A legfontosabb a máig élő német–francia együttműködés: közös munkacsoportok vizsgálják a történelemtankönyveket és -tanterveket, továbbá mindkét országban ügyelnek a toleranciára, egymás értékeinek megbecsülésére. A történelmi gondolkodás fejlesztésében látják a történelemtanítás célját: miért alakultak ki konfliktusok, milyen változást hoztak a háborús és a békés időszakok, hogyan fejleszti ezek és más problémák elemzése a tanulók személyiségét? Nemcsak korabeli forrásokat dolgoznak fel, hanem régi és mai történészek véleményét is áttekintik. A történelemtanításnak ez a szemlélete Európának főleg a nyugati felén honosodott meg. Nálunk is jelen van, de még sokat kell tennünk érte.

Bízunk benne, hogy ezzel a módszerrel rendeződik a történettudomány és emlékezet viszonya is, és toleráns, emberséges világban fognak felnőni a következő nemzedékek. ■

JEGYZETEK

- 1 ASSMANN, Jan 2004. *Kulturális emlékezet*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Kiadó, Budapest. 77. o.
- 2 NORA, Pierre 2010. *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Ford. K. Horváth Zsolt. Napvilág Kiadó, Budapest. 13–27., 290–293. o.
- 3 LOSONCZI István 2022. *Hármas kis tükör, mely I. a' Szent históriát, II. Magyar országot, III. Erdély országot, annak földével, polgári-állapattal, és históriájával [...] elő-adja és ki-mutatja*. <https://mek.oszk.hu/15100/15190/15190.pdf>. (Letöltés: 2022. április 25.)
- 4 BARTON, Keith C. 2001. A sociocultural perspective on children's understanding of historical change. *Comparative findings from*

Northern Ireland and the United States. *American Educational Research Journal*, 38. évf. 4. sz. 881–913. o. Idézi KINYÓ László 2005. A narratív készség fejlődése és szerepe a történelemtanításban. *Magyar Pedagógia*, 105. évf. 2. sz. 109–126. o. 119. o.

- 5 WERTSCH, James V. 2000. Is it possible to teach beliefs, as well as knowledge about history? In: Peter N. Stearns – Peter Seixas – Sam Wineburg: *Knowing, teaching, and learning history. National and international perspectives*. New York University Press, New York. 38–50. o. Idézi KINYÓ 2005, 119. o.

„...él-e még egyáltalán az ember, hogyha ilyen kevésre emlékszik”

Az elbeszélhetőség korlátai, emlékezet és felejtés Gert Hofmann prózájában

→ ZÁSZKALICZKY RÉKA

Gert Hofmann (1931–1993) 20. századi német regényíró – annak ellenére, hogy Günter Grass mellett százada utolsó évtizedeinek egyik legtöbb nyelvre lefordított német szerzője volt – nem érte el hasonló kvalitású kortársai ismertségét és sikerét.¹ Ezt irodalmi nyilvánosságot kerülő, visszahúzó életmódján és 1993-ban váratlanul bekövetkezett halálán kívül azzal magyarázza a szakirodalom, hogy Hofmann már negyvenöt éves is elmúlt, amikor legelső regényének (Die Fistelstimme, 1980) egy fejezetéért rangos elismerést, mégpedig Ingeborg Bachmann-díjat kapott.² Az ezt követő időszakban, 1979 és 1993 között ugyanakkor tizenhét kötetet is publikált, és közülük többet rangos elismeréssel is jutalmaztak, az Auf dem Turm 1982-ben például megkapta az Alfred Döblin-díjat.³

A Hofmann-életmű több darabja is megjeleníti, illetve tematizálja a második világháború, illetve a holokauszt tapasztalatát, továbbá a belőlük következő kérdéseket, például a kollektív bűnösség és büntudat problémáját. Dolgozatomban Hofmann három magyar nyelvre is lefordított művét vizsgálva (Unsere Eroberung – Meghódításunk, 1984; Der Blindensturz – Vak vezet világtalant, 1985; Veilchenfeld, 1986) arra szeretnék rávilágítani, miként lehet elbeszélhetővé tenni különböző narrációpoétikai eljárások (pl. gyermeki perspektíva, többes szám első személyű narráció) alkalmazásával az ímért említett történelmi események tapasztalatát, felhívva a figyelmet ezzel összefüggésben az emléke-

zet és felejtés kérdéskörének a szerző szövegeiben tetten érhető különféle relációira.

Az elbeszélhetőség korlátai

Vak vezet világtalant

Vak vezet világtalant című kisregényében Gert Hofmann dramatizálja az idősebb Pieter Bruegel azonos címen ismert, 1568-os festményét: elbeszélhető történettel ruhazza fel és dialogizálásba bocsájtja a hat vak szereplőt. A szöveggé alakított kép az adaptáció sajátos technikája: a festmény megelevenedik, az *ekphrasist* az antik hagyománnyal szemben nem a kép részletes bemutatása teszi ki, hanem a szereplők köré írt történet. Kiindulópontja tehát a képen ábrázolt pillanat, amelyet a szerző a filmművészetben használatos flashbacktechnikához hasonlóan dinamizál – az foglalkoztatja ugyanis, mi vezethetett el a festményen látható kulcsjelenethez, amely az általa megkonstruált történetben a vakok lefestésének, megörökítésének pillanata.⁴

A középkori gondolkodás szerint a vaksággal Isten nemcsak büntetett, hanem a kiválasztottlétet is jelezte („azt bünteti, akit szeret”).⁵ A kisregény vakjai eleinte ilyen jellegű kiválasztottságnak érzik azt, hogy a festő éppen őket akarja megörökíteni: a kép elkészítésének folyamatát ünnepi, emelkedett eseménynek képzelik el.⁶ A megörökítés folyamata azonban nem teljesíti be a hozzá fűzött reményeket, és lassan világossá válik a vakok számára, hogy valójában mi is történik: a festő alkotói koncepciója tehetetlenségüket kihasználva rendelődik

→ Zászkaliczky Réka (1997): az ELTE Bölcsészettudományi Karának végzős hallgatója osztatlan tanárképzésben, magyar–angol szakon. Kutatási területe Gert Hofmann, valamint Mándy Iván prózája.

személyes méltóságuk fölél. A festő a műalkotás által tükröt akar tartani, szembeíteni akarja a társadalmat önmagával, „hogyszer végre lássák őket (bennünket), akiken mindig átnéznek, és megtudják, hogy mi az ember”,⁷ ugyanakkor ő is hasonlóképpen keresztülnéz a vakokon, sőt azzal, hogy a festmény érdekében újra és újra esésre kényszeríti csoportjukat, kihasználja és emberi méltóságukban sérti őket.⁸

A *Vak vezet világtalant* szereplőinek korlátozott perspektívája elsősorban sajátos érzékelésmódjuk-

hoz köthető, a vakok fogalomalkotása ugyanis az átlagostól eltérő módon szerveződik: észlelési tartományuk leszűkül, emlékképeik révén megőrzött vizuális képzeteik redukáltak.⁹ Térérzékelésük alapja a tényleges fizikai környezet egy sokkal absztraktabb, képzelt és megkonstruált változata, amelyet többi érzékszervükre, egymásra és külső segítségre hagyatkozva hoznak létre. Szemük világának elvesztése, ahogy azt a magyar *világtalan* szó is érzékelteti, a lét visszaszorított állapotába kényszeríti őket.¹⁰ A Bruegel-festmény hat vakját Hofmann el-

▼ Id. Peter Bruegel: *Vak vezet világtalant*, 1568 (olaj), vászon, 86 x 154 cm, Museo di Capodimonte, Nápoly)

térő mértékben ruházza fel személyiségjegyekkel, amelyek viszont többnyire feloldódnak a csoport személytelenségében.¹¹ Elválaszthatatlanságukra a narráció többes szám első személyű igemódja is folyamatosan emlékeztet, amely amellet, hogy fokozza a szereplők személytelenségének képzetét, azt sugallja, hogy nem rendelkeznek az önálló megszólalás és létezés lehetőségével. Nincs olyan elbeszélő tehát, aki külső instanciaként narrálja a regényt – hirtelen, kontextus és előzetes ismeret nélkül kerülünk bele a vakok tudatába, és mindent

a *mi* nézőpontjából látunk –, így kérdéssé válik az események elbeszélésének hitelessége. Ennélfogva a szöveg befogadója – akárcsak a kisregény vakjai – vezető nélkül marad: vagy el kell hinnie, hogy a dolgok úgy történnek, ahogyan azt a főszereplők állítják, vagy folyamatosan kételkednie kell az állítások igazában, ez pedig állandó bizonytalansághoz vezet.¹² A külső, objektív nézőpont hiányából fakadóan a vakok korlátozott perspektívájának problémája a külvilággal kapcsolatban is értelmezhető: például a szövegben megjelenő emberek viszonyulása a csoporthoz szintén csak a vakok elképzelései és benyomásai által konstruálódik meg: „Ablakokat és ajtókat tárnak ki, emberek jönnek ki az utcára; tátott szájjal bámulnak, megismernek bennünket, kiáltoznak, és azt gondolják: Milyen különös! (Mármint hogy ugyanúgy van fejünk és agyvelőnk, mint a többieknek.) És azt kérdezik magukban, hogy bolondok vagyunk-e vagy bölcsek, és valószínűleg utánunk néznek.”¹³ Az olvasó nem tudhatja, hogy valóban úgy gondolkoznak-e a vakokról az emberek, ahogy azt ők elbeszélik, a narráció ugyanis kizárólag az ő kihangosított kérdéseiből, gondolataikból, valamint az általuk folytatott dialógusokból áll.¹⁴

Meghódításunk

Az általam elemzett másik két szöveg szintén korlátozott perspektívából (gyermekes szemszögéből) jeleníti meg az eseményeket, a *Meghódításunk* elbeszélője ráadásul szintén többes szám első személyben szólal meg. A regény egy nevenincs német kisvárosban játszódik, és – akárcsak a *Vak vezet világtalant* – egyetlen nap (az amerikai megszállás első napja, avagy a „meghódításunk napja”) történéseit öleli fel. A többes szám első személyben megfogalmazott narráció az ostorgyáros családból származó Imbach testvérpárhoz kötődik,¹⁵ akik egy gyári munkás fiával, Edgarral hármasban kóborolnak a lebombázott városban, a vakok elveszettségéhez, tapogatózásához hasonlítható bizonytalansággal mozogva a világban.¹⁶ Ahogy azt ők maguk is megfogalmazzák, világérzékelésük korlátozott, mivel – részint a felnőttek igazságot leplező attitűdje miatt – nincsenek komplex tudás birtokában:

„Ha egyáltalán elmondanak nekünk valamit, akkor is csak jóval később, hogy mi minden történik körülöttünk, úgyhogy valószínűleg sosem fogjuk megtudni, mi történt, mit mondtak, tettek, mit hallgattak és mulasztottak el valóban a mi L. városunkban a meghódításunk utáni első napon.”¹⁷

A környező világra adott gyermeki reakció olyan nézőpontból artikulálódik, amely érthetetlenként, idegenként, azonban – némileg paradox módon – veszélytelenként érzékeli a valóságot. A *Meghódításunk* gyermekszereplői, akiket elsősorban kalandvágyuk, kíváncsiságuk vezérel,¹⁸ azt követően, hogy kiszabadulnak az óvóhely biztonságából, a város lebombázott részeire, tömegsírokhoz, valamint egy elhagyott vágóhídra tévednek. Ezek a jelentéssel telített terek elbeszélésükben érzelemmentes leírások által elevenednek meg, s a narráció szenvtelensége akkor is kitart, amikor a testvérpár az iszonyat, a félelem érzéséről számol be: „Mert az iszonyathoz, mondta, *hozzá lehet szokni*, mi pedig egyszerűen még nem szoktunk hozzá a *lerombolt Wunderplanhoz*. Úgyhogy egyszer aztán sugárban le is hánytuk a romokat. Ez is el fog múlni, mint minden az életben, mondta erre anya közöttünk állva. Ha *összeszednénk és rákényszerítenénk* magunkat, hogy a halottak fölött járjunk, hamarosan annyira hozzászoknánk, hogy természetesnek vennénk, hogy ott jártunk, és egyáltalán nem is törődnénk vele.”¹⁹ Az idézetben a szerző által kurzívval szedett szavaknak köszönhetően elkülönül az anya narratívája, az általa használt szavakat a gyerekek mindenféle módosítás nélkül emelik be saját elbeszélésükbe.

Hofmann monográfusa, Hans-Georg Schede Agota Kristof *Trilógiájának* első két kötetét említi a mi-elbeszélések vonatkozásában,²⁰ amelyek közül – megítélésem szerint – főként a szövegegyüttes első része, *A Nagy Füzet* állítható párhuzamba a *Meghódításunkkal*. A gyermeki nézőpont mindkét esetben úgy foglalja egységes narráció keretei közé a szereplőket körülvevő világ történéseit, hogy azok e világ valóságának mindig csak a töredékét értik, érzékelik, fogják fel. *A Nagy Füzet* narrációjában rejülő feszültség annak köszönhető, hogy a narrátor ikrek

– ahogyan arra reflektálnak is – úgy próbálják meg rögzíteni, leírni a velük történő eseményeket, hogy kiiktatják az elbeszélésből az érzelmi vagy reflektív elemeket, azaz minden személyeset:²¹ „Azok a szavak, amelyek érzéseket jelölnek, igen homályosak, jobb, ha kerüljük a használatukat, és ragaszkodunk a tárgyak, az emberek és önmagunk leírásához, vagyis a tények hű leírásához.”²² Lényegében ugyanez figyelhető meg a *Meghódításunk* kapcsán is, azzal a különbséggel, hogy *A Nagy Füzet* ikreivel szemben e regény testvérpárja nem reflektál az elbeszélés milyenségére – a szövegben tehát nem találunk metanarratív elbeszélői megnyilatkozásokat.

Veilchenfeld

A *Veilchenfeld* című kisregényben a címszereplő (véltetően zsidó származású)²³ filozófus szisztematikus halálba kergetésének történetét házi-orvosa fiának szemszögéből látjuk: az események retrospektív elbeszélése a fiú Veilchenfeld úrral való megismerkedésétől egészen annak öngyilkosságáig tart. Az emlékezet mint a múlt „látásmódjának” az emlékezés jelenében zajló aktusa Mieke Bal narrációelméletében a fokalizáció²⁴ különleges esete. A különálló elemek felidézhető, elbeszélhető történetté állnak össze, de köztudott, hogy az emlékek megbízhatatlanok, ezért a felidézett „történet” nem azonos az átélt eseményekkel.²⁵

Az egy-egy nap eseményeit rögzítő *Meghódításunkkal* és a *Vak vezet világtalanttal* szemben a *Veilchenfeld* egy hosszabb időintervallumot felölelő én-elbeszélés, azonban nem annak hagyományos értelmében, ugyanis az *ént* időnként a *mi* különböző formái váltják, anélkül, hogy változna az elbeszélői hang. Ezt az ingadozást Schede annak tulajdonítja, hogy a narrátor-szereplő, a hat-nyolc éves Hans különböző, az észlelését is befolyásoló csoportokkal identifikálja magát.²⁶ Ennek a többes szám első személyű elbeszélőmódnak Schede négy esetét különbözteti meg: a többes szám váltakozva vonatkozik a testvérével, egész családjával, iskolatársaival/barátaival, valamint a kisváros egész lakosságával való közösségére.²⁷ Míg az előzőleg vizsgált szövegekben a *mi* használata a totális homogenitást,

a személyiségjegyek egymásban való feloldódását eredményezte, a *Veilchenfeld* esetében végig megmarad az *én* dominanciája. Schede ezt funkciósmi-elbeszélésnek tekinti, amely azáltal, hogy bevon egy másik (a sajátjánál erőtlenebb) hangot, saját kontúrját erősíti.²⁸ Hans tehát többnyire saját szemszögéből, a maga látásmódja, tudása és nem tudása szerint beszéli el az egyre nyomasztóbbá váló eseményeket. Nem érti pontosan, miért történnek Veilchenfeld úrral a folyamatos, egyre gyakoribbá és durvábbá váló atrocitások, de a kíváncsiságon kívül nem fogalmazódik meg ezzel kapcsolatban semmi érzelm benne, közreműködik a felnőttek világában, átveszi gondolkodásmódjukat.

A szövegben az elbeszélői megnyilatkozások egy átmeneti kategóriája is detektálható, amelyben általában jelölve van, ha a gyermek adott ismerete mástól, például egy felnőttől származik. Erre találhatjuk a legtöbb példát a kisregényben, amelynek narrátora sokszor olyan eseményeket is lejegyez, amelyeknél biztosan nem lehetett jelen: „A gyűldezsoba vendégei, akik már jócskán felöntöttek a garatra, a helyiség keresztfalához állították, aztán a székeikkel félkörben odarukkoltak körébe, kinyújtott lábbal így ültek ott, mégpedig úgy, hogy a széküknek a támlája volt elől, s jobbra-balra volt egy-egy lábuk. Így történt, hogy beszorították (Laube asszony), ez egyszer felcserélték a szerepeket (Laube úr), foglyul ejtett állatként kezelték (anya), kínozták (apa), és így tovább.”²⁹ Az elbeszélő az egyes megnyilatkozásokhoz tartozó nevek feltüntetésén kívül sokszor – a *Meghódításunkhoz* hasonlóan – kurzívval jelöli azokat a szavakat, amelyeket a felnőttek szóhasználata nyomán használ: „Akárhogy is, Veilchenfeld úr még éjfél előtt, vagy már éjfél után, kimegy a városba, ahol aztán a *Casino* filmszínház és a *Lampenputzer* borozó között megtörtént az *atrocitás*.”³⁰ Továbbá a két eljárás együttes alkalmazása is tetten érhető bizonyos szöveghelyeken, összefonódásuk a felnőttek dialógusainak montázsszerű képét szervezi: „És ebben az időben megtörtént akkor. Apa azt mondja: a *túlkapás*, anya: a *gaztett*, Laube optikus úr pedig: a *harag aktusa*, ő már rég látta, hogy ez jön.”³¹

Schede a *Veilchenfeld*ben érvényesülő narráció-poétikai technikát az elbeszél világ önkéntelen leleplezésének (Entlarvung der erzählten Welt) nevezi.³² A külvilág (különös tekintettel a felnőttek világára) fokozott figyelmet vált ki a kisregény gyermekelbeszélőjéből. A történeteket, amelyeket észlel, a felnőttek megnyilatkozásai alapján rekonstruálja, amelyek az esetekben többségében (feltételezhetően a nemzetiszocialista narratíva hatására) nem mentesek a másik (jelen esetben Veilchenfeld) negatív előjelű megkülönböztetésétől, sőt gyűlöletétől sem. Hans édesapja például – annak ellenére, hogy nem ért egyet a filozófust ért atrocitásokkal – az elbeszélés egy pontján a következőket fogalmazza meg: „De talán, tekintve mindazt, ami Veilchenfeldre vár, nem is lenne a legrosszabb, ha végezne magával, mondja apa, aki sok mindenben robosztusabban gondolkodik, mint anya, és ezeket a gondolatait ki is mondja.”³³ Apja gondolatát pedig Hans később sajátjaként ismétli: „Mindenesetre, én is ezt mondom magamban most már: A legjobb lenne, ha végezne magával. És: Most végzett magával! De akkor meglátom Veilchenfeld urat megint az ablaknál, és még mozog. Nos, akkor majd holnap végez magával, ezt gondolom és megyek tovább.”³⁴ Az események ennél fogva e megnyilatkozásokat változatlanul visszatükröző gyermeki pillantásban, leleplező perspektívában koncentrálnak. Feszültséget (suspense)³⁵ teremt ugyanakkor, hogy a leleplezés kizárólag a befogadó szempontjából értelmezhető, tekintettel arra, hogy a narrátor-szereplő nem képes realizálni a megismételt mondatok súlyát.

Emlékezet és felejtés

Felejtés mint menekülés – emlékezés mint büntetés

„Amikor emlékezetéről beszélünk, szükségképpen felejtésről is beszélünk, hiszen végül is sohasem emlékezünk mindenre. A hiánytalan emlékezet elviselhetetlen teher lenne számunkra” – hangsúlyozza Ricœur,³⁶ aki megkülönböztet egymástól *passzív* és *aktív felejtést*. Előbbit az *aktív emlékezet* hiányaként határozza meg, a felejtést ebben az esetben menekülésként értelmezve.³⁷ A *Meghódításunk*

testvérpárjának esetében a felejtés mint menekülés részint tudatos stratégiájáról beszélhetünk, a regény narrátor-szereplői ugyanis igyekeznek nem tudomásul venni a közvetlen környezetükben zajló gaztetteket. Ezzel szemben ugyanakkor – Edgar nyomására – emlékezésre, a múlt megkonstruálására kényszerülnek, mivel társuk arra kötelezi őket, hogy újra és újra felidézzék azt az éjszakát, amikor édes-

„A vakok halláson, tapintáson és szagláson keresztül tudnak előhívni olyan emlékfoszlányokat, amelyek segítségével aztán (eltérő mértékben) el tudnak képzelni, meg tudnak alkotni helyeket, tárgyakat és személyeket.”

apjuk vélhetően részt vett egy cseh hadifogoly meggyilkolásában:³⁸ „És most egy ideig arra az éjszakára fogunk összpontosítani, amelybe feltehetően apa is belekeveredett, holott, ha meggondoljuk, elég régen volt. Az igazat megvallva már megint teljesen megfeledkeztünk arról az éjszakáról. Tényleg, egyáltalán volt, vagy nem volt az az éjszaka? Nem tudjuk, azon az éjszakán tépelődünk, elhessegetjük, de ha Edgarunk úgy akarja, újra közelebb kell engednünk. És mivel olyan kevésbé vagy egyáltalán nem is emlékszünk arra az éjszakára, meg kell kérnünk Edgarunkat, hogy meséljen arról az éjszakáról. Mert Edgarunk, ha minden egyébről megfeledkezik is, erről az éjszakáról mindent tud még, és jól el tudja mondani nekünk, mi látni- és hallanivaló volt ezen az éjszakán, mit mondtak, mit hallgattak el, mit tettek és mit nem tettek.”³⁹ Az emlékezés rituálészerű aktusa – mivel Edgar édesapjuk feltételezhető bűne miatt kényszeríti bűnhődésre a testvérpárt – ebben az esetben tehát összefonódik a transzgenerációs bűnösség/bűntudat kérdésével.

Edgar ártatlan szülei elvesztése miatt igyekszik igazságot szolgáltatni, az Imbach testvérek pedig magukra vállalják a társuk által kiszabott büntetést. Annak ellenére ugyanakkor, hogy elfogadják eltűnt édesapjuk bűnösségét, mintha mégis úgy ítélnék meg, hogy kitüntetett pozíciójából fakadóan több joga van az élethez, mint Edgar szintén nyomavestett édesapjának, aki – mint az a regény legvégén kiderül – valóban életét veszti: „Ilyenkor felöltik bennünk, hogy talán elesett, de természetesen

nem így van. Négy okból is élnie kell, míg Edgarunk apja halott. 1. ok: Ő nem büntetőszázadban van, mint Edgar apja, hanem csak átmenetileg kell egy kicsit segítenie sáncot ásni Görlitz mögött. 2. ok:

Gyártulajdonos, még ha csak kicsi is az a gyár, és belül kissé lepusztult, és kívülről sem látszik éppen vadonatújnak. Már csak azért is viszsza kell jönnie, mert különben ki vezetné ezt a nem éppen vadonatúj

és lapos és kicsi, alapjában véve azonban ép gyárat? 3. ok: Igen, Edgar apja eltűnt, mert ő nem olyan fontos, és egy egyszerű borszabót nem nehéz pótolni. A negyedik ok, valószínűleg a legfontosabb, pillanatnyilag nem jut eszünkbe.”⁴⁰

Felejtés mint nyelv- és identitásvesztés

A vakok számára a térhez kapcsolódó helyzetek kognitív feltérképezése szükséges, ezek rögzítése és tudatban tartása pedig az idő és a memória működésének függvénye.⁴¹ A képzet a vakon születetteknél az eltérő szerkezetű tudati kép és észlelés alapján születik meg, a későbbi életkorban látássérültté váló emberek számára pedig a vizuális emlékképek visszaidézésének lehetősége is közrejátszik a világ megkonstruálásának folyamatában. A képzet, csakúgy mint a tapasztalat vagy megismerés, a szubjektum aktív tevékenysége, amelyet a korábban észlelt tárgyra való visszaemlékezés irányít, hiszen ekkor az emlékezet képei a jelen tapasztalatbázisával kerülnek közös síkra.⁴² A vakok halláson, tapintáson és szagláson keresztül tudnak előhívni olyan emlékfoszlányokat, amelyek segítségével aztán (eltérő mértékben) el tudnak képzelni, meg tudnak alkotni helyeket, tárgyakat és személyeket. A visszaidézés sokszor nyelvi művelet, a nyelv azon funkciójának köszönhetően, hogy képes képzetté formálni az emlékképeket, és mint nyelvi jel tetszőlegesen előhívható/megismételhető. Az időbeli meghatározottság azonban kiküszöbölhetetlen, hiszen visszafordíthatatlanul magában hordozza a felejtés

folyamatát.⁴³ A felejtés a *Vak vezet világtalant*ban a közös nyelv tételezésének korlátaira figyelmeztet, a kisregény vak szereplői ugyanis már nem tudják problémamentesen használni azt a fogalmi hálót, mint a látók: „... (és a mi mondataink) egyre rövidebbek lesznek. Összehasonlítva a korábbi mondatokkal, már nem is mondatok...”⁴⁴ Amennyiben pedig a szavakra emlékeznek is, azok jelentése a vizuális észlelés hiányában elkopik, halványodik: „Tisztás a fenyőerdőben? Jó, de milyen? Szürkület? Szép, de mi az? És tűnődik, hogy ez hova tartozik, milyen összefüggésbe.”⁴⁵ A felejtés irányíthatatlan folyamatát megtapasztalva, kétségbeesetten próbálják felidézni, előhívni a régen ismert szavakat és azok jelentését, valamint aktív szókincsük részévé tenni őket. Elérkezik azonban az a pont, amikor maguk a szereplők is hiábavalónak ítélik meg a saját maguk kifejezésére irányuló próbálkozásait, és ennek hiányában önnön létezésüket vonják kétségbe: „...és azt kérdezzük magunkban, hogy él-e még egyáltalán az ember, hogyha ilyen kevésre emlékszik. Ha az, ami reggel volt, este már sehol sincs. Ebben az esetben, sajnos, ez így van, többen már halottak vagyunk.”⁴⁶ Érzékelésük határai tehát egyben identitásuk határait is jelölik.⁴⁷

* * *

„HA AZ EMBER, NAGY BESZÉDKÉNYSZERE ELLENÉRE, ilyen hosszú ideig nem beszélt, mondja Veilchenfeld úr, szeretne mindent, ami csak ez idő folyamán lerakódott és megüledett benne, a legszívesebben a körmével lekaparni, és egyetlen hosszú mondatba beledobni, aztán ezt a gyanútlan hallgatók köre tekerni”⁴⁸ – olvashatjuk a *Veilchenfeld* perifériára szorított címszereplőjének szavait. Míg a *Vak vezet világtalant* esetében a nyelv-, illetve identitásvesztés folyamata a vakság létállapotával áll összefüggésben, addig a *Veilchenfeld*ben ez a filozófus megsemmisítésének/megsemmisülésének szükségszerű velejárója, különös tekintettel arra, hogy a címszereplő komplett létezése a nyelvben és a kulturális hagyományban gyökerezik. Veilchenfeld, aki a könyveken keresztül képes kapcsolat

létesíteni a múlttal („Veilchenfeld úr, mondja apa, képes egész álló nap egy könyvvel ülni, és az a könyv öt évszázadokkal és évezredekkel köti össze, s így visszafüülelhet a múltba”),⁴⁹ és az emlékezés e gyakorlata révén a kultúra hordozójává, közvetítőjévé válik, közölni szeretné gondolatait, azonban – mivel a kényszerű hallgatás miatt a korábban kézenfekvő kifejezéseket sem találja – képtelen artikulálni gondolatait: „Sajátos, hogy a szavakat, az olyan egész egyszerűeket is, mint a »benyomás« szó, melyet természetsszerűleg mondani akartam, ennyire gyakran elfelejtem, mondja Veilchenfeld úr, holott egykor a »Faust«-ot, s mindkét változatát, klasszikusaink háromszáz legfontosabb versét és Kant »Kritiká«-jának legérdekesebb részeit is betéve tudtam.”⁵⁰ A filozófus sorsának ilyen irányú alakulása metaforikus értelemben párhuzamos a német kultúra szerepének alakulásával, mely – Veilchenfeldhez hasonlóan – ha nem is véglegesen, de elnémul a kisregény által is megjelenített időszakban.

Befejezés

Hofmann dolgozatomban vizsgált szövegei – mellett, hogy az elbeszélhetőség problémája mellett az emlékezet/felejtés kérdésének különféle vetületeit is fókuszba állítják – maguk is bekapcsolódnak a történeti emlékezet formálásába. A *Meghódításunk* és a *Veilchenfeld* elsősorban a vizsgált narrációpoétikai eljárások révén egyértelműen alkalmasnak bizonyul a 20. század történelmi traumáinak érvényes elbeszélésére, míg a *Vak vezet világtalant* – bár egy 1568-ban készült festmény szolgál kiindulópontjául – a kollektív bűnösség és büntudat morális dilemmája mentén szintén kapcsolódik az említett történeti kontextushoz. A kisregény befogadója ugyanis – azáltal, hogy akárcsak a történet mellékszereplői, megbámulja és kihallgatja a vakok csoportját, látványosságként tekint rájuk – maga is részesévé válik negatív megkülönböztetésüknek. A vakok lába elé akadályokat görgető festő figuráján keresztül pedig egy olyan allegorikus olvasat is lehetségessé válik, amely a német értelmiség holokauszttal kapcsolatos felelősségére utal.⁵¹ ■

JEGYZETEK

- 1 SCHEDE, Hans-Georg 1999. *Gert Hofmann. Werkmonographie*. Königs-hausen & Neumann, Würzburg. 10. o.
- 2 Hofmann írói pályájának első szakaszában, 1960-tól 1978-ig – kevésbé sikeres színdarabjai mellett – elsősorban hang- és rádiójátékokat írt. Ezek egyikéért 1983-ban *Hörspielpreis der Kriegsblinden* díjat kapott. (STEINBRINK, Gesa 2002. „Wenn ich aufhöre zu schreiben, bin ich offensichtlich tot”. Hans-Georg Schede legt die erste Werkmonographie zu Gert Hofmann vor. *Literaturkritik.de*, július 1. <https://literaturkritik.de/id/5126>; megtekintés: 2022. június 15.)
- 3 Uo.
- 4 GROSS, Sabine 2000. Bild – Text – Zeit: Ekphrasis in Gert Hofmanns „Der Blindensturz”. In: Ulla Fix – Hans Wellmann (szerk.): *Bild im Text – Text und Bild*. Universitätsverlag, Heidelberg. 112–113. o.
- 5 HOFMANN, Gert 1989. *Vak vezet világtalant*. Ford. Viski L. László. Európa Kiadó, Budapest. 27. o.
- 6 „Áldott legyen annak a keze, az ujjá és a szeme, aki a házába rendelt bennünket, hogy lefessen, ahogy tegnap vagy tegnapelőtt mondták nekünk.” (Uo. 78. o.)
- 7 Uo. 102. o.
- 8 ZÁSZKALICZKY Réka 2020. „Sötétségben élünk, mondhatni, örök sötétségben”. *A vaktság mint létállapot elbeszélhetősége Gert Hofmann Vak vezet világtalant című kisregényében*. OTDK-dolgozat. Kézirat. Budapest. 28. o.
- 9 SZELÉNYI Marianna 1992. „Nem elég, hogy létezzünk?” *A vaktság mint metafora Gert Hofmann Vak vezet világtalant című novellájában*. Szakdolgozat. Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Gyógypedagógiai Pszichológiai Intézete, Budapest. Révész Géza tanulmánykötete alapján: Révész Géza 1985. Az optikai és haptikus téri családások rendszere. Ford. Körner Tamás. In: uő: *Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest. 246–334. o.
- 10 ZÁSZKALICZKY 2020, 6. o.
- 11 Uo. 12. o.
- 12 Uo. 13. o.
- 13 HOFMANN 1989, 12–13. o.
- 14 ZÁSZKALICZKY 2020, 16–17. o.
- 15 *A Meghódításunk* testvérpárjával kapcsolatban SCHEDE (1999, 214. o.) kérdésként veti fel, hogy valóban ketten vannak-e. Hipotézisét főként a (keresztnévvel sem rendelkező) testvérek szinte automatizált azonosságára, érzéseiknek, gesztusaiknak, mozdulatainak és gondolatainak szétválaszthatatlanságára alapozza.
- 16 „Amíg meg tudjuk különböztetni a mi sötétségünket a kinti sötétségtől, a fentitől és a lentitől. És eligazodunk a mi sötétségünkben, amikor gondolatban végiglépkedünk benne, és legalább sejtjük – reggelig nem bizonyosodhatunk meg felőle –, milyen dolgok vesznek körül bennünket ezen az éjszakán. És hol van ezeknek a dolgoknak a helye nálunk, milyen a színük, a formájuk, mi a szándékuk.” (HOFMANN, Gert 1984. *Meghódításunk*. Ford. Fodor Zsuzsa. Magvető Kiadó, Budapest. 111. o.)
- 17 Uo. 302. o.
- 18 „Aztán a hatalmas sárga falragaszok, amiket hódítóink ragasztottak lakónegyedünk falaira. Ilyen falragasz van Schüssli igazgató úr kapuján is, akinek legkisebb fia is elesett már: Hogy éjszaka nem jöhetünk ki a házából, meg hogy engedelmeskednünk kell, meg hogy nem tőrük, sőt *halállal büntetik* a rendelkezés megszegését. A bevásárlótáskát marokra fogva állunk a falragasz előtt, az utolsó betűig végigolvassuk, és elhatározzuk, hogy amint lehet, egyszer éjszaka is kimegyünk az utcára.” (Uo. 36. o.)
- 19 Uo. 44. o.
- 20 SCHEDE 1999, 10. o.
- 21 PROPSZT Eszter 2014. Agota Kristof Trilógiájának narratív identitás-projektje. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5. sz. 683–697. o. Web: <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2014-5/propsz.pdf>. (Letöltés: 2022. június 15.) 685. o.
- 22 KRISTOF, Agota 2013. *A Nagy Füzet*. In: uő: *Trilógia*. Ford. Bognár Róbert. Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest. 5–159. o.
- 23 *A Veilchenfeld* esetében a feszültségteremtés egyik eszköze, hogy az elbeszélésben nem szerepelnek például a *zsidó* vagy éppen a *nemzeti-szocialista* szavak, ugyanakkor ennek ellenére egyértelműen beazonosítható a történeti kontextusa.
- 24 Mieke Bal hármas üzenetként fogja fel a narratív szöveget: „...a narrátor elmondja a szöveget, aminek tartalma a narratíva; a fókuszáló prezentálja a narratívát, aminek tartalma a történet; a történetet pedig a szereplők akciója hozza létre.” (BAL, Mieke 2007. *Megjegyzések a narratív beágyazásról*. Ford. Jablonczay Tímea. In: Thomka Beáta – Bene Adrián – Jablonczay Tímea [szerk.]: *Narratívák*. 6. köt. *Narratív beágyazás és reflexivitás*. Kijárat Kiadó, Budapest. 55–78. o. 60. o.)
- 25 BAL, Mieke 2011. Fokalizáció. Ford. Ferencz Anna. In: Füzsi Izabella (szerk.): *Verbális és vizuális narráció. Szöveggyűjtemény*. Pompeji Kiadó, Szeged. 129–148. o. Web: <https://apertura.hu/konyv/szovegyujtemeny-2011-vebre.pdf>. (Letöltés: 2022. június 15.) 134. o.
- 26 SCHEDE 1999, 225. o.
- 27 Uo.
- 28 Uo. 227. o.
- 29 HOFMANN, Gert 1996. *Veilchenfeld*. Ford. Tandori Dezső. Balassi Kiadó, Budapest. 41. o.
- 30 Uo. 39. o.
- 31 Uo. 38. o.
- 32 SCHEDE 1999, 232. o.
- 33 HOFMANN 1996, 52. o.
- 34 Uo. 54–55. o.
- 35 BAL 2011, 146–147. o.
- 36 RICCEUR, Paul 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit. In: N. Kovács Tímea – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák*. 3. köt. *A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest. 51–68. o. 54. o.
- 37 Ricœur ugyanakkor nyomatékosítja, hogy ez esetben a menekülés be nem vallott stratégiájuként „végeredményben a felejtés ambivalens, éppúgy aktív, mint passzív formájáról van szó” (uo. 64. o.).
- 38 Mivel az ominózus éjszakával kapcsolatban kizárólag a szóbeszédre támaszkodhatnak, az emlékezés/felidézés aktusában kitüntetett szerepet játszik a történelek hiatusait kitöltő képzelet.
- 39 HOFMANN 1984, 133. o.
- 40 Uo. 63. o.
- 41 SZELÉNYI 1992, 21. o. Révész 1985 alapján.
- 42 SZELÉNYI 1992, 33. o. a következő alapján: NEISSER, Ulrich 1984. *Megismerés és valóság*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- 43 ZÁSZKALICZKY 2020, 7. o.
- 44 HOFMANN 1989, 34–35. o.
- 45 Uo. 35. o.
- 46 Uo. 131. o.
- 47 ZÁSZKALICZKY 2020, 11. o.
- 48 HOFMANN 1996, 19. o.
- 49 Uo. 29. o.
- 50 Uo. 20. o.
- 51 ZÁSZKALICZKY 2020, 19. o.

Luther: 1500+

Evangélikus kereszténység a kétezer éves egyházban

→ KORÁNYI ANDRÁS

Mindenekelőtt lépünk egyet hátra!

A haladáselmélet – az evolucionizmus – ugyanis nem csupán mélységesen átjárja, hanem a kizárólagosság szándékával igyekszik be is kebelezni a nyugati történelemfelfogást. Mivel az őskor, az ókor, a (sötét) középkor, az újkor és a (civilizált) haladó kor felvilágosodás korabeli sémája a világ legtermészetesebb módján járja át a nyugati civilizációban élők mai múlt-, jelen- és jövőértését, így már nemcsak az oktatásban és a szakkönyvekben, hanem teljes önértelmezésünkben is ezt a sémát követjük. (Többnyire azzal az öngigazoló végkövetkeztetéssel, hogy a leghaladóbb – és ezért élenjáró – a nyugati világ.) A haladáselmélet viszont nem természetes alapsémája vagy akár csak szükségszerű velejárója az emberiség identitásának, az egyház önértelmezésében pedig egészen lehetetlen helyzetet teremt.

Számunkra ugyanis az következne a haladáselméletből, hogy Jézus csupán a kezdet. Nem is nehéz észrevenni ezt a dilemmát az elmúlt háromszáz év nyugati teológusainak körében. A gondolat, hogy Jézus az Isten országát hirdette, míg végül az első és a második keresztény tanítványi nemzedék rendes „egyházzá és vallássá” formálta, hogy ne mondjuk, – ízlés szerint – azzá „fejlesztette”, avagy „degradálta” a Krisztus-követő mozgalmat, különös következtetésekhez vezethet minket. Például Pál apostollal kapcsolatban, aki az elhívott tanítványi körhöz képest mégiscsak kívülálló volt, ellenben professzionálisan képzett teológus Gamá-

liél híres iskolájából, aki végső soron egyfajta „jól fésült” vallásalapítóként tüntethető fel a jó szándékú amatőrök ellenében. Ezen a nyomon haladva aztán fel lehet építeni a kereszténység történetének alternatív evolúciós listáit, hogyan fejlődött tovább az apostoli atyák, az apologéták, az egyházatyák vonalán, a középkor nagy teológusain keresztül – akár a reformátorokat is beleszöve – a legújabb időkig. Ízlés szerint lehet ugyan versenyeztetni a kognitív, a misztikus, a voluntarista, az egzisztenciális stb. hangsúlyt kiemelő teológusokat és szenteket, de a lényeg mégis ugyanaz: az elmúlt két évezred kereszténysége nem csupán formálódott az emberiség történetében, hanem folyamatos „minőségi” fejlődésen ment keresztül.

Természetes, hogy ezen a ponton részletekbe és mélységekbe menő, tisztázó vitákat lehetne indítani csupa *de, ám* és *ha* kezdetű megjegyzésekkel, a jelenség azonban aligha tagadható. Egyik mintapéldája a már a reformáció során feltűnt, majd a későbbi protestáns egyháztörténet-írásban normatív elemmé vált „előreformátorok” koncepciója. Luther maga is példaként említette a markáns hatású egyháztörténeti alakok örökségét – például Ágostonét és Husz Jánosét –, ugyanakkor a későbbi koncepciókból a nem illeszkedőket – Árpád-házi Erzsébetet vagy Assisi Ferencet – nyilvánvaló okokból egyszerűen mellőzték. Végül kikristályosodott és rögzült a Wycliffe–Husz–Savonarola prófétai háromság, amely útkészítő folyamatként megalapozta a lutheri – majd a tovább bővülő – reformációs

→ *Korányi András* (1974): a Pestszentlőrinci Evangélikus Egyházközség lelkesze, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszékén egyetemi tanár, püspökhelyettes. Kutatási területe az egyháztörténelem a késő középkorban, teológia- és spiritualitástörténet, misztika. A 20. századi történelem, különösen az egyház és állam kapcsolata, a totális diktatúrák egyházi következményei. 2012-ben jelent meg *Hanem szeretni is* című kötete (Luther Kiadó).

mozgalmakat. Kétségtelen, hogy a nevezett teológusok és reformerek számos olyan közös kérdésben felemelték szavukat, amely nem kis részben a középkori kereszténység nagy kríziséből, a szűk évszázadig tartó nyugati egyházszakadás botrányából következett, fellépésük tartalmában és kontextusában azonban jelentősen eltérő momentumokat is felfedezhetünk, és lényeges pontokon különböztek az általuk követelt reformok célkitűzései is. Ez a koncepció az évszázadok során végül belemerevedett abba a leegyszerűsített állításba, hogy Luther az ígéret gyermekeként tűnt fel a 16. században, míg Wycliffe, Husz és Savonarola a prófétái voltak. Ezen a ponton mindez már jól illeszkedett abba a látásmódba is, amely az idők múltával a lutheri reformációt és az evangélikus egyházat a haladás egyik korai élharcosaként igyekezett népszerűsíteni.

A kereszténység történelemszemlélete realitásként tartja szem előtt az üdvtörténet folyamatait is, amelyekben centrális és felülmúlhatatlan – az újszövetségi teológia szakszavával élve – a „Jézus-esemény”. Az ókori idők intenzív szentháromságtani diskurzusai és megállapításai lényegbe vágó teológiai munkát végeztek abban a tekintetben is, hogy mind időben, mind funkcióban elutasították a Szentháromság személyeinek lényegi különbségeit – azaz elvetették többek között a Szentháromság személyeinek a kinyilatkoztatásban „egymásra licitáló” versenyztetését is. Ennek ellenére az elmúlt kétezer év egyháztörténetében olyasféle tévtanítások és mozgalmak sora ütötte fel folyamatosan a fejét, amelyek elsősorban a Szentlélek új dolgokat kinyilatkoztató szerepét játszották ki a Jézus-eseményben történt kinyilatkoztatás ellenében, illetve továbbfejlesztése gyanánt. Ennek középkori lenyomata például a szerzetesség köreiből kialakult „lelki életforma” felsőbbrendűségének mítosza,

„Nekünk a szekularizálódó és széthulló Nyugaton élhető megoldást kell találnunk a klaszterikus ökumenikus együttélésre, miközben a nagyvilágban a civilizációkat, kultúrákat és vallásokat érintő új ökumenében kell megélnünk a hit és a Krisztus-követés közösségét.”

de a Lutherrel konfliktusba keveredő rajongók is bőségesen alapoztak és merítették ilyesféle gondolatokból. Manapság a világméretű pünkösdi mozgalom háza táján éppúgy megfigyelhetünk hasonló teológiai sémákat, mint – némileg paradox módon – a korszellemmel haladó barátkozásban álló progresszív teológiai irányzatok képviselőinél. A kortárs jelenségeknél gyakran odáig merészkednek ezek a tendenciák, hogy – a progresszív világszemlélet egyik szerelmes vonzódásához csatlakozva – „forradalmi” karaktert, mi több, olykor akár igazolást is kapnak a teológiai konstrukciók. Ez a jelenség illeszkedik ugyan abba a két évezredes keresztény dilemmába, hogy az egyház küldetése miképpen lehet egyszerre immanens és üdvtörténeti, ugyanakkor okkal tölthet el minket mélysé-

ges ellenérzés, amikor ezek a koncepciók meglehetősen egyoldalúan, igen gyakran túlzón és szükségtelenül radikális formában köteleznék el a kereszténységet az immanensben végzett szolgálata iránt.

Ezen a ponton nyílik meg a történeti kutatás s egyben az egyháztörténeti teológia újabb alapkérdése: elkerülhető-e azon koroknak és kontextusoknak az igazodási – akár viszonyítási, akár modelladási – ponttá válása, amelyekben egyházi és vallási határain messze átlépve, domináns civilizációs erővé nőtte ki magát a kereszténység?

Ez a nyugati kereszténység történetében összesen háromszor következett be. Az első ilyen időszak a késő antikvitás idején, a 4–5. századi keresztény Római Birodalom volt, amely Nagy Konstantin politikai génuszának erejéből, a kereszténységben rejlő civilizációs potenciált kiaknázva feltámasztotta a már lehanyatlott klasszikus birodalmat. Második civilizációs csúcspontként a 13. századi „keresztény középkort” nevezhetjük meg, amely – az önmagának ellenpontot alkotó felvilágosodás által később ráragasztott „sötét”

▲ Pál és társainak, 1161–80 körül (8,5 x 12,6 x 0,2 cm, New York, Metropolitan Museum)

jelzővel ellentétben – a maga ellentmondásaival együtt is Európa egyik legerőteljesebb és legkreatívabb korszaka volt. Harmadjára pedig a 19. századot, amely – a középkorhoz mérve sem kevésbé drasztikus ellentmondásait nem feledve – a kolonializmus kontextusában terjesztette ki az egész világra a maga civilizációs erejét. Ennek tükrében ma kétféleképpen is értelmezhetjük az egyháztörténetet: egyrészt úgy, mint a kereszténység feladatát mindenekelőtt a civilizációt képző erejének teljében kereső önértelmezést, amelyben – igény szerint – érvényesíthető még a haladást igazoló, (spirálisan) emelkedő koncepció is az ókor, középkor és újkor vonalán. (Kérdés, hogy fel akarunk-e támasztani a liberális ahistorizmussal szemben egy keresztény „végső beteljesedés”-váradalmat is Fukuyamának a történelem végéről szóló koncepciójával párhuzamba és egyben ellentétbe állítva.) Másrészt úgy is tekinthetünk erre a három civilizációs csúcskorszakra, hogy inkább egyfajta

hullámzást jelentenek a kereszténység – egyház és vallás – civilizációs erejének megvalósítása során, ám – mindhárom önmagában elismerve – elengedjük korunk azon kényszerét, hogy mindezt megfertőzzük az egymáshoz képest haladást igazoló elvárással. (Manapság drasztikusan, olykor skizofrén módon szembesül például a magát leghaladóbbnak állító nyugati civilizáció azzal, hogy szemernyit sem könnyebb szembesülnie a kolonializmus rémségeivel, mint a középkori kereszties hadjáratok véres örökségével...)

Természetesen minden okunk megvan arra, hogy a kereszténység történetének – és egyben akár létezésének – az értelmét ne a benne és belőle megnyilvánuló civilizációs erőben keressük. Hiszen ugyanúgy lehetséges, hogy bármely regionális vagy globális krízise közepette megvalósuljon az a történelem. Természetes ugyan, hogy ezt a kereszténység nem „csúcsidőkből” élő nemzedékei akár „az egyiptomi húsos fazekakhoz” vonzódo visszavágyásban

éljük meg (a mi esetünkben a 19. századi nyugati és egyházi pozíciók világához való visszavágyásban), még sincs okunk arra, hogy az efféle időket valamiképpen a kereszténység, a Krisztus-követés hátrányos időszakainak minősítsük.

Érdemes közelebbről is megvizsgáljunk egy-két dilemmát a tömérdek megemlíthető egyháztörténeti példa közül. Ha az óegyházi időket idézzük fel, rögtön szembesülnünk kell azzal, hogy az egyház a Római Birodalom keretei között és keretein kívül egyaránt megtelepedett. Igen tanulságos a nagy birodalomtól függő szomszédságban élő kereszténység sorsa. Az örmény egyház korai eredete és általános elterjedése miatt (hiszen az első keresztény ország éppen Örményország a tör-

ténelemben!) kitüntetett helyzetben van. Ugyanakkor éppen ősi hagyományából következően sodródott a teológiai kirekesztettség helyzetébe a Római Birodalom szomszédságában. A 4–5. század görög–örmény teológiai konfliktusaira nemcsak úgy tekinthetünk, hogy az utóbbiak végül elutasították a birodalomban megtartott egyetemes zsinatok teológiai határozatait, hanem úgy is, hogy az örmények nem tudták a sajátjuknak elfogadni azokat a hitformulákat, amelyek görög nyelvű és gondolatvilágú teológiai kontextusban megfogant háttérből születtek meg a – velük amúgy fenyegető és elnyomó viszonyban álló – birodalmon belül kiéleződött konfliktusokra. A Római Birodalom keleti görög világa a maga domináns és – a kívülálló szemével nézve – nem kevésbé arrogáns formájában a kereszténység első civilizációs csúcspontja ugyan, más szemszögből viszont éppen a kereszténység terjedésének egyik legfőbb akadálya. Aligha tévedünk nagyot, ha ezt a problémát ott látjuk valamivel később a nomád arab világ és a bizánci magaskultúra találkozása utáni önálló iszlám útkeresésben is...

A civilizációs csúcsidők megerősítettek további képzeteket és meggyőződéseket is, amelyek közül kiemelkedik a „közöttünk különösen is munkálkodó Isten” igazolása. Ilyen átütő erejű tapasztalat volt a 4. század elején a konstantini fordulat, a kereszténység európai kiterjedésében a 10. század végén tapasztalt missziói áttörés (Skandinávia, oroszok, lengyelek, csehek, magyarok) vagy éppenséggel a reformáció biblikus alapjain elindult helyi, majd világméretű ébredések. Ehhez kapcsolódóan mélységes gyökereket eresztett Nyugaton, hogy az Isten munkálkodásának kiemelt térségében élünk, s éppen ezt igazolta a csúcspontokon megvalósuló, robbanás-szerű civilizációs áttörés. (Az a máig kritikusan meg nem küzdött és fel nem dolgozott kényszerképzet, hogy a Nyugat az élenjáró misszionárius szerepét tölti be a világmindenség történetében nemcsak vallási, hanem kulturális és ideológiai téren is, részben ugyanezekből a tapasztalatokból fakad.) Márpedig ha itt a centrum, akkor – gondolkodjunk akár földrajzi, akár civilizációs körökben – periféri-

▼ Leonida Caldesi–Mattia Montecchi fotómásolata Id. Lucas Cranach festményéről az 1850-es évekből (198 x 113 mm, Rijksmuseum, Amszterdam)

kus körök egész rendszere építhető fel e centrum körül. Példának említhetjük a 17–18. századi hallei pietizmus hányatott életű és árnyalt egyéniségű vezéralakját, August Hermann Franckét, aki a harmincéves háború kontinentális borzalmi után fél évszázados nyomorba süllyedő Németországban éppen az evangélikus oktatás-nevelés, diakónia és misszió növekvő eredményeit tapasztalva alkotta meg Halléban az egész glóbuszra kiterjeszhető világreformjának hatalmas vízióját.

A tanulmány végéhez közeledve joggal tesszük fel a kérdést, hogy mi közük van az eddig leírtaknak a címben megfogalmazott témához. Evangélikus kereszténységünknek a kétezzer éves keresztény egyház- és egyetemes világtörténelemben való elhelyezését súlyosan nehezíti manapság számos körülmény és kísértés. Mindenekelőtt a világrend immár évszázados távlatú átalakulása, amelynek újabb korszakát éppen napjainkban éljük, s amely a nyugati civilizációnak az első világháború óta folyamatosan zajló, megaláztatásokkal teli szétesésével, ennek következményeivel szembeállít minket. Ez a világméretű folyamat, amelyre virtuálisan mindenkinek van ráhatása, a valóságban azonban átfogó módon szinte senkinek, az ökumenikus valóság (hiszen a szó eredetileg azt jelenti: 'az egész lakott föld') új tapasztalatához kényszerít minket. Nekünk a szekularizálódó és széthulló Nyugaton élhető megoldást kell találnunk a klasszikus ökumenikus együttélésre, miközben a nagyvilágban a civilizációkat, kultúrákat és vallásokat érintő új

ökumenében kell megélnünk a hit és a Krisztus-követés közösségét. Az embervilág egyháztörténete ugyanis egyetemes, Krisztus az egész világ Ura és Megváltója – evangélikus kereszténységünk története pedig ennek szerves része.

Ezért evangélikus kereszténységünket nem köthetjük a nyugati civilizáció hullámzó sorsához sem, magunkat nem kötelezhetjük el abszolút

mértékben annak egyre nyomorúságosabb utóvédharcai mellett. (Erre már Ágoston is érzékenyen figyelmeztetett a Római Birodalom 5. századi, migrációs nyomás alatti összeomlása idején.)

„Éppen ezért nem adhatjuk fel evangélikus ajándékainkat és sajátosságainkat, mert azok Isten ajándékai, s túl fogják élni még mai civilizációnk – a jelek szerint egyre közelebbi – szétesését is.”

Fontos észben tartanunk, hogy a 16. századi reformáció nem egy civilizációs magaslatról letekintve indult útjára, hanem éppen egy krízisekkel terhelt, átalakuló korban tette le az evangelizáció új alapjait. Ebből következően alapvetően kétféle identitási viszonykorszak határozza meg mai, nyugati evangélikusságunk lelki és szervezeti életét: a 16. századi reformáció küzdelmes öröksége és a 19. században megélt, azóta azonban romlásnak indult pozíciók megtartása (manapság inkább visszakövetelése). Ezzel a feszültséggel ma már elodázhatatlanul szembe kell néznünk, és evangélikus létezésünket teljes bátorsággal, akár új összefüggésekben, keretekben is végig kell gondolnunk, küzdenünk, beszélgetnünk és imádkoznunk. Éppen ezért nem adhatjuk fel evangélikus ajándékainkat és sajátosságainkat, mert azok Isten ajándékai, s túl fogják élni még mai civilizációnk – a jelek szerint egyre közelebbi – szétesését is. ■

Lappangó örökség: az erdélyi falikrónikák emlékezete

→ SZAKÁCS BÉLA ZSOLT

Az emlékezet megőrzését célozták azok a főleg az erdélyi evangélikus templomokban széles körben elterjedt, hosszú, országos eseményeket és helyi történéseket megőrkítő feliratok, úgynevezett falikrónikák, amelyek azonban idővel maguk is megfakultak, pár kivétellel ma már semmi sem látszik belőlük, sőt az emléküik is felettébb elhalványult.

Az erdélyi falikrónikákat elsőként Karl Fabritius elemezte, aki Georg Kraus krónikájának 1864-es szövegkiadásához írt hosszú tanulmányában tért ki rájuk.¹ Ő a lutheránus szász történetírás kezdeti szempontjából nagy fontosságot tulajdonított Johannes Honterusnak, és a brassói falikrónika szerzőjének is őt tartotta. Nyomában Bartoniek Emma is Honterusig vezette vissza a falikrónikák hagyományát, felidézve a nagyszebeni és a segesvári példát is.² A szász emlékek megismerését nagyban előmozdították a kiváló brassói történész, az ottani evangélikus egyházi levéltár legjobb ismerője, Gernot Nussbächer kutatásai,³ akinek révén a magyar történeti kutatás is egyre nagyobb figyelmet szentelt a témának – elegendő itt Szege-di Edit historiográfiai kötetére⁴ vagy Lőkös Péter fordításaira és tanulmányaira utalni.⁵ Időközben a felvidéki falikrónikák iránt is megnőtt az érdeklődés, amelyek anyaga szintén becsatornázódott a szepességi történetírás⁶ és a városi írásbeliség feldolgozáiba.⁷

A művészettörténészek figyelmét kevésbé keltette fel a téma, nyilván azért, mert noha falfes-

tészeti alkotásokról van szó, mégsem falképek. Marosi Ernő így is szentelt nekik egy bevezetést *A magyarországi művészet története* című, teljességre törekvő kézikönyvben,⁸ és Lővei Pál is említett néhány példát, elsőként beemelve egy székellyöldi emléket is.⁹ Lupescu Radu kolozsvári tanulmányában a politikai állásfoglalás művészi megnyilvánulásaként hivatkozott a kassai, lőcsei és szebeni emlékekre,¹⁰ Isó M. Emese pedig a reformáció örökségeként idézett fel néhány példát.¹¹ Jómagam akkor figyeltem fel a témára, amikor készülő könyvéhez fotót kért tőlem Szende Katalin, és éppen témát kerestem egy nemzetközi konferenciához.¹² A kérdéskör annyira gazdagnak bizonyult, hogy egy terjedelmesebb dolgozatra is futotta belőle.¹³ Ezúttal a falikrónikák erdélyi, evangélikus vonatkozásait szeretném kissé alaposabban bemutatni.

Mielőtt azonban rájuk térnék, röviden meg kell említeni, hogy a legkorábbi ismert falikrónikák a Felvidéken maradtak fenn. Az egyik – talán a legismertebb – példa a kassai Szent Erzsébet-templom felirata a déli kereszthajó oratóriuma alatt, amely V. László 1440-es koronázásáról emlékezik meg. Ezt a templom monográfusai Henszlmann Imre 1846-os művétől¹⁴ Tim Juckes 2011-ben megjelent disszertációjáig rendszeresen idézték,¹⁵ mivel az építéstörténethez is adalékul szolgál. Nem ezzel kezdődött azonban a feliratok sora a kassai templomban: fennmaradt egy töredék az északnyugati mellékszentély falán, amely Zsigmond koronázásától Albert haláláig adja elő az eseményeket. Hogy

→ Szakács Béla Zsolt (1968): művészettörténész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara Művészettörténet Tanszékének vezetője. Kutatási területe a középkori építézet, a keresztény ikonográfia és a műemlékvédelem története. Legutóbbi kötete *Árpád-kori építézet a Dunántúlon* (Martin Opitz Kiadó, 2021) címmel jelent meg.

ezt megelőző korszakra vonatkozó felirat akár itt, akár másutt volt-e, egyelőre nem tudjuk, és úgy tűnik, folytatásra sem talált Kassán.

A stafétabotot Lőcse vette át, ahol a Szent Jakab-plébániatemplom déli előcsarnokának falára került hosszabb felirat.¹⁶ Ez ugyanúgy a déli kapu fölötti oratórium környezetében helyezkedik el, mint Kassán, de a nyitott előcsarnok földszinti falán,

ami nagyobb nyilvánosságot biztosított neki. Az itt szereplő krónika egy 1431-es tűzesettel kezdődik, és II. Ulászló 1494-es lőcsei királytalálkozásával ér véget – a kettő között váltakoznak a helyi jelentőségű és az országos események. A szűkebb érdeklődésre számot tartó információkat (a plébánoslistát és a pestisdátumokat) a templomhoz épített emeleti könyvtárszobában festették a falra.¹⁷

▲ Nagyszeben, a plébániatemplom felirata a Ferula déli karzatán (Lupescu Radu felvétele)

▼ Brassó, Fekete templom, a falikrónika maradványai a szentély északi falán (Marótyz Katalin felvétele)

Míg a műfaj emlékei a 15. században a kivált-ságaikat jól őrző, a helyi identitástudatot a falikronikával is ápoló felvidéki német ajkú városok plébániatemplomaiban bukkannak fel, a reformáció után átkerül a hangsúly Szászföldre. Ilyen azonban csak egyetlen maradt ránk eredetiben. A közelmúltban intenzíven kutatott nagyszebeni evangélikus templom¹⁸ nyugati részén, az úgynevezett Ferula emeletén őrződött meg egy hosszabb felirat. Politikai jelentőségét jól jelzi, hogy amikor Ferenc József 1872-ben a városba látogatott, ezt is megtekintette, aminek komoly sajtóvisszhangja volt.¹⁹ A később, 1910–12-ben neogótikus keretbe foglalt feliratnak a címe is az emlékezet fenntartására utal: – *Haec memoriae sunt digna* – „Emlékeztetre méltó dolgok”. A szöveg latinul, javarészt gótikus minuszkulával íródott. Ez a tudatos archaizálás (ebben az időben latin szöveget már nem nyomtattak ezzel a betűtípussal) talán a felirat hitelességét volt hivatva szolgálni. 1409–1566 közötti eseményeket ismeret.²⁰ Megszövegezőjének Nussbächer Michael Sieglert tartotta, akitől egy latin nyelvű krónika is fennmaradt.²¹ Nem sokkal később, 1569-ben már másolatot készített róla a szebeni születésű, ekkor huszonhárom éves Martin Oltard, aki ebben az évben került a brassói Honterus-Gymnasium alkalmazásába. Azonban nem sokáig maradt ott, már 1572-ben ismét Szebenben találjuk, az ottani gimnázium tanáraként. Oltard brassói tartózkodása alatt lemásolta az ottani falikronikát is, ez alapján Nussbächer őt tartja annak szerzőjének is.²²

Sajnos a brassói falikronikát lemeszelték az 1760-as években, de szerencsére számos másolat készült róla. Oltardon kívül Martin Ziegler is megörökítette 1691-ben, ezt tartják a leghitelesebbnek, Oskar Netoliczka kiadása és Lőkös Péter fordítása is ezen alapul,²³ amelyekből elég jól rekonstruálható. A templom szentélyében, az északi és a déli oldal két-két falszakaszán helyezkedett el, összesen négy hasábon. Az északi fal első oszlopa 1143-mal, a szászok betelepítésével kezdődött, és 1510-ig jutott el. A következőn az 1514–41, a déli oldalon az 1541–60, valamint az 1561–71 között lejártszódot eseményekről volt szó. Nem tudjuk, hogy egyszer-

re készült-e mind a négy hasáb – ha igen, akkor valóban nem lehetett a szerzőjük az 1549-ben elhunyt Honterus. Annál is kevésbé, mivel a szöveg lényegében a szebeni Thomas Bomel(ius) 1554-ig terjedő krónikájának kivonata, amely Brassóban jelent meg 1556-ban, ezt egészítették ki az utolsó évek erdélyi és főleg brassói eseményeivel. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy 1571–72-ben Oltard önkényesen elhagyta Brassót, míg a feliratot a városi számadáskönyvek szerint csak 1575-ben rendelték meg, és a fejedelem 1576-ban küldött egy olasz mestert, hogy „megírja a történeteket” (die Historien zu beschreiben). Ezt Nussbächer a falikronika kivitelezésére érti, alighanem helyesen. Kérdés, hogy tényleg a négy-öt évvel korábban nem túl elegánsan távozó Oltard szövegét kívánták-e így megörökíteni. Mindezen problémák tisztázásához nagymértékben hozzájárulna, ha többet láthatnánk az eredeti falfestésből. Az 1970-es években nyitottak pár kutatóablakot, amelyek alapján úgy tűnik, számolhatunk maradványokkal. Ziegler 1691-ben már az 1689-es nagy tűz után készítette másolatát, és 1700-ban is készült egy, amelyekből arra lehet következtetni, hogy a tűz nem rongálta meg túlságosan a felületet. 1740-ben viszont már nehezen volt olvasható, így túlságosan vérmes reményeket sem érdemes fűzni a feltáráshoz. Az viszont talán megállapítható lenne, hogy egyszerre készült-e az egész felirat, illetve hogy milyen formai jegyek jellemezték.

Hasonlóan csak a feltárásokban reménykedhetünk a harmadik fontos szász városban, Segesvárott készült egykori falikronika megismerése tekintetében. Ennek még a szövegét sem ismerjük, mindössze egy róla szóló rövid utalással rendelkezünk Michael Moses 1600 körüli segesvári krónikájában.²⁴ Eszerint 1592-ben krónikát írtak a segesvári egykori domonkos templom falára, de az sem biztos, hogy az előzőekhez hasonló falikronikáról van szó. Jelenleg a templom nyugati karzatának déli falán olvasható egy hosszabb latin felirat, amely azonban a templom alapításáról, 1676-os leégéséről és újjáépítéséről szól (kiegészítve az 1804-es és az 1859-es renoválási dátumokkal), így

ez nem falikrónika, hanem egyszerű építési felirat. A felületen azonban kutatóablakok láthatók, amelyek egy korábbi felirat meglétéről tanúskodnak. Kérdés, lesz-e egyszer lehetőségünk arra, hogy a mai felirat megsemmisítése nélkül kiderítsük, mi rejlik a réteg alatt. Ettől függetlenül természetesen más felületen is lehetett az elveszett *Cronica*, tehát csak a legnagyobb óvatossággal szabad beavatkozásokat végezni a templomi falfelületeken (persze mindenütt másutt is).

Karl Fabritius 1864-ben még csak erről a három erdélyi falikrónikáról tudott. A többiről Gernot Nussbächer adott hírt először, majd nyomában Vogel Sándor és mások.²⁵ Tudásunk legfőbb forrásai az elképesztően szorgalmas Franz Joseph Trausch (1795–1871) másolatai, amelyeket a brassói Honterusgemeinde lutheránus központ levéltárában őriznek.²⁶ Ezeket a Heidelbergi Egyetem 2005-ben digitalizálta, és Veszélyeztetett Örökség Programja keretében a British Library online hozzáférhetővé tette.²⁷

Az *Analecta religionaria Transsilvanica* címet viselő gyűjtemény 1543 és 1848 közötti forrásokat tartalmaz. Ennek egy közel százoldalas része közli a minket érdeklő templomi feliratokat, összesen tizenkét tételben (egyesek több templomét is magukban foglalják, de vannak átfedések is). Közülük hét tekinthető falikrónikának, a többi inkább építési felirat. Már megismerkedhettünk a szebeni és a brassói feliratokkal, amelyek szövegeit más forrásokból is tudjuk ellenőrizni, és ennek alapján úgy tűnik, nem teljesen megbízhatók Trausch közlései. Jelentősége mind ez ideig felbecsülhetetlen, hiszen az eddigieken kívül további öt falikrónika szövegét örökítette meg.

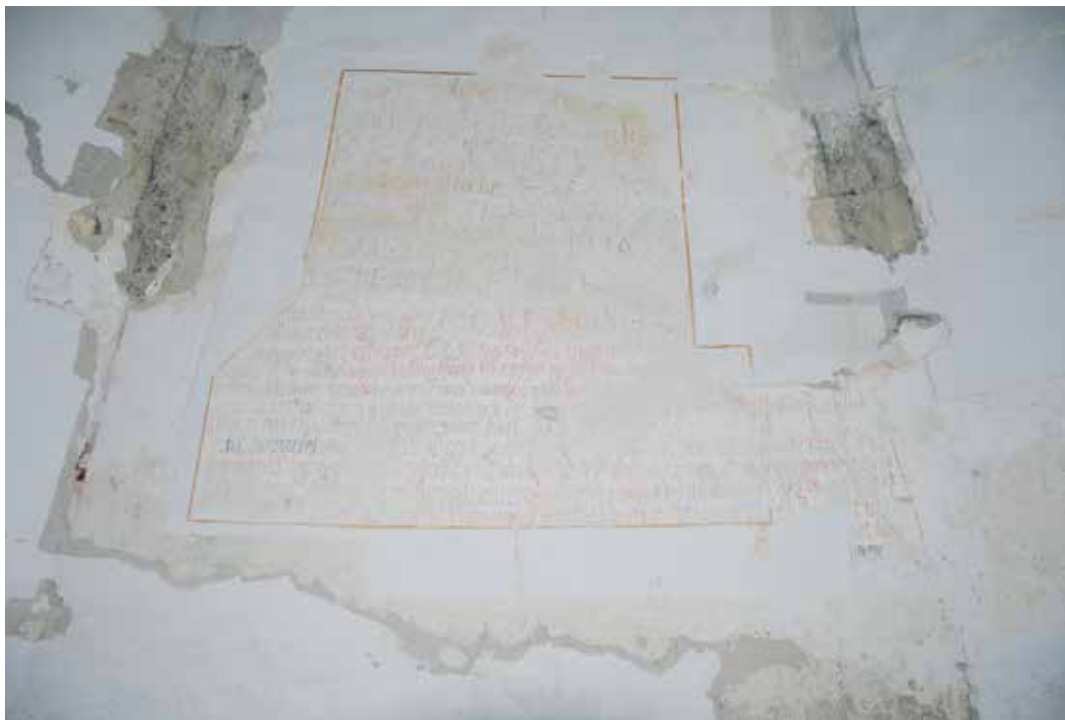
Ezek közül a besztercei feliratot nemrég közöltem,²⁸ mivel akkoriban folyt a templom kutatása.²⁹ A falikrónika IV. Péter moldvai fejedelem 1529-es betörésével kezdődik, és az 1590-es naptár-reform bevezetésével zárul. A kettő között főleg helyi vonatkozású eseményekről ejt szót (járványok, heves vihar), különösen is egyházi vonatkozásúakról, beleértve a templom (újja)építését. Sajnos egyelőre nem került elő fizikai nyoma a

falfestménynek, és azt sem tudjuk, pontosan hol kellene keresnünk.

Egy további jelentős szász városban, Medgyesen is készült falikrónika, amely a feljegyzések szerint kivételesen a városházát díszítette. Ennek szövege az 1233-ra tett tatárdúlással kezdődik, és azzal ér véget, hogy II. Péter havasalföldi vajda 1585-ben Erdélybe menekült.³⁰ Medgyes környékén még további három falikrónikáról van tudomásunk. A legterjedelmesebb a baráthelyi volt, amely elbeszélését a teremtéssel kezdte, és a medgyesihez hasonlóan 1585-ig jutott el.³¹ Igaz, az 1479 utáni rész már nem volt olvasható, és az 1579–85 közötti feljegyzéseket egy másik kéziratból másolták, amely szó szerint megegyezik a medgyesi szöveggel. Az 1479 előtti részek között viszont nincs ilyen összefüggés, ezért az utolsó rész hitelessége kérdéses. A különben művészettörténetileg nagyon izgalmas templomban tudomásom szerint nincs nyoma a feliratnak, amely annak a Johannes Hermann (†1592) lelkésznek az idejében készült, akinek a sírköve viszont ma is megvan.³²

Két másik, közeli falikrónika az 1142-es évvel kezdődött. Az egyik a muzsnai templomban volt olvasható, és 1550-ig jutott el, II. Illés moldvai fejedelem dulásáig.³³ Ez filológiaiailag erősen kötődik az eceli falikrónikához, amely viszont 1577-ig tartalmazza a folytatást.³⁴ E kettő szintén szorosan összefügg a medgyesi szöveggel. Jelenleg egyik helyen sem olvasható belőlük semmi: Muzsnán csak egy későbbi építési felirat őrződött meg a szentély déli falán, Ecelen pedig egy még szerényebb (és durván felújított) felirat látható a délkeleti homlokzaton.

Trausch templomi feliratokat dokumentáló fejezetének utolsó előtti eleme ezt a címet viseli: *Inscriptio templi N. Alesiani*.³⁵ Ez a szászul Grossalisch, magyarul Keménynagyszőlős névre hallgató templom felirata, amely két részre oszlik: egy régire és egy újra. A cím mellett utalás található az *Ungrisches Magazin* 2. kötetének 214. oldalára. A hivatkozás pontos. A szöveg ugyanis már megjelent nyomtatásban, mégpedig 1782-ben, Martin Schech terjedelmes írásában.³⁶ Az idézet szerint a

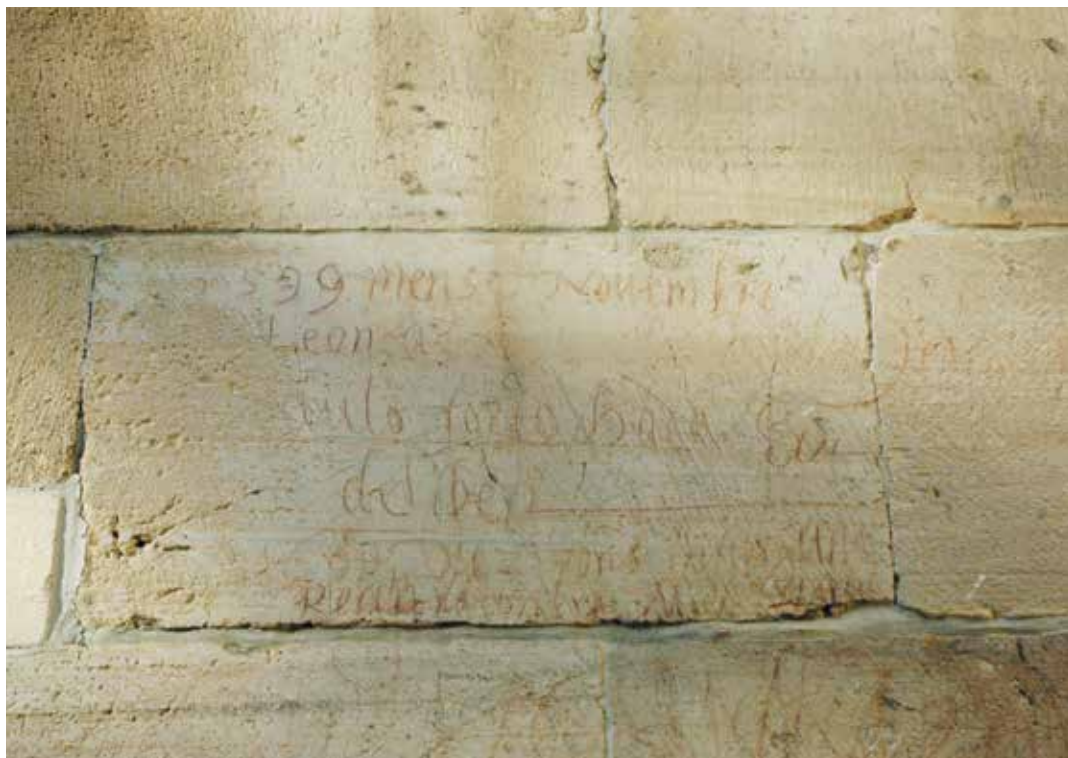

▲ Berekesztúr, falikrónika a keleti falon (Lángi József felvétele)

templomi feliratban az építés 1076-os és a renoválás 1180-as évszámáról emlékeztek meg. Erre a mai olvasó is joggal felkaphatja a fejét, nem csak a 18. századi. Martin Schech (Segesvár, 1724–1807) 1775–94-ben segesvári királybíró, 1799–1804 közt a szászvárosi szék adminisztrátora volt. Magas hivatalai mellett érdeklődött a történetírás iránt is, Blaskó Katalin kifejezésével élve tudományos népszerűsítő munkákat írt.³⁷ Fenti írásának lényege, hogy bebizonyítsa a szászok ősiségét Erdélyben. Ez a már Melanchthonnál megjelenő gondolat, amely a gótokkal, a gétákkal és a dákokkal kötötte össze Szászföld német ajkú lakosait (és így a dákok kontinuitás szász kiadásának tekinthető), a 17. században a Szepességben is követőkre talált (többek között David Frölich eredetileg 1641-ben Lőcsén megjelent, a gepida–szász kontinuitás elméletét megalapozó őstörténeti munkájában, amelyet 1735-ben Bél Mátyás is újra kiadott³⁸), de már 1697-ben megcáfolták.³⁹ A teória aktualitását

Martin Schech számára az adta, hogy II. József megnyirbálta a szászok előjogait, s így fontossá vált annak hangsúlyozása, hogy ez a legősibb erdélyi nemzet. A keménynagyszőlősi felirat 1076-os dátumával fontos érv volt amellelt, hogy már II. Géza előtt is itt éltek őseik. Sajnos azonban az érv nem áll meg: Georg Schuller 1903-as helytörténeti monográfiájában 1476-os és 1580-as, időközben lemeszelt, de a templom iratai között fennmaradt feliratról emlékezik meg.⁴⁰ Nagyon is valószínű, hogy a régiesen írt négyest valaki nullának, a csak enyhén kigyózó ötöst egyesnek olvasta. Nem tudok róla, hogy ez a felirat előkerült volna, pedig 2014-ben felújították a templomot. Csak remélhetjük, hogy valahol még megvan a meszelés alatt. Megjegyzem, minden neki tulajdonított történeti jelentőség mellett is „csak” építési feliratról van szó, bár az emlékezet megőrzése szempontjából annak is nagy a jelentősége.

Végül szeretném röviden jelezni, hogy Erdélyben

nem csak a szászok városaiban és falvaiban számolhatunk falikronikával. Lángi József hívta fel a figyelmet arra, hogy a berekeresztúri templom keleti falán a Tízparancsolatot tartalmazó felirat alatt egy korábbi, magyar nyelvű falikronika lapul.⁴¹ Ennek első, ma olvasható sora egy 1543-ra tett sáskajárásról emlékezett meg, utolsó adata Bethlen Gábor 1613-as trónra lépésére utal.⁴² Amennyire tudom, jelenleg ezt a feliratot is csak töredékesen ismerjük, teljes feltárása és restaurálása kívánatos volna.

Ezek a sokszor ünnepélyes, nagy felületet betöltő, részletes falikronikák mintegy a közösség hivatalos emlékeztetőjét szolgálták. Voltak azonban olyan magánkezdeményezések is, amelyek egyes történeti eseményekre emlékeztettek. Ilyennek tekinthetjük a kolozsvári Szent Mihály-templom déli falán megőrződött vörös betűs írást, amely egy 1599 novemberében történt erdélyi dúlásról emlékezik meg. Ez azon-

ban csak egy egyszeri eseményhez kapcsolódik, és nem tekinthető a közösség hivatalos állásfoglalásának.⁴³

Mindezek alapján kijelenthető, hogy nagyon izgalmas, az erdélyi nemzetek történeti emlékeztetőjét jellemző, helyi jelenséggel van dolgunk. Bár a korábbi kutatásban itt-ott helyet kaptak, azonban részletesebb, elmélyültebb, interdiszciplináris elemzésük is kívánatos volna. A művészettörténészek számára a középkori eredetű, de idővel főleg protestáns körökben népszerű faldíszítés sajátos megoldásaként lehet érdekes, amelynek mind formai, mind tartalmi elemei kontextualizálásra várnak. A műemlékes szakma felé pedig megfogalmazhatunk egy jámbor óhajt: milyen jó lenne, ha minél többet megismerhetnénk fizikai valójában is ebből a lappangó örökségből, de legalább elkerülnénk, hogy figyelmetlenségéből vagy tudatlanságból végleg elpusztuljon! ■

JEGYZETEK

- 1 FABRITIUS, Karl 1864. Die Schässburger Chronisten des siebenzehnten Jahrhunderts. In: *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus*. 2. köt. K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Bécs. (Fontes Rerum Austriacarum, Scriptorum IV.) VI–CIII., különösen is VIII–IX. o.
- 2 BARTONIEK Emma 1975. *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. MTA Irodalomtudományi Intézete és MTA Könyvtára, Budapest. 149. o.
- 3 NUSSBÄCHER, Gernot 1976. Wer was der Verfasser der Wandchronik? *Karpatenrundschaue*, IX. évf. (XX) 3. sz. (1319) 6. o. NUSSBÄCHER, Gernot 1994. Zur ältesten Orts- und Kulturgeschichte von Pretai. In: uő: *Aus Urkunden und Chroniken*. 4. köt. Aldus-Press, Kronstadt. 78–85. o.
- 4 SZEGEDI Edit 2002. *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Bécs. 161–166. o.
- 5 LŐKÖS Péter 2004. A brassói falikrónika. *Könyv és Könyvtár*, 26. sz. 211–224. o. OSTERMAYER, Hieronymus 2005. *Erdélyi krónika 1520–1570. Dácia rövid krónikája 1143–1571*. Ford., bev., jegyz. Lőkös Péter. Kriterion Kiadó, Kolozsvár.
- 6 SZABÓ András Péter 2014. Caspar Hain löcsei krónikája – egy kompiláció forrásai. In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest. 169–202., különösen is 198. o.
- 7 ŠĚDIVÝ, Juraj 2009. Stredoveká písomná kultúra na Spiši. In: *Historia Scepusii*. 1. köt. Szerk. Martin Homza – Stanislav Sroka. Katedra slovenských dejín UK FiF – Inštitút Historii Univerzitetu Jagielloňského, Pozsony–Krakkó. 483–520., különösen is 508., 517. o. SZENDE Katalin 2018. *Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary*. Brepols Publishers, Turnhout. 194–195. o.
- 8 MAROSI Ernő 1987. A város: kézművesek és művészek központja. In: Marosi Ernő (szerk.): *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (A magyarországi művészet története II.) 164. o.
- 9 LŐVEI Pál 2009. *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria*. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához. 1. köt. Akadémiai doktori értekezés. MTA, Budapest. 46–47. o.
- 10 RADU, Lupescu 2013. A politikai állásfoglalás művészi megnyilvánulása Kolozsváron a 15. század közepén. *Urbs*, VIII. sz. 201–215. o.
- 11 Kitér Brassó, Doborka és Berekeresztúr felirataira [Iső] MEZEI Emese 2017. Reformáció és örökség. *Örökségfigyelő*, augusztus 31. https://oroksefigyelo.blog.hu/2017/08/31/reformacio_es_orokseg. (Megtekintés: 2022. május 27.)
- 12 SZAKÁCS Béla Zsolt 2021. Written on the Wall. Script and Decoration in Medieval Central Europe. In: Marzia Faietti – Gerhard Wolf (szerk.): *Motion: Transformation*. 35th Congress of the International Committee of the History of Arts. Florence, 1–6 September 2019. Bononia University Press, Bologna. 251–256. o.
- 13 SZAKÁCS Béla Zsolt 2020. Falra hányt betűk: késő gótikus falikrónikák a középkori Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 69. évf. 1. sz. 37–56. o.
- 14 HENSZLMANN Imre 1846. *Kassa városának ó német stýlű templomai*. Landerer és Heckenast, Pest. 15. o.
- 15 JUCKES, Tim 2011. *The Parish and Pilgrimage Church of St Elizabeth in Košice*. Brepols Publishers, Turnhout. 224. o. Kritikai kiad. lásd SZAKÁCS 2020, 50–51. o.
- 16 TOGNER, Milan – PLEKANEC, Vladimir 2012. *Medieval wall paintings in Spiš*. Arte Libris, Pozsony. 158. o. Kritikai átirásat lásd SZAKÁCS 2020, 51. o.
- 17 Átirása: WAGNER, Karl 1774. *Analecta Scepusii sacri et profani*. 2. köt. Trattner, Bécs. 347–349. o. Fotó: TOGNER–PLEKANEC 2012, 159. o.
- 18 ISTRATE, Daniela Marcu 2020. Noutăți arheologice privind biserica evanghelică din Sibiu (fostă Sfânta Maria). In: Szőcs Péter Levente (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*. Középkori egyházi építészet Erdélyben. 6. köt. Editura Muzeului Sătmărean, Szatmárnémeti (Satu Mare). 181–197. o. LUPESCU, Radu 2020. Contribuții la istoria arhitecturii bisericii evanghelice din Sibiu pe baza noilor cercetări de parament. *Sanctuarul și transeptul bisericii*. In: uo. 199–226. o.
- 19 *Kremser Wochenblatt*, 1876. szeptember 16. 2. o. Továbbá szinte valamennyi korabeli újság.
- 20 ALBU, Ioan 2002. *Inchriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit*. Hora–AKSL, Hermannstadt–Heidelberg. 51., 54–57. o., 22. ábra.
- 21 NUSSBÄCHER 1976, 6. o.
- 22 Uo.
- 23 NETOLICZKA, Oskar 1903. Breve Chronicon Daciae. In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. 4. köt. Stadt Brassó, Brassó. (Chroniken und Tagebücher 1.) 1–10. o. LŐKÖS 2005, 75–82. o.
- 24 Idézi FABRITIUS 1864, IX., 9. jegyz.
- 25 NUSSBÄCHER 1994, 81. o. VOGEL Sándor 1994. Georg Kraus és művei. In: Georg Kraus: *Erdélyi krónika 1608–1665*. ÖMT, Budapest. 5–61., különösen is 13. o.
- 26 Archiv der Honterusgemeinde, Brassó. IV.F.1.Tq 161. Köszönöm Ziegler Ágnes segítségét.
- 27 *Analecta religionaria Transsilvanica* [Religious writings from Transylvania]. *British Library*. <https://eap.bl.uk/archive-file/EAP040-1-3-111>. (Megtekintés: 2022. május 27.)
- 28 *Nucleus Chronologiae Bistriciensis*. IV.F.1.Tq 161.III. Nr. 36. 559–561. o. SZAKÁCS Béla Zsolt 2020. A beszercei falikrónika. *In Situ. Műemlékvédelem a Kárpát-medencében*, 1. sz. 28–33. o.
- 29 Kovács Gergely 2020. Előzetes jelentés Beszerce középkori plébániatemplomának homlokzati köfelméréséről. *In Situ*, 1. sz. 5–27. o.
- 30 *Chronologia e Curia Mediana descripta*. IV.F.1.Tq 161.III. Nr. 34. 555–558. o.
- 31 *Chronologia, quae ad parietem Templi Parathiensis exstat*. IV.F.1.Tq 161. III. Nr. 29. 545–548. o.
- 32 MÉRAI Dóra 2017. *Funeral Monuments from the Transylvanian Principality*. Doktori értekezés. CEU, Budapest. Cat. no. 63. 119–120. o.
- 33 *Chronologia Musnensis Templi*. IV.F.1.Tq 161.III. Nr. 32. 552–553. o.
- 34 *Chronologia e templo Etlzellensi descripta*. IV.F.1.Tq 161.III. Nr. 30. 548–550. o.
- 35 *Inscriptio Templi N. Alesiani*. IV.F.1.Tq 161.III. Nr. 37. 561. o.
- 36 SCHECH, Martin 1782. Das Alterthum der Sächsischen Nation in Siebenbürgen, und derselben verschiedene Schicksale. *Ungrisches Magazin*, II. évf. 2. sz. 201–243. o. Az idézet: 214. o.
- 37 BLASKÓ Katalin 2009. Narrative sächsisch-siebenbürgische Geschichtsschreibung in der josephinischen Zeit. Martin Schechs Beitrag im Ungrischen Magazin. In: Wynfried Kriegleder – Andrea Seidler – Jozef Tancer (szerk.): *Deutsche Sprache und Kultur. Presse – Literatur – Geschichte in Siebenbürgen*. Lumière, Bremen. 213–222. o.
- 38 SZABÓ 2014, 169–171. o.
- 39 BIRÓ Annamária 2018. Erdélyi jelenlét a nyugat-magyarországi sajtótermékekben. Johann Seivert és Benkő József tudósítói tevékenysége. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 34. sz. 199–220., különösen is 213. o.
- 40 SCHULLER, Georg Adolf – NEMENZ, Rudolf 1903. *Aus dem Leben der Gemeinde Groß-Altsch*. Krafft, Hermannstadt. 7., 49–50. o.
- 41 LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2002. *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. 1. köt. Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központ, Budapest. 8–9. o.
- 42 A felirat kiadása: SZAKÁCS 2020, 51. o.
- 43 SAS Péter 1998. *A kolozsvári Szent Mihály-templom*. Gloria Kiadó, Kolozsvár. 20–21. o. Köszönöm Kiss Lórándnak, hogy felhívta erre a feliratra a figyelmemet.

Drága, szerető férjemnek

→ ANNE BRADSTREET

Ha kettő egy lett valaha, mi mindenképpen.
Ha létezett férjét szerető asszony, az vagyok, földön-égen;
Ha létezett nő, akinek egy-szerelmű boldogság adatott,
Az én sorsomnál, asszonyok, senkié nem lehetne jobb.
Aranybányáknál többre tartom szerelmedet,
Vagy minden kincsnél, amit a Kelet rejteget.
Szerelmemet a folyók ki nem oltják,
Szerelmed olthatja szívem szomját.
Méltatlan vagyok én szerelmed hevére,
Hogy az Ég néked visszaadja azt, könnyörgök érte.
Míg élünk, mi kitartó szerelemben élünk,
És ha elhagyjuk ezt a földet, örök lesz létünk.

(Ford. Petróczi Éva)

A boldog élet természete

→ SIR HENRY WOTTON

Mily boldog, ki e földi létbe úgy születik,
Hogy nem szolgálja senki akaratát,
S a becsületből kovácsolja fegyvereit,
Az igazság bajnoka, míg világ a világ!

Aki nem szenvedélyek rabja;
S lelke készen áll a halálra,
Hírnév és önzés sose hajtja,
Ez a világ nem élete járma.

Ő nem lesz senki irigye, legyen az szerencsés
vagy gonosz; nem értve mások sorsát,
S hogy micsoda sebekhez vezethet ima, szentség;
Állam-regulák, félre, uralkodj, jóság;

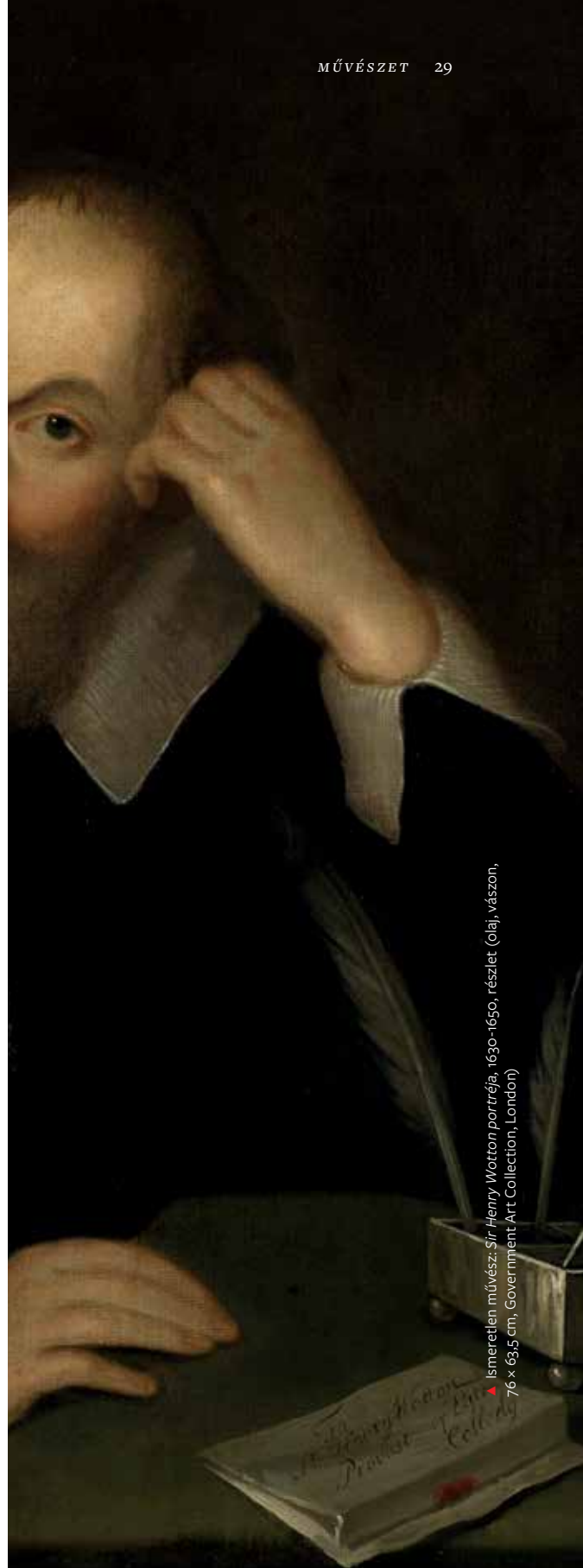
Ki életében nem tűr szóbeszédet;
Kinek elméje szilárd menedék;
Kinek a hízelgés nem étek;
S feledi az elnyomók, a rombolók nevét;

Ki este s reggel Istenét imádja,
Az Ő irgalma, nem nagyon kell neki;
Kegyes könyvek s barátok árja
Közt telnek napjai;

E férfit nem zaklatják szolgál-gúzsok,
Emelkedés reménye, s rettegtes bukás:
Ő önmaga ura, akire nem vár birtok,
Semmije sincs, de világa tág.

(Ford. Petrőczy Éva)

→ Sir Henry Wotton (1568–1639): angol költő, diplomata.

▲ Ismeretlen művész: Sir Henry Wotton portréja, 1630-1650, részlet (olaj, vászon, 76 x 63,5 cm, Government Art Collection, London)

Az igazság koronája

A négyszáz éve elhunyt Révay Péterről (1568–1622)¹

→ TÓTH GERGELY

„Az emberi élet minden pillanatának, tisztiségének, állásának és körülményének megvan a saját külön baja, s mindegyik végtelen sok vesződéssel és fájdalommal jár: mindezt eddigi életem során már megtapasztaltam. Micsoda terhet kellene magamra vennem, ha napjaim és éveim számához továbbiak járulnának?” E szavakat Révay Péter koronaőr írta élete végén, 1622-ben különleges, moralizáló testamentumában, a Valedictióban.² Mi készíthette a tekintélyes főrendet arra, hogy ilyen keserűen búcsúzzon életétől, és ilyen sötét színben lássa pályafutását? Úgy vélem, minderre leginkább az 1619–1622 közötti esztendő, vagyis Bethlen Gábor magyarországi uralmának történései, illetve a korona őrzésében játszott saját szerepe és annak megítélése szolgál magyarázatul. Az alábbiakban főleg ezekre az évekre fogok koncentrálni, de röviden bemutatom Révay odavezető életpályáját is. Rövid írásom – összhangban a koronaőr szavaival – szükségképpen a tragédia sémáját követi: a darab végén a főhős, ha nem is elbukik, de eltávozik e földi világból. Am ahogy a szabályos tragédiákban, úgy itt is lesz katarzis. Bízom benne legalábbis, hogy sikerül rámutatnom: bár a főszereplő története szomorú véget ér, cselekedetei, továbbá hitéhez és elveihez való ragaszkodása miatt méltó tiszteletünkre és együttérzésünkre.

Révay Péter figuráját nehéz úgy leírni, hogy ne maradjon ki semmilyen fontos részlet sokoldalú személyiségéből.³ Régi nemesi család sarja, amely a Szerémségből menekült a török elől, hogy aztán

a Habsburg uralkodók szolgálatában emelkedjen a főrendek közé. A családban meghatározó az értelmiségi pálya: már Péter nagyapja, Ferenc is jogtudós volt, míg édesapja, Mihály egyetemi tanulmányokat folytatott, ahogy ő maga és testvére is. Szerzőnk ugyanis 1588-tól Ferenc testvérével azon a strasbourg akadémián tanult, amelynek a cicerói ékesszólás oktatása volt az egyik fő célkitűzése. Révay professzora előbb Johannes Sturm, majd Melchior Junius volt, és feltehetőleg a jogász Paul Graseck is tanította. A legnagyobb hatással Junius lehetett rá, aki diákjainak elsősorban a cicerói retorikát oktatta, és nyilvános vitákon léptette fel őket, ahol a római szónok stílusában kellett orációt tartaniuk, majd beszédeiket nyomtatásban is megjelentette.⁴

A Révay család igen korán a lutheri reformáció híve lett. Révay I. Ferenc levelet is váltott az egyházalapítóval.⁵ Révay Péter is élete végéig kitartott az evangélikus hit mellett, sőt földesúrként és főrendként is szilárd támasza volt egyházának. 1610-ben ott találjuk a zsolnai zsinat résztvevői között – ezen a gyűlésen hozták létre az alsó-magyarországi evangélikus egyházkerületeket.⁶

Hősünk pályája azonban nem egészen úgy alakult, mint az előző generációké. Ő ugyanis a hadi szolgálatból is kivette részét: több alkalommal is harcolt az Oszmán Birodalom ellen folyó tizenöt éves háborúban.⁷ Újabb kihívásként jelentkezett a Bocskai-felkelés, amelyhez azonban ő maga nem csatlakozott, sőt a Habsburg udvar részéről vett

→ **Tóth Gergely** (1977): történész, neolatin filológus. Kutatási területe Bél Mátyás és Révay Péter munkássága, műveik kiadása, valamint a kora újkori magyarországi történetírás és neolatin irodalom. A szerkesztésében és fordításában megjelent szövegkiadások mellett legutóbbi önálló kötete a *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (MTA BTK TTI, 2016; 2022).

részt tárgyalóként a bécsi békét előkészítő tanácskozásokon.⁸ A következő, szintén sorsdöntő esemény az volt, hogy a magyar világi rendek többségével együtt csatlakozott Mátyás főherceghez annak érdekében, hogy a regnáló királyt, Rudolfot megfosszák a magyar királyi tróntól. Rudolf ugyanis, mint ismeretes, nem volt hajlandó aláírni a bécsi és a zsitvatoroki békét, s ezzel súlyosan veszélyeztette a fegyvernyugvást, valamint a kiharcolt rendi kiváltságokat: egyebek mellett a szabad vallásgyakorlás garantálását és Erdély ügyének rendezését, különállásának elismerését.⁹

Mátyás győzelmét, 1608. évi magyar királlyá

választását, a békék törvénybe iktatását és ezzel a válságidőszak lezárását Révay Péter és vele saját generációja is hatalmas sikerként élte meg. Emellett személyes kitüntetésnek is örvendhetett, ugyanis koronaórré választották a rendek és az uralkodó, hogy a Rudolf által átadott és hosszú száműzetés után hazahozott felségjelvények megfelelő védelem alatt álljanak a pozsonyi várban. E két esemény gyümölcse Révay 1613-ban megjelent koronatorténete, amelyben a Szent Korona a nemzet szabadságának, jólétének zálogaként jelenik meg, továbbá az 1608. évi hazahozatal, illetve II. Mátyás trónra lépése egy új aranykor kezdeteként tűnik fel.¹⁰

▲ A Szent Korona ábrázolása Révay Péter 1613-ban megjelent koronatorténetében (*De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu... brevis commentarius*). Forrás: BTK TTI Lendület Szent Korona Kutatócsoport szakkönyvtára.

Ám az 1608-as konszolidáció sajnos csak ideiglenes megoldást hozott: a problémák nem múltak el, s a repedések is gyorsan megjelentek a békeépítmény falán. A törökkel kötött békét több alkalommal is megsértették az oszmán bégek és pasák, és maga a bécsi udvar is egy oszmánellenes háború terveit dédelgette. A protestánsok szabad vallásgyakorlásának elismertetése és a katolikus egyházzal kapcsolatos rendelkezések azonnal indulatokat szültek, és az egész időszakban állandó feszültségforrásnak számítottak. A katolikus klérus kijelentette, hogy nem egyezhet bele a vallásügyi rendelkezésekbe, továbbá nem fogadta el, hogy a protestáns egyházak önálló egyházszervezetet hozzanak létre.¹¹ A mindkét fél által tömegével felhánytorgatott panaszok – lelkészek, tanítók elűzése, templomfoglalások és más atrocitások taglalása – gyakorlatilag megbénították az országgyűlési munkát, és súlyosan megosztották a rendeket. Ami pedig Erdélyt illeti, hamar egyértelmű lett, hogy a bécsi udvar egyáltalán nem mondott le a tartományról.

Az bizonyosan tudható, hogy Révay kivet-

te részét az 1608 utáni felekezeti vitákból. Az 1619 nyarán összehívott pozsonyi országgyűlésen egyenesen ő szerkesztette másodmagával a protestáns egyházak panaszait – benne saját személyes sérelmével, amiért hitsorsaival együtt kizárták a holicai templomból, sőt a temetkezést és a haranghasználatát is megtiltották nekik.¹² Arról is bőven van adatunk, hogy az országgyűléseken felemelte szavát a rendi kiváltságok védelmében – mivel ezek egy részét az udvar igyekezett korlátozni, illetve megkerülni.¹³ A kérdés immár az, hogy miként fogadta Bethlen Gábor felhívását, amikor 1619-ben mások mellett őt is csatlakozásra szólította fel.

Ahogy az lenni szokott, erre a két fél különbözőképpen emlékszik. A fejedelem 1619 augusztusában írt levelében úgy fogalmaz, hogy mások mellett Révay is egyetértett a cseh rendekkel, illetve azon kérésükkel, hogy Bethlen fegyverrel siessen segítségükre. Egy másik, szintén ez idő tájt a Portára küldött emlékiratában pedig a fejedelem azzal dicsekszik, hogy a magyar urak, köztük „a koronartartó úr” nagyon várják, hívják őt Magyarországra.¹⁴

Révay viszont november 27-én bizonyoságlevelet íratott Forgách Zsigmond nádorral, amely szerint ő, azaz Révay Péter koronaőri tisztségének megfelelően Pozsonyba sietett Bethlen támadásának hírére, és igyekezett gondoskodni a felségjelvények, illetve a pozsonyi vár védelméről, majd pedig, amikor Bethlen elfoglalta Pozsony városát, csak hosszú alkudozás után engedte be a fejedelem és a mellé állt rendek által küldött őrséget a várba – amikor azok már rohammal fenyegettek.¹⁵

Ki mond igazat? Részrehajlás nélkül kijelenthetem, hogy az események ismeretében sokkal inkább Révay. Ami Bethlen állításait illeti, legfeljebb annyi képzelhető el, hogy az idős főrend az elmérgesedő felekezeti viszályok miatt egy kis időre egyetérteni látszott a Bethlen-párti urakkal, s ennek híre Erdélybe is eljutott – amit persze a fejedelem nem mulasztott el propagálni, hiszen elemi érdeke fűződött hozzá. Ám éppen Bethlen volt az is, aki egy másik levelében – még Pozsony elfoglalása előtt – bevallotta, hogy fogalma sincs, melyek Révay szándékai.¹⁶ Nem sokkal később pedig személyesen is megtapasztalhatta, hogy a koronaőr egyáltalán nem fogadja tárt karokkal.

Van azonban egy érdekes mozzanat, amely első pillantásra árnyalni látszik ezt a képet. A kortárs Pethő Gergely (1570 k. – 1629 k.) magyar nyelvű krónikájában az olvasható, hogy Bethlen támadásának előestéjén Révay nem engedte be az erősítés végett küldött császári katonaságot a várba. Ezt az állítást később már egyenesen vádként fogalmazta meg a jezsuita Kazy Ferenc: mint írta, Révay azáltal, hogy ezt a segítséget visszautasította, a Bethlen-párti pozsonyi polgárokkal karöltve vesztét okozta ezeknek a segélycsapatoknak.¹⁷ (Kétségtelen, hogy Bethlen seregei még aznap éjjel, október 14-re virradóra szétverték a külvárosban elszállásolt császári katonákat.) Volt a közelmúltban olyan történész, aki Pethő megjegyzése alapján úgy gondolta: Révayt ekkor magával ragadta valami „Bethlen-pártiság”.¹⁸ Ám a koronaőr későbbi magatartása megint csak kétségessé teszi, hogy erre gondoljunk, s döntését így értelmezzük. Révay lépésére az a legvalószínűbb magyarázat, hogy tárgyalások

úton akarta rendezni a problémát, mivel a pozsonyi vár nem volt alkalmas jelentős ostrom kivédésére (nem rendelkezett modern védművekkel), viszont a császári katonaság jelenléte lehetetlenné tette volna a békés megoldást (Rudolf von Tiefenbachot, a császári csapatok vezérét és kíséretét ugyanakkor beengedték a várba). Tegyük hozzá viszont, hogy Révay aligha egyedül határozott ebben az ügyben, hiszen más országnagyok is jelen voltak ekkor a várban, akik itt kerestek menedéket – ahogy maga a nádor, Forgách Zsigmond is.¹⁹

A korona sorsának további állomásai jól ismertek. A szövetséges cseh hadak fehérhegyi veresége és a hadihelyzet romlása miatt Bethlen 1620 novemberében Zólyomba helyeztette át a korona székhelyét, ahová a koronaőrök is követték. Később, 1621 áprilisának végén a fejedelem Kassára, innen pedig június 28-án Ecsedre vitette a koronázási jelvényeket, majd a nikolsburgi békeegyezménynek megfelelően 1622 márciusában visszaszolgáltatta őket II. Ferdinándnak.²⁰ A koronázási jelvények mellett esküje értelmében – kisebb távollétektől eltekintve – mindvégig ott volt hűséges őre, Révay Péter. Gyenge egészsége – és nyilván más okok – miatt többször is megpróbált lemondani hivataláról, de Bethlen és a mellette álló rendek nem engedték bele.²¹

Révay nyilvánvalóan kényes helyzetbe került azáltal, hogy Bethlen uralma alatt is betöltötte tisztségét – ez még akkor is így volt, ha katolikus hivaltársa, Pálffy István ugyanígy tett (legalábbis egy ideig). Révay szerepvállalását mindenesetre a bécsi udvarban is elismerték. II. Ferdinánd 1619 végén megdicsérte Révayt a korona őrzése terén tanúsított hűségéért, majd pedig a Szent Korona 1622 tavaszi visszaszerzése után is meghagyta őt hivatalában, sőt Pálffyval együtt megbízta, hogy Trencsénben maradjon a koronázási jelvények mellett.²²

Fennmaradt viszont egy érdekes levél 1621-ből, amely jelzi, hogy a királpárti táborban többen is voltak, akik kétségbe vonták Révay udvarhűségét. Elias Berger udvari történetíró, Révay barátja és patronáltja arról tájékoztatta szerzőnket, hogy Pázmány Péter esztergomi érsek kritizálta őt a bécsi

udvarban egy beszélgetés során, mondván, ha Révay igazán akarta volna, „sok rossz szándékot meg lehetett volna akadályozni” (talán arra gondolt, hogy Révay nem vitette el idejében a koronát Pozsonyból Bécsbe, vagy nem tett semmit a Zólyomba való elszállítás ellen). A beszélgetés eme pontján Berger Révay védelmére kelt, és azt mondta, hogy patrónusa soha nem akart belefolyjni ennek a tragédiának (tehát nyilván Bethlen magyarországi uralmának) a terveibe, s bár hatalmas jutalmakkal kecsegtették őt (véltetőleg azért, hogy elvállaljon bizonyos tisztségeket), visszautasította azokat. Ennek ellenére a beszélgetés másik résztvevője, Esterházy Miklós, a későbbi nagyhatalmú nádor is kifejezte erős nemtetszését Révayval szemben. Berger ezután jelezte a koronaőrnek, hogy bölcs dolog lenne levelet írnia a császárnak és más udvarbelieknek...²³

Egyébként úgy vélem, igazat adhatunk Bergernek. Révay láthatóan nem akart „karriert csinálni” Bethlen mellett, és szolgálatai csupán a koronaőri feladatra szorítkoztak. Ám ez „kívülről”, elsősorban Bécsből nézve nem így látszott – legalábbis félre lehetett magyarázni Révay szerepvállalását. Nem csoda, ha élt a lehetőséggel Bakics Péter, a koronaőr unokatestvére, egyben a Révay család halálos ellensége. 1621. július 8-án ugyanis az Udvari Kamara arról tájékoztatta a Magyar Kamarát, hogy Bakics lázadónak minősítette Révay Pétert és testvérét, Ferencet (Ferenc esetében ez igaz is volt), s erre hivatkozva kérte az udvartól magának és nővérének azok holicsi, sassini, éleskői és rárói birtokait.²⁴

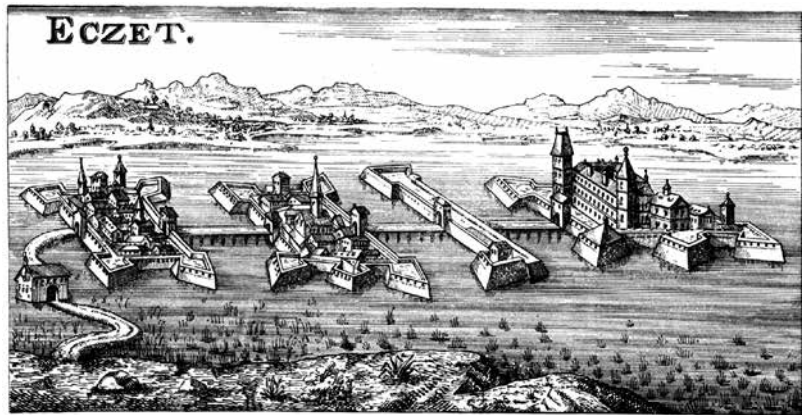
De nemcsak a haragosok használták ki Révay szorult helyzetét: tetteinek megítélése a két szembenálló fél közötti „propagandaháborúban” is szerepet kapott. 1621 végén ugyanis eljutott egy névtelen paszkvillus az idős koronaörhöz. A gúnyirat szerzője egyértelműen királypárti és katolikus volt, aki mások mellett a lutheránus főurat is tollhegyre tűzte:

„Révay Pozsonban jó koronaőrző,
Az árultatásban nem lén szintén első,
Betlehem Gábornál igen nem volt belső,
Az papi jószágon igen szedező,
Ő is az többivel tisztessége vesztő.”²⁵

Érzékelhető ugyanakkor, hogy az ismeretlen poéta némileg rossz lelkiismerettel veszi sorra Révayt a többi kipellengérezett Bethlen-párti főúr után. Elismeri ugyanis, hogy a koronaőr az „árultatásban”, tehát a Bethlen mellé pártolásban – vagy Révay esetében a fejedelemmel való kényszerű együttműködésben – nem járt az élen, és nem tartozott a fejedelem bizalmas („belső”) emberei közé. (Ez pontosan egyezik Berger szavaival, aki jelezte, hogy Révay a koronaörségen kívül nem kívánt Bethlen mellett tisztségeket vállalni, illetve előnyöket szerezni.) Ami a „papi jószágon szedező” illeti, még magyarázatra vár, az utolsó sor tördőfése viszont kegyetlenül egyértelmű. Akárhogy is, a paszkvillus kiötlőjének végkövetkeztetése szerint Révay elvesztette becsületét, tisztességét azzal, hogy Bethlen parancsai szerint járt el. Képzeltető, hogyan hatott ez a versezet az idős és beteg koronaőrre.

Egyvalami bizonyos: az erdélyi fejedelem melletti szerepvállalása miatt gyanúba keveredett, támadhatóvá vált Révay Péter. Ezt jelzi Berger levele, Bakics próbálkozása (mármint az a tény, hogy volt mire alapoznia egy ilyen próbálkozást), valamint az idézett gúnyirat is. Olyan bűnökkel, mulasztásokkal vádolták, amelyekért nem volt okolható. A felségjelvények feletti felügyeletet csak vonakodva engedte át Bethlennek, továbbá többször tiltakozott, sőt lemondással fenyegetett azok Zólyomba, majd Ecsedre szállítása miatt, azaz a fejedelemmel is többször összekülönbözött emiatt.

Felmerülhetne kérdésként ugyanakkor, hogy miért nem távozott Bécsbe Bethlen elől, vagy miért nem fordult nyíltan az erdélyi fejedelem uralma ellen. Erre a válasz az lehet, hogy aggódott a felségjelvények sorsa miatt és amiatt is, hogy kit állítanak a helyére, ha ő lemond. Ezért vállalhatta el végül azt is, hogy Ecseden örökjön a korona mellett – noha a hosszú utazás és az idegen helyen való huzamosabb tartózkodás igen megterhelő lehetett az idős főúr számára. Az egészen bizonyos, hogy nagyon komolyan vette feladatát és esküjét, és mindennél jobban ügyelt a felségjelvények épségben tartására. Erre szolgálhat példaként az a korábbi, 1613. évi eset, amikor csak a rendek hozzájárulása után

ECHED VÁRA.

„Das ehmal gedrückte, vom Türken berückte, nun trefflich erquickte Königreich Hungarn. Frankfurt a. Leipzig 1688.“ című munka mellékletének hí mása.

volt hajlandó kiadni saját szeretett uralkodójának, II. Mátyásnak a koronázási palástot, hogy az Bécsbe vitesse másolat készítése céljából, majd pedig ő maga is Bécsbe ment, s addig nem távozott onnan, míg kézhez nem adták számára a felségjelvényt.²⁶

Talán szimbolikusan is tekinthetjük, hogy csak azután – 1622. június 5-én – hunyt el Révay, hogy a korona már újra a törvényes magyar király, II. Ferdinánd és a Habsburg-párti rendek megbízottjainak kezén volt. Ahogy fent olvashattuk tőle, keserű szívvel, a sok vádaskodás, gyanúsítás miatt megtörtén és kedvetlenül távozott a földi életről. Akár az is megfordulhatott a fejében, vajon jól döntött-e, amikor megmaradt tisztségében. Utólag nézve úgy vélem, a felségjelvények szempontjából mindenképpen jól döntött. Mindkét oldal elismerte, sőt megerősítette hivatalában, és tisztában volt elkötelezettségével – ezért ő volt mintegy a biztosíték arra, hogy nem esik baja a Szent Koronának és a többi klenódiumnak. Az idős koronaőr pedig megfelelt az elvárásoknak: a rábízott kincsek épségben kerültek vissza Pozsonyba. Sérülést csak az ő reputációja szenvedett a Bethlen-pártiság bélyege miatt. Ő maga ugyanakkor haláláig hű maradt a dinasztiához – miként ez az említett *Valedictió*ból is kiderül.²⁷ Ami pedig a hazáját felprédáló és meghódító agresszorral, az

Oszmán Birodalommal való szövetséget – Bethlen politikájának egyik sarokpontját, sőt alapzatát – illeti, az ilyesfajta kollaborációt mélységesen elítélte fennmaradt műveiben.²⁸ Nem kétséges tehát, hogy mi volt a véleménye a szultán magyar vazallusáról.

A tudós koronaőr, Révay Péter sok mindent megélt élete során: pusztító, de kevés eredményt hozó oszmánellenes háborút, véres polgárháborút és békekötéseket. Erősen bizakodott abban, hogy a II. Mátyással megvalósuló konszolidáció – amelynek ő is tevékeny létrehozója és támogatója volt – tartós lesz, ám az 1610-es évek politikai vitái, majd Bethlen Gábor hadjárata megmutatta, hogy hiába reménykedett ebben. Mégsem teljesen kudarcos élet az övé. Koronaőri feladatát tisztességgel ellátta, a felségjelvényeket megőrizte, s megalkuvás nélkül képviselte egyháza, illetve saját politikai közössége érdekeit: emiatt nem kellett szégyenkeznie. Emellett írói tevékenysége is jelentős. Fentebb említettük 1613. évi koronatorténétét, amellyel gyakorlatilag a Szent Korona tudományos kutatásának megalapítója lett. Emellett éppen a Bethlen-uralom éveiben jutott több ideje arra, hogy nagy országtörténetét, a *De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem* című munkát megírja. E mű nemcsak história, hanem a Habsburg királyokhoz hűséges, ám rendi-felekezeti jogaihoz

▲ Ecsed várának látéképe a *Das ehmal gedrückte, vom Türken berückte, nun trefflich erquickte Königreich Hungarn* című műből (Lipcse, 1688); Gottfried Pixerer (1746–1819) pesti rézmetsző másolata

szilárdan ragaszkodó lutheránus főúr politikai értekezése, nézeteinek összefoglalása is egyben – ezért különösen értékes forrás a honi politika- és eszmetörténet kutatói számára.²⁹

Eme országtörténet végén, mint annyiszor a műben, Révay intést fogalmaz meg a mindenkori uralkodókhoz, figyelmeztetve őket az igazságságra és a méltányosságra. Ehhez idézi a híres páli jezevetsét a Timóteushoz írt második levélből, jelez-

ve, hogy annak kimondásához egy király számára a tisztességes kormányzás az előfeltétel. Úgy vélem azonban, hogy ő maga is tiszta szívvel mondhatta és vélhetően saját hitvallásának is szánta nagy műve befejezésekor az apostol szavait: „Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam: Végeztetre eltetett nékem az igazság koronája, melyet megad nékem az Úr ama napon, az igaz BÍRÓ.”³⁰ ■

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány annak az előadásnak a szerkesztett és javított változata, amelyet 2021. július 9-én Nagycseden tartottam a *Szent Korona Ecseden* című konferencián. Köszönöm a szöveghez fűzött észrevételeket Pálffy Géza kollégámnak.
- 2 Lásd Révay Péter 1623. *Valedictio morituri eiusdem spectabilis ac magnifici quondam domini, domini Petri de Rewa*. In: Raphael Hrabecius: *Oratio funebris in solennibus exequiis... Petri de Rewa... habita in loco sepulturae ejusdem et majorum, in templo Martinopolitano Comitatus Thurocensis* 17. Iulii, Anno Dei Hominis MDCXXII. ...*Adjuncta est Valedictio eiusdem Domini Petri de Rewa etc. morituri*. Daniel Schultz, Kassa. H3v. o.
- 3 Életéről lásd Bónis György 1981. *Révay Péter*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Irodalomtörténeti Füzetek 104.) TESZELSZKY, Kees 2009. *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Szerk. Czibere Mária. Ford. Trostovszky Gabriella. Bencés Kiadó, Pannonthalma. (Historia pro Futuro.) 220–224. o. Újabbán lásd még Révay Péter nagy országtörténetének munkatársaimmal közösen készített, kétnyelvű kiadását, illetve a kiadás elé írt bevezetőmet: Tóth Gergely 2021. *Egy lutheránus főrend politikai testamentuma a história nyelvén: Révay Péter De monarchia... című műve*. In: Révay Péter: *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem. A magyar királyság birodalmáról és szent koronájáról szóló hét század*. 1–2. köt. Szerk., bev., jegyz. Tóth Gergely. A latin szöveget gond. és ford. Tóth Gergely – Benei Bernadett – Jarmalov Rezső – Sánta Sára. BTK TTI, Budapest. 1: 15–100. o.
- 4 Lásd Eckhardt Sándor 1944. *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 3–18. o. (Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből 26/5.) TESZELSZKY 2009, 221–222. o.
- 5 Lásd Pálffy Géza 2009. *Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században. Történelmi Szemle*, LI. évf. 1. sz. 9. o. Luther Révay Ferenchez írt leveleit Masznyik Endre, illetve Csepregi Zoltán magyar fordításában lásd Luther Márton 2013. *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Ford. uő et al. (Luther válogatott művei 7.) Luther Kiadó, Budapest. 614–615., 616–619. o.
- 6 Lásd Tóth 2021, 22–23. o.
- 7 Uo. 19. o.
- 8 Lásd Révay 2021, 6.191.6. (A könnyebb kereshetőség céljából a szöveg helyét itt és máshol is a szakaszbeosztás szerint adjuk meg.)
- 9 Pálffy Géza 2010. *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. MTA TTI, Budapest. (Historia könyvtár: Monográfiák 27.) 387–403. o.
- 10 A mű címe: Révay Péter 1613. *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius*. Christophorus Mangus, Augustae Vindelicorum. A műről lásd TESZELSZKY 2009, 224–323. o.; Tóth Gergely 2016. *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. MTA BTK TTI, Budapest. 43–46. o.; Tóth G. 2021, 23–27. o.
- 11 A katolikus nézőpontról lásd Tusor Péter 2000. *Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése. Aetas*, XV. évf. 4. sz. 89–105. o. Kármán Gábor 2020. *A hamincéves háború Magyarországon mint vallásháború*. In: Pósnán László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *Vallásháborúk és felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségében az ókortól napjainkig*. Zrínyi Kiadó, Budapest. 319. o.
- 12 Tóth 2021, 22. o.
- 13 Uo. 20–22. o.
- 14 Uo. 28. o.
- 15 A biznyságlevelet lásd Szilágyi Sándor 1875. *Révay Péter és a Szent Korona (1619–1622)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből V/1.) 33–40. o. Lásd még uo. 13–16. o.
- 16 Lásd Tóth 2021, 28. o.
- 17 Петтћó Gergely 1729. *Rövid magyar kronika sok rendbéli fő historiás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedetttetet és irratatot...* Akadémiai bötükkal, Kassa, 1660. 185. o. Kazy, Franciscus 1737. *Historia Regni Hungariae, ab anno seculi decimi septimi primo, ad annum ejusdem seculi trigesimum septimum*. Typis Academicis, Tyrnaviae. 171. o.
- 18 Bartoniek Emma 1975. *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Budapest. 389. o.
- 19 Lásd Петтћó 1729, 186. o.
- 20 Részletesen lásd Pálffy Géza 2015. *A Szent Korona Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokában (1619–1622). Egy korona-itinerárium összeállításának lehetőségeiről*. In: Szijártó M. István (szerk.): *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai*. 2013. november 27. Balassi Kiadó – Ráday Gyűjtemény, Budapest. 75–107. o.
- 21 Szilágyi 1875, 23–30. o.; Pálffy 2015, 93–94. o.
- 22 Tóth 2021, 30. o.
- 23 Lásd Berger 1621. május 11-ei levelét Révay Péternek. SNA Bratislava, SAR Korešpondencia, Peter Révay, Krab 83. 44. f. Lásd még Tóth 2021, 29–30. o.
- 24 Tóth 2021, 30. o.
- 25 A pamflet szövegének vonatkozó részét lásd Szilágyi Sándor 1875. *Gúnyirat Bethlen Gábor idejéből*. *Századok*, IX. évf. 6. sz. 390. o.
- 26 A történetet maga mesélte el fentebb már idézett történeti munkájában, a *De monarchiában*. Lásd Révay 2021, 773.2–3. Lásd még: a szöveghez tartozó jegyzetek; Tóth 2021, 15–16. o.
- 27 Lásd Révay 1623, L2v. o.
- 28 Vö. Tóth 2021, 89–90. o.
- 29 Fentebb már többször idézett műve: Révay 2021. *A műről lásd bővebben a bevezető tanulmányt: Tóth 2021*.
- 30 2Tim 4,7–8; Károli-ford. Révay 2021, 7.115.7.

„Bizony féltém, úgy jár, mint Aesopus ebe...”¹

Közmondások, idézetek, erkölcsi példázatok és jelképek Vitnyédy István levelezésében²

→ KÁROLYI BÁLINT

Vitnyédy István a 17. századi magyar történelem talán legismertebb köznemese volt. Nádasdy-szervitorból a 17. század közepére az országos politikában jártas személy lett. Az 1650-es évek elejétől már aktív kapcsolatai voltak Zrínyi Miklóssal, akinek leggyakrabban a titkáráként tűnik fel. A bán 1664-es halála után a Wesselényi-féle rendi szervezkedés egyik főszervezőjeként tevékenykedett. Az utóbbi idők kutatásainak köszönhetően kiderült róla, hogy párját ritkító könyvgyűjtő és mecénás volt, aki kapcsolataival behálózta az egész Magyar Királyságot és Erdélyt, de még külföldön is jó ismeretségei voltak.

Vitnyédy István 1670-ben bekövetkezett halála után a családját sújtó megtorlás és meghurcoltatás, valamint az azóta eltelt évszázadok együttesen hozzájárultak ahhoz, hogy a személyéhez kapcsolódó dokumentumok jelentős része elveszett.³ A fennmaradt iratok egyértelműen legjelentősebb darabja leveleskönyve, amely az 1646–1665 közötti időszakból tartalmaz értesítéseket.⁴ Ezekből Fabó András közölt széles válogatást.⁵ Az utóbbi időben számos olyan tanulmány született, amely valamilyen szempontok alapján helyezi vizsgálat alá a soproni ügyvéd kivételes levelezését.⁶

Jelen dolgozat célja a Vitnyédy István leveleiben megjelenő, a szöveg tartalmi részét képi elemekkel színesítő és támogató, az ügyvéd számára olyannyira kedves kiegészítő elemek vizsgálata. Mindezek mellett a levelezés természetesen további tanulmányozást igényel, hiszen különböző

témák valódi kincsestára. A hátrahagyott iratok tartalmukat tekintve felettébb informatívak. Ahogy Fabó András válogatásából tudjuk, a politikatörténet mellett a kultúra, a művelődés, a vallási és egyházi kérdések, valamint a szerző gazdasági tevékenységének és családja történetének is elsősorú forrása.⁷

Bibliai idézetek

A 17. század emberének elméjét legkönnyebben talán a Biblia képi és történeti világának segítségével lehetett megérteni. Vitnyédy ennek megfelelően leveleiben rendszeresen használ utalásokat mind az Ó-, mind az Újszövetségből. 1662 júliusában a vallási kérdésben óriási jelentőséggel bíró pozsonyi országgyűlésen⁸ a bibliai Óbéd-Edómhoz hasonlította a protestáns párt egyik vezéralakját, Farkas László zempléni követet.⁹ Az ügyvéd szerint, ahogyan Isten Óbéd-Edómot megjutalmazta a frigyláda őrzéséért (2Sám 6,11), úgy fogja Farkast is megjutalmazni a protestánsok ügyének rendíthetetlen képviselétéért.¹⁰ Valamivel több mint egy hónappal később pedig a nagy politikai tapasztalattal és befolyással rendelkező, de az országgyűléstől mégis távol maradó Mednyánszky Jónást feddően Nikodémushoz hasonlította,¹¹ aki csak éjszaka merete meghallgatni Jézus tanításait (Jn 3,1–22).¹²

Vitnyédy a protestáns köznemeselek mellett a nagy műveltségű Zrínyi Miklósnak írt leveleiben is használt bibliai idézeteket. 1663 januárjában I. Apafi Mihály halogató politikáját és a bécsi

→ **Károlyi Bálint** (1991): az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem történelemszociológus doktorandusza. Kutatási területe a Magyar és Szepesi Kamara hivatalnokai, Vitnyédy István élete és munkássága. Legutóbb megjelent tanulmánya: *Rejtőzködő mecénás vagy mecénatúra nélküli főúr? – Adalékok Zichy István a Magyar Kamara elnökének mecénási tevékenységéhez* (Magyar Könyvszemle, 2021/4. sz.).

▼ Aesopus elképzelt alakja egy 15. századi metszeten

udvarból hozzá küldött követ visszautasítását Ahítófel Absolonnak adott bölcs tanácsának elvetéséhez hasonlította (2Sám 17,1–3), és Isten titkos szándékát sejtette mögötte.¹³ Fél évvel később, Forgách Ádám érsekújvári kapitány párkányi csatavesztése után a török elleni elégtelen felkészülés vétkét pedig Kain testvérgyilkosságához hasonlította. Levelében felvetette, hogy ha az Isten az egy Ábel kiontott vérét megtorolta (1Móz 4,11), vajon hogyan járnak azok, akik sok ezer ártatlan ember haláláért felelnek majd.¹⁴ Ebben vélhetőleg az is közrejátszott, hogy a soproni ügyvéd nem volt túl szívélyes viszonyban a Forgáchokkal, bár levelezése alapján kapcsolataik nem voltak túl jelentősek. Ami biztos, hogy Forgách Ádám nem sokkal később magát Érsekújvárat is elvesztette,

amiért bebörtönözték.¹⁵ Ártatlanságának bebizonyítása után azonban szabadon engedték, és élete végén az ország egyik főmértósága lett.¹⁶

Aesopus és klasszikus szerzők művei

A Bibliát hátrahagyva, a képekben való gondolkodás, valamint az erkölcsi példázatokkal történő érvelés tipikus esetei, amikor Vitnyédy István Aesopus meséit használja fel mondandójának erősítésére. Az antik szerző népszerű olvasmány volt a korszakban, ugyanakkor iskolai könyvnek is számított: a középszintű ismeretanyagot átadó iskolákban tankönyvként használták. Jó példa erre a bécsi tartományi iskola, ahol a tanulók heti rendszerességgel olvasták a benne foglalt elbeszéléseket.¹⁷ Mivel maga Vitnyédy István is bizonyítottan végzett középfokú tanulmányokat (egy részét talán a csepregi evangélikus iskolában,¹⁸ később pedig biztosan a győri jezsuitáknál¹⁹), valószínűleg találkozott Aesopus klasszikusával is.

Vitnyédy Aesopus-ismeretének egyik első hatása az 1662-es országgyűlés alatt mutatkozott meg. A pozsonyi diéta ideje alatt, júliusban a protestáns párt egyik vezéralakjának, Szuhay Mátyásnak címzett levelében ezt írja: „...nem az nyeri el a pályát, a ki jól kezd futni és meddig a célt eléri, meglankad, hanem mindvégig a ki jól végzi a pályafutást.”²⁰ S bár a Szuhaynak küldött biztató szavak konkrétan nem említik, Vitnyédy soraiban minden bizonnyal Aesopusnak a nyúl és a teknős versenyfutásáról szóló fabulájára ismerhetünk rá.²¹ Vélhetőleg ezzel a protestáns párt hangadóját és rajta keresztül az egész tábornot is szeretne volna befolyásolni. A következő év júniusában Keczer Ambrusnak szóló levelében²² Vitnyédy a gyáva nyulak tetteihez hasonlítja a török elleni készülődés elhanyagolását és a rettegést, s azt írja: „...az nagy tunya elfajultság miatt annyira jutottunk, hogy viriliter magunkat oltalmazni nem akarjuk, az Aesopus nyulaival öljük vízbe magunkat.”²³

Az 1663/64-es év fordulóján, a háború kellős közepén olyan információk jutottak el Vitnyédyhez, miszerint a felső-magyarországi tizenhárom vármegye meghatározó politikusai fontolgatják a

törökkel való szövetségkötést. Ennek elkerülése érdekében az ügyvéd levelek egész sorozatát írta ottani befolyásos barátainak, amelyekkel igyekezett rávenni őket a hódolás tervének elejtésére. Január 1-jén így írt a Thökölyk körében szolgáló Keczer Andrásnak: „...böcsüljétek ez aránt róka-ként az oroszlány nyomot, ő hájjal kente meg az talpát, ha eszeteken nem jártok, bizony reá viszen ez hitetlen oroszlány az veszedelemre.”²⁴ Vitnyédy biztatja barátait, hogy amiképp Aesopus meséjében a róka felismerte, hogy az oroszlán barlangjába csak befelé vezetnek nyomok,²⁵ úgy lássák át ők is a török hódolás aranybéklyójának veszélyeit. Ennek pedig, úgy látszik, meg volt az eredménye, hiszen nem tudunk egyetlen olyan nemesről sem ebből a körből, aki végül behódolt volna a törököknek.

Egy hónappal később azonban újabb aggasztó hírek érkeztek, amelyek komolyan fenyegették a felső-magyarországi térséget. Ezúttal nem a hódolás, hanem I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem hadba szállásának réme, esetlegesen Felső-Magyarország ellen fordulása és királyságának kialakítása volt, ami fenyegetőleg hatott a térség nemességére.²⁶ A fejedelem hadba lépéséről, valamint esetleges felső-magyarországi királyságának tervéről Zrínyiben és külföldi segélyhadakban bízva, félig tanácsként, félig fenyegetésként ezt írta az ügyvéd Keczer Ambrusnak: „...bizony féltem [Apafit], úgy jár, mint Aesopus ebe”, aki amikor úszás közben megpróbálta elragadni tükörképe szájából a húst, a maga darabját is elvesztette.²⁷ Vitnyédy vélhetőleg tisztában volt azzal, hogy még nem szilárdult meg Apafi hatalma, továbbá esetleges felső-magyarországi törekvése megnehezítené a török elleni háborút, ami a Habsburgok részéről újabb front nyitását jelentené, és szükségtelenül fokozná a királyi hadak dolgát.

Aesopus mellett Vitnyédy István leveleiből sem maradhettek el az ókori klasszikus szerzők szövegeiből vett idézetek. Leggyakrabban Senecát idézte, annak is kedvenc, többször használt fordulatát *Medea* című drámájából: *Qui sperare potest nihil desperet nihil.*²⁸ – „Ki nem remélhet semmit, az mit sem veszít.”²⁹ Az *Őrjöngő Herculesből* is többször idéz,

1662. októberében Haller Gábor estleges fejedelemmé választásával kapcsolatban ezt írta Zrínyinek: *Quod nimis miseri volunt, hoc facile credunt.*³⁰ – „Azt könnyen hiszi a nyomorult, amit nagyon akar.”³¹ 1663 márciusában Székely Andrásnak, az előző évi országgyűlés egyik lutheránus vezérszónokának az evangélikusokat üldöző katolikus főurak tetteiről írt levelében Nádasdy Ferencről szólván szintén az *Őrjöngő Herculesből* idéz: *Quem saepe transit casus, invenit aliquando.*³² – „Eléri végül, kit gyakran került a baj.”³³ Augusztusban pedig a moldvai vajda Zrínyinek tett esetleges hadvezéri felkéréséről, illetve a hozzá mutatott bizalom kérdéséről írta Senecával: *Et omnibus credere, et nulliutrumque vitium est.*³⁴ – „Hisz egyformán hiba mindenkiben bízni, és senkiben sem.”³⁵

Vitnyédy Seneca mellett Vergiliust is igen gyakorta citálta. Keczer Andrásnak a császári hadak felső-magyarországi átvonulásáról és rablásairól szóló levelében az *Aeneis* XI. énekéből kölcsönzött: *Nulla salus bello, pacem te poscium omnes.*³⁶ – „Nincs üdv a háborúban, békét kér tőled az ország.”³⁷ Ezzel vélhetőleg arra próbálta ösztönözni barátját, hogy segítse elő a békére törekvést urának, Thököly Istvánnak a környezetében. 1662 őszén szintén a német katonaság behozatalát és pusztítását egykori osztálytársának, majd barátjának, Zichy István kamaraelnöknek panaszoló levelében újra csak keserűen írta: *Una salus victis nullam sperare salutem.*³⁸ – „Egyben bízhat a vesztes: többé nincs miben bízni.”³⁹ A Zrínyi Miklós által is többször idézett⁴⁰ kijelentés igen jól tükrözi mind Vitnyédynek, mind az egész protestáns közösségnek az 1662-es pozsonyi országgyűlés utáni csalódását. Októberben Vitnyédy egy üzleti (a már korábban rendelésre megvásárolt, de még ki nem fizetett velencei üvegek árának megsürgetése) ügyében Vergilius *Második eklogájából* citált: *Trahit sua quemque voluptas...*⁴¹ – „Az embert vágyai vezérlik.”⁴²

Az ügyvéd 1663 februárjában a császári csapatok által birtokairól elűzött és törvényen kívül helyezett Gyulaffy Lászlót ismét Aeneas szavaival vigasztalta: *O passi graviora, dabit deus his quoque*

finem.⁴³ – „Tűrtünk már nehezebbet, egy isten látja a végét.”⁴⁴

Jól példázza az 1660-as évek háborús helyzetének súlyosságát, hogy a hódolás kérdése újra és újra előkerül a levelek között. Talán ennek lenyomata, hogy Vitnyédy 1664 februárjában minden követ megmozgatott a hódolás elkerülése érdekében, s Farkas Lászlónak írt levelében Erdély szomorú példájára vonatkozóan Caesar Cicero⁴⁵ és Suetonius által is megőrzött hitvallását emlegette és idézte a török hitszegéseivel kapcsolatban: *Si violandum est just, regni causa violandum*.⁴⁶ – „Ha már jogot tipsorz, uralmad kedvéért tedd.”⁴⁷

Kortárs szerzők művei

Mint láthattuk, Vitnyédy István nagyon biztosan mozgott az antik szerzők művei között. Ha kellett, minden nehézség nélkül kölcsönvette az ókori auktorok szövegrészleteit, hogy hatásosabbá tegye mondanivalóját. Ezenkívül nem esett távol tőle a közelmúlt eseményeit feldolgozó művek idézése vagy a kortárs szerzők munkáinak „felhasználása” sem. Amennyiben egy hatásos érvrendszer felállításához szükségesnek ítélte, sokszor alkalmazott történelemből vett utalásokat is. Talán egyik legkedvesebb forrása Istvánffy Miklós *Historia Regni Hungariae* című munkája volt, amelyből leggyakrabban a „németek” és a törökök árulásait és hitszegéseit emlegette fel a magyar nemzeti érdektől véleménye szerint valamelyik „tar” irányában eltávolodó ismerőseinek.

1661 novemberében – már a következő évi országgyűlésre való felkészülés jegyében – a német katonaság tervezett behozatala ellen is Istvánffyval érvelt. Az ő munkájára hivatkozva állította, hogy nem lehet megbízni bennük, hiszen a régmúltban is „mennyi nevezetes praesidiumokat árultak el [...], mennyi hazánk javára való szép alkalmatosságokat rontottanak el”.⁴⁸ A jövőbeli országgyűléssel kapcsolatban Zrínyit is egy, a magyar történelemből vett példával intette óvatosságra, emlékeztetvén, milyen csapdát állított az udvar Zsigmond király idejében „Laczkffy Istvánnak”,⁴⁹ és mi módon vették fejtét.⁵⁰

Az 1662-es országgyűlés lezárulása után, valamint a Felső-Magyarországról szivárgó, az esetleges török hódolásra szóló hírek hallatán leveleiben egyre gyakrabban tűnnek fel a török árulásaira vonatkozó példák. Keczer Ambrusnak Buda csalárd elfoglalását emlegeti fel,⁵¹ Thököly Istvánt pedig arra kéri, intse Apafit Bocskai példájával, aki átlátta, hogy a török „nem ő Nagysága [Apafi Mihály], hanem a maga kosarába szedi az epret”.⁵² Ennek hátterében pedig, úgy gondolom, a török szövetségtől való óvás állhatott. Másrészt Keczer és Thököly a felső-magyarországi térség befolyásos nemesei közé tartozott, továbbá a közös evangélikus hitük miatt talán Vitnyédy szavai is könnyebben célba értek. Levelezéséből ismert, hogy a címzettek között felül vannak reprezentálva az evangélikusok képviselői a hasonló köznemeselek körében.⁵³

Az Istvánffyra való hivatkozás leglátványosabb formája minden kétséget kizáróan Vitnyédy 1664. január 1-jén Keczer Andrásához írt levele. Az ügyvéd úgy próbálta eltántorítani Keczert a hódolás gondolatától, hogy tétélesen, oldalszám szerint hivatkozva felsorolta Istvánffy munkájából a törökök hitszegéseit.⁵⁴ A Siklós, Esztergom, Visegrád, Temesvár és Eger elfoglaláskor tett, majd a török által megszegett fogadások felelegetésével Vitnyédy igen elgondolkodtató érvrendszert tudott felvonultatni a hódolást fontolgató felső-magyarországi politikusok érveivel szemben. Nem tudjuk, mennyiben járult hozzá Vitnyédy ténykedése, hogy a felső-magyarországi rendek végül nem hódoltak be a töröknek. Fáradozásai azonban nyilvánvalók, és feltételezhető, hogy a soproni ügyvéd hatásosan érvelő levelei is valamelyest közrejátszottak a katasztrófa elkerülésében.

Vitnyédy azonban nem csupán a magyar történelemből vett utalásokat alkalmazott. Szükség esetén nemzetközi kitekintésre is próbálta rávenni ismerőseit. 1662 áprilisában arra biztatta Zichy István kamarai elnököt, hogy „ha ideje vagyon Nagyságodnak, valakitül kéreessen egy Hugo Grotius Historiáját, [...] olvassa meg az hetedik és nyolczadik libert és vigasztalja magát, hogy mielőttünk is voltak mások, az kik sokat

szenvettek”.⁵⁵ Az említett kötet minden bizonynyal Grotius *Annales et historiae de rebus belgicis* című munkája volt.⁵⁶ Egy hónappal később már biztosan ezt a kötetet ajánlja barátjának, Kecskés István szentgyörgyi követnek, hogy „[m]eddig az gyűlési derekasabb dolgok előkelnek, kérjen Kgd egy Hugo Grotiust de Bello belgico, olvassa azt, és tanuljon belőle mások példájából”.⁵⁷ Ezek alapján látható, hogy Vitnyédy tisztában volt azzal, hogy a világ más tájain történeteket nagyon jól lehet interpretálni a magyarországi viszonylatokra. Gondolkodása ezek alapján igencsak nemzetközinek, „európainak” tekinthető.

Egyéb szimbolika

A naplóbejegyzésekben, levelezésekben rendre felbukkannak olyan témák, amelyeket a szerző megosztana ugyan a címmel, de kényességük miatt valamilyen módon álcázni kell szándékait. Ennek talán legismertebb formája a rejtjelek vagy kódok használata, amelyet főleg a politikai levelezések és jelentések világából ismerünk.⁵⁸ Kényesebb tartalmú leveleiben Vitnyédy István egy másik bevett szokást alkalmazott. A soproni ügyvéd gyakorta gúnyneveket, máskor szimbólumokat használt politikai ellenfelei, illetve szövetségesei megnevezésére. Ez a fajta rejtegetés szintén ismert és elterjedt volt a korszakban.⁵⁹ Az egyik ilyen példa egykori kenyéradója, az 1643-ban katolizált Nádasdy Ferenc, akit leggyakrabban a nem túl hízelgő „Chameleon”,⁶⁰ ritkábban pedig „récze”⁶¹ néven emlegetett, amellyel vélhetően a Nádasdyak címerében szereplő madárra utalt. A *chameleont* Nádasdy vélhetőleg hitehagyása miatt érdemelhetette ki, amely nagy érvágás volt a királyság evangélikus közössége számára. Nem mellesleg Nádasdy a harcos katolikusok sorát gyarapította, amit nagyon megszenvedtek a nyugat-magyarországi protestáns közösségek. Továbbá a kaméleon a csalárdság és színlelés szimbóluma is lehetett, amelyet Nádasdy szintén magatartásával érdemelhetett ki.⁶²

A pozsonyi országgyűlés alatt a protestáns követekkel folytatott tárgyalásai során több ízben is sírva fakadó Wesselényi nádort⁶³ „veszedelmünkön

pityergő Crocodilusnak”⁶⁴ nevezte. Az ügyvédnek szokása volt az álneveket a „célszemélyek” eredeti nevéből kifarangni, így születhetett a vért kívánó sértés, a „Disznós Geczy”⁶⁵ is, amely mögött minden bizonynyal Porcia herceg rejtőzött. Ehhez képest Auersberg herceg „Arany borjúja”, illetve Apafi Mihály erdélyi fejedelem „Mihály deákja”⁶⁶ kifejezetten barátságos kreálmánynak tűnik, s még Montecuccoli „Kakukkja” is semleges hangzik. Más kérdés persze, hogy a Zrínyi Miklóst bálványozó Vitnyédy ezt a kakukkot „hazánk szerencsétlenségére nevelt átkozott madárnak” nevezte.⁶⁷

Vitnyédy a színéváltóként a megbízhatatlanság és az árulás szimbólumának számító „Chameleon,” illetve az áldozatait álságos sírásával magához csaló „pityergő Crocodilus” jelzőkkel már nem csupán sértegetett és gúnyolódott, hanem a kora oly jellemző emblematikus képek területére tévedt.⁶⁸ E sajátos kifejezőmód eszközeivel élve nevezi előbb urát, Zrínyi Miklóst századonként

▲ Martino Rota rézmetszete Istvánffy Miklósról, 1575

csak egyszer születő „phönixnek”,⁶⁹ majd pedig „magyar Hannibálnak”, kinek nagysága és dicsősége „irigyi között, mint az pálma a nagy terhe alatt ugyan emelkedik”.⁷⁰

A leveleiben előforduló szimbólumok persze gyakorta negatív tartalmat hordoznak. A pozsonyi országgyűlés alatt a protestáns követek egységét megbontani kívánó személyeket „Sirenáknak”⁷¹ nevezte, utalva a helyes iránytól való eltévelyedés komoly veszélyeire. A „mesterségesen éneklő” szirének mellett Vitnyédy előszeretettel emlegette a német „bugyogót”, és a „csehek saruját”⁷² az ország törvényeinek lábbal tiprása és a magyar nemzeti érdekek elnyomása szimbólumaiként. Ezzel azonban nem volt egyedül, hiszen ezek bevett fordulatoknak számítottak az adott korban. Gondoljunk Pázmány Péter néhány évtizeddel korábbról származó vagy éppen Vitnyédy patrónusa, Zrínyi Miklós kifejezéseire.⁷³

A Vitnyédy által használt szimbolikus kifejezőmód két, egymástól több mint fél évtizednyi távolságban megírt levélben csúcsonylik ki. Az első

1657 októberének végén, II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjáratát követően Keczer Menyhértnek, a másodikat pedig 1663 nyarán, a kibontakozó török támadás során Zrínyi Miklósnak írta. A Keczer Menyhértnek írt levélben a török szultán szájába adja a Rákóczinak szóló, leginkább példabeszédként értelmezhető tanácsát, miszerint: „Ha fekszel, nyugszol. Ha ülsz, kevés ember lát. Ha állasz, sokan látnak. Ha mégy, félj a botlástúl. Ha botolsz, félj az eséstúl. Ha esel, megtapodnak.”⁷⁴ Vitnyédy ezen sorait rémisztő színben tüntetik fel a levél megírását követő három év sorozatos erdélyi katasztrófái, és rávilágítanak az ügyvéd nem mindennapi politikai éleslátására.

A másodikként említett, Zrínyi Miklósnak szóló levélben Vitnyédy már sokkal csiszoltabb, az európai emblematika jelképeivel operáló „csodás égi jelet” írt le urának. Elmondása szerint „[a]z

elmúlt hétfőn az égen egy jel láttatott [...], az ég közben mintha tűzben volt volna, azonban egy kis felhő alól egy két fejű sas jött ki, annakutána egy patyolatos fejű ember, ki az sasra rámenvén, aztat igen elvagdalta és utoljára két felé vágta, annakutána egy orosz lány jöven ki, kinek jobbik lábában fegyver lévén, az másikával azon patyolatos embert megragadván, lába alá tapodta, és ezek után nagy seregek láttattanak, kik egymással harcolván mind két részről láttattak elesni...”⁷⁵

A látomásban megjelenő szimbólumok felbontása nem minden esetben egyértelmű, de a kétfejű sas minden bizonnyal a Habsburg-házat, a patyolatos ember az Oszmán Birodalmat, az orosz lány pedig feltételezhetőleg a Velencei Köztársaságot jelöli. Az aktuális nemzetközi helyzetben, vagyis az elhúzódó, váltakozó sikerekkel zajló kandiai háború során a patyolatos ember egyre nyilvánvalóbban azt a célt tűzte ki maga elé, hogy szárazföldi támadással, a Habsburg-területeken akár erővel is keresztültörve számol le Velencével.

A látomásban leírt első összecsapás ennek megfelelően a Habsburg és a török császár csapatai között zajlik le, s a korabeli hazai vélekedésnek megfelelően oszmán győzelemmel végződik. Annál meglepőbb viszont a második, az orosz lány és a patyolatos ember közötti küzdelem kimenetele, amely legalábbis eldöntetlen erőviszonyokat jósol, ezáltal a török legyőzhetlenségébe vetett hit megingását, az ország területének felszabadításába vetett remény feléledését látszik igazolni.

A történet szempontjából sem a levél írója, sem a címzettje nem tekinthető mellékesnek. Zrínyi Miklós ugyanis Zrínyiújvár építésével mindenképpen az orosz lány esélyeit növelte, hűséges embere, Vitnyédy István pedig minden lehetséges eszközzel támogatta ura szándékait. Gondoljunk csak a fentebb már idézett esetre, amikor a felső-magyarországi nemeseket próbálta lebeszélni a

„Ha ülsz, kevés ember lát. Ha állasz, sokan látnak. Ha mégy, félj a botlástúl. Ha botolsz, félj az eséstúl. Ha esel, megtapodnak.”

töröknek való behódolásról, vagy az 1663–1664-es háborúra, amelyből Vitnyédy is jócskán kivette részét, hiszen katonák felfogadásával is igyekezett segíteni a magyar ügyet.⁷⁶

Vitnyédy szimbolikájának háttere

Végül, de nem utolsósorban ejtsünk néhány szót az ügyvéd által használt képek, idézetek, példabeszédek és szimbólumok forrásáról, vagyis Vitnyédy István műveltségi hátteréről. Mint láthattuk, tanulmányait tekintve a szülők gondoskodtak róla, hogy fiuk a nyugat-magyarországi térség legjobb iskoláiban okosodjon. Ezt követően visszatért Sárvarra, ahol titkárként a Nádasdy udvarban tett szert hasznos gyakorlati ismeretekre. 1638-ban, huszonhat évesen került Sopron városába, ahol magyar jegyzőként további pénzügyi, kereskedelmi és szel-

lemi kapcsolatokat épített ki. Vélhetőleg halála időpontja körül, 1670-ben rögzítették⁷⁷ 539 tétel tartalmazó könyvtárjegyzékét, amely alapján igen jó rálátásunk lehet kulturális műveltségére.⁷⁸ E szerint Sopron kulturális élete is alaposan megérintette, Lackner Kristófnak, a város korábbi tudós polgármesterének két műve is helyet foglalt Vitnyédy polcain. A lista 125. számú tétele „Corona Hungariae Emblematica”⁷⁹ néven került bejegyzésre, amely mögött minden bizonnyal Lackner *Coronae Hungariae Emblematica Descriptio* című könyve állhatott. A 354. tételnél a helyzet egyértelmű, az *Actus Oeconomicus* cím mellett a szerző, „Christophori Lakner”⁸⁰ is szerepel. Feltételezhetjük, hogy Vitnyédy az európai emblematikával mind ötvösként, mind értelmiségiként foglalkozó Lackner *Florilegus Aegyptiacus in agro Sempronensi* című munkáját is ismerhette, az pedig szinte bizonyos, hogy gyakorta látta a korábbi városatyának a soproni városháza folyosóit díszítő emblematikus festményeit, hiszen mint a város jegyzője alighanem gyakran megfordult ott.⁸¹ Vitnyédynek

„A leveleiben felhasznált idézetek arról tanúskodnak, hogy a könyvtárában felhalmozott műveket nemcsak gyűjtői szenvedélye miatt tárolta, hanem aktívan olvasta őket, és használta is a bennük felhalmozott tudást.”

az eszmék szimbolikus kifejezése iránti érdeklődését jelzi a 92. tétel is, amely „Emblemata Joachimi Camerarii”⁸² néven került a jegyzékbe, és minden valószínűség szerint a nagy hírű nürnbergi tudós *Symbolorum et emblematum centuriae quatuor* című, szárnyasokról és rovarokról írt emblematikájával azonosítható.

Ahogy láthattuk, Vitnyédy otthonosan mozgott az antik szerzők művei között. A leveleiben előforduló Seneca-idézetek legfőbb forrása minden bizonnyal a könyvlista 419. darabja, amely „Seneca Opera Omnia”⁸³ címmel szerepel, s amelyet írásai alapján gyakorta forgathatott. Az *Aeneis*ből származó so-

rok forrása a 224. számú könyv, amely „Virgilius Aeneidos”⁸⁴ címmel került a jegyzékbe, a *Második ekloga* korábban említett idézete pedig a 335. tételből,⁸⁵ az „Opera Publii Virg(ilius) Maronisból” származ-

hat. A Caesarnak tulajdonított idézet forrása lehet akár a meglehetősen tág értelmezésnek teret adó „Svetonius cum aliis Opusculis”⁸⁶ címet viselő 225. darab, de származhat Cicerónak *A kötelességekről* című munkájából is, amelyet valószínűleg „Ciceronis Officia” néven az 524. bejegyzés takar.⁸⁷ Meglepő módon, noha leveleiben Vitnyédy gyakorta használt Aesopus állatmeséiből kölcsönzött példázatokot, a könyvtárjegyzék nem őrzött meg Aesopus-kötet birtoklására utaló nyomokat. Ami természetesen nem jelenti a mű hiányát. Vélhetőleg, ha megvolt gyűjteményében, akkor talán máshol tartotta, nem soproni házában, vagy pedig éppen kölcsönadta valakinek, mint saját, Zrínyi által neki adott Syrena-példányát, amelyet Barkóczy Ferencnek adott kölcsön.⁸⁸

Ahogy láthattuk, Vitnyédynek a 16. század hazai történelméből vett példázatai szinte kizárólag Istvánffy *Historia Regni Hungariae* című munkájából származnak, amelyből időnként oldalszám szerint hivatkozva idéz, s amelyet könyvtárlistájának 40. tételében a „Nicolaus Istvánfi bis” jelölés mutat.⁸⁹ A Vitnyédy által emlegetett nemzetközi

katonai és politikai példák tételesen megemlített forrása Hugo Grotius, akinek *A háború és a béke jogáról* című műve három példányban is szerepel a könyvlistájában. A 392., „Hugo Grotius de Jure Belli et Pacis”⁹⁰ címet viselő tételt egy „Joh(annes) Henricus Boeclerus” által kommentált kötet követi, majd a 393.-ban az „Editio Nova” zárja a sort.⁹¹ Vitnyédy Grotius három említett kötete mellett az *Annales et historiae de rebus belgicis* című írását is beszerezte, amint arról a jegyzék 434. száma tanúskodik.⁹²

Összegzőként elmondható, hogy Vitnyédy István kivételesen magas műveltséggel rendelkező kora köznemesei között, sőt még az arisztokrácia tagjaival is felvehette a versenyt. A leveleiben felhasznált idézetek arról tanúskodnak, hogy a könyvtárában felhalmozott műveket nem-

csak gyűjtői szenvedélye miatt tárolta, hanem aktívan olvasta őket, és használta is a bennük felhalmozott tudást. A tanulmányhoz felhasznált levelek azt mutatják, hogy Vitnyédy kivételesen jól válogatta meg szavait, és igyekezett nekik nyomtatékot adni a felhasznált idézetekkel. Nem tévedés, ha azt állítjuk, hogy a soproni ügyvéd korának kivételesen éleslátó politikusa volt. Bár a dolgozat keretei nem tették lehetővé, hogy ezt alaposabban kifejtssem, ismert, hogy az evangélikus nemesúrnak kiváló kapcsolatai voltak, amelyeket igyekezett kihasználni az aktuális politikai irány befolyásolásában. Hogy milyen hatással voltak közvetve vagy közvetlenül ezek a tanulmányban is idézett levelek, egyelőre nem tudjuk, a kérdés megválaszolása további kutatásokat igényel a jövőben. ■

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.
- 2 Köszönettel tartozom Sárközi Gergelynek, aki rendelkezésemre bocsátotta ismereteit a témával kapcsolatban.
- 3 A Vitnyédy család levéltárának megsemmisülésére Kosáry Domokos hívta fel a figyelmet. Információi szerint a levéltár 1645-ben semmisült meg. (KOSÁRY Domokos 1970. *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. 1. köt. Tankönyvkiadó, Budapest. 762. o.)
- 4 *Vitnyédy István leveleskönyve*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MTAK K83/I-II.
- 5 FABÓ András 1871. *Vitnyédy István levelei 1652–1662. Adalékul a XVII. század politikai és erkölcs-történetéhez*. 1–2. köt. Szerk. Toldy Ferencz. A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Pest. (Történelmi Tár 2/3–4.)
- 6 Újabbán Sárközi Gergely foglalkozott a témával, illetve Monok István javaslatára magam kezdtem el tanulmányozni Vitnyédy levelezését és könyves kultúráját. Vö. SÁRKÖZI Gergely 2006. *Vitnyédy István és az evangélikus oktatásügy*. *Credo*, 12. évf. 1–2 sz. 3–16. o. SÁRKÖZI Gergely 2009. *Álhírek és a valóság*. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata és Mednyánszky Jónás tevékenysége Vitnyédy István leveleinek tükrében. In: Kármán Gábor – Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 325–342. o. KÁROLYI Bálint 2019. *Vitnyédy István kapcsolati hálózata. Egy kutatási terület lehetőségei*. *Soproni Szemle*, 73. évf. 4. sz. 359–370. o. KÁROLYI Bálint 2020. *Adalékok egy soproni ügyvéd műveltségéhez*. *Vitnyédy István és könyvtára*. *Magyar Könyvszemle*, 136. évf. 3. sz. 183–202. o. Web: http://real.mtak.hu/120351/1/Karolyi_MKsz_20-3.pdf. (Letöltés: 2022. június 24.)
- 7 A későbbiekben terveim között szerepel, hogy felülvizsgáljam a Fabó-féle kiadást, illetve közreadjak egy új kiadást a kimaradt levelek feldolgozásával.
- 8 Az 1662-es országgyűlés történetéről lásd FABÓ András 1873. *Az 1662-es országgyűlés*. Athenaeum, Budapest.
- 9 Uo. 8. o.
- 10 Vitnyédy István levele Farkas Lászlónak, Sopron, 1662. július 5.: „...valamint Obededom az frigy ládájának házában való tartásáért nagy áldását vette ő szent felségének, úgy Kgdet [*kegyelmedet* – a szerk.] is [...] szentséges áldomásával megáldja.” (FABÓ 1871, 1: 212. o.)
- 11 Vitnyédy István levele Mednyánszkyknak, Pozsony, 1662. augusztus 19.: „Kgd is az Nicomédisták közbén íratta be a maga nevét.” (Uo. 222. o.)
- 12 Maga a nikodémizmus komoly és valós jelenség volt a korszakban. Az egyszerű hétköznapi dolgoktól kezdve egészen a császári udvarig jelen voltak képviselői. Vö. ALMÁSI Gábor 2010. *Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionizáció korában*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 33–66. o.
- 13 Vitnyédy levele Zrínyinek, Bécs, 1663. január 20.: „Az fejedelem sem akarja acceptálni az hozzá küldött követet, talán istennek titkos tanácsából való operatiok ezek, hogy az ártatlan Dávid ellen Achitófel Absolonnak adandó bölcs tanácsát confundálja.” (FABÓ 1871, 2: 24–26. o.)
- 14 Vitnyédy levele Partingernek, Sopron, 1663. augusztus 13.: „De bizony nem volnék sokért annak bőrében, aki indítója volt ezen veszedelemnek, mert ha az egy ártatlan Ábelnek kiontott vére az égben felhallott, mit íté Kgd ennyi ezer embernek ártatlan vére cselekedni fog.” (Uo. 105–106. o.)
- 15 Forgách Ádám szerepéről Érsekújvár elvesztése kapcsán lásd G. ETÉNYI Nóra 2003. *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Balassi Kiadó, Budapest. 91–96. o.
- 16 Forgách Ádám 1663-tól tárnokmester, majd 1670-től haláláig országbíró is volt. Lásd FALLENBÜCHL Zoltán 1988. *Magyarország fömléttségai 1526–1848*. Maecenas Kiadó, Budapest. 72., 80. o.
- 17 GECSÉNYI Lajos 2008. *Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében*. In: uő: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkori történetéből*. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Győr. 241–254. o. 244. o.

- 18 PAYR Sándor 1905. Muzsaji Vitnyédy István. *Protestáns Szemle*, 17. évf. 70–71. o.
- 19 FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt – TERNOVÁZ Bálint: *A győri Jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773)*. 00054. rekord. Web: https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_1_Gyor/?query=vitny%C3%A9dy&p-g=2&layout=s. (Megtekintés: 2021. szeptember 20.)
- 20 Vitnyédy István levele Szuhaynak, Sopron, 1662. július 5. (FABó 1871, 1: 211. o.)
- 21 AESOPUS 2000. A teknős és a nyúl. In: uő: *Állatmesék*. Szerk. Tóth Róbert. Ford. Sarkady János. Szukits Kiadó, Szeged. 109. o.
- 22 Vitnyédy István levele Keczer Ambrusnak, Sopron, 1663. június 11. (FABó 1871, 2: 71–74. o.)
- 23 „A nyulak belátták, milyen gyávák, és elhatározták, hogy öngyilkosok lesznek: leugranak valahonnan. El is mentek egy sziklához, amely alatt egy tó feküdt. Az ott élő békák meghallották a lábdobogást, és a tó mélyébe menekültek. Az egyik nyúl, mikor meglátta őket, így szólt a többiekhez: »Már ne ugorjunk le, lám, vannak még nálunk is gyávább állatok.«” (AESOPUS: A nyulak és a békák [2000, 58–59. o.])
- 24 Vitnyédy István levele Keczer Andrásnak, Sopron, 1664. január 1. (FABó 1871, 2: 142. o.)
- 25 AESOPUS: Az oroszlán és a róka (2000, 60–61. o.)
- 26 Vitnyédy István levele Keczer Ambrusnak, Sopron, 1664. február 20.: „Mihály deáknak [Afafi] nem javallhatnám, megbolondulna, bizony féltém úgy jár, mint Aesopus ebe, biztatják ugyan magokat az törökök sok néppel, de nekünk is leszen.” (FABó 1871, 2: 155–156. o.)
- 27 AESOPUS: A húst vivő kutya (2000, 56. o.)
- 28 Vitnyédy István levele Thököly Istvánnak, Sopron, 1657. október 9.: „...csak annyit sem remélhetek, az mit Seneca ír, több írása közt: Qui sperare potest nihil desperet nihil.” (FABó 1871, 2: 118. o.)
- 29 Az eredeti szövegben a kifejezés *Qui nil potest sperare, desperet nihil* formában szerepel, ezt torzította kissé Vitnyédy. (SENECA 2006. Medea. In: uő: *Dramái*. 3. köt. Szerk. Ferenczi Artila – Takács László. Ford. Kárpáthy Csilla. Szenzár Kiadó, Budapest. 163. o.)
- 30 Vitnyédy István levele Zrínyinek, Sopron, 1662. október 9.: „Apaffy helyett vagy az török Hallert tenné fejedelemmé, ha az nincs az hírből, az mint Seneca ír, quod nimis miseri volunt, hoc facile credunt.” (FABó 1871, 1: 230–232. o.)
- 31 SENECA: Örjögő Hercules (2006, 313. o.)
- 32 Vitnyédy István levele Székely Andrásnak, Sopron, 1663. március 19.: „...de úgy jár, mint az bika, ki másra haragudván lábaival kapálja az port és magának incommodál, egyebiránt is quem saepe transit causus, invenit aliquando, ők is megtalálják az ő idejökben magok cselekedetének érdemes jutalmát.” (FABó 1871, 2: 52–53. o.)
- 33 SENECA: Örjögő Hercules (2006, 328. o.)
- 34 Vitnyédy István levele Zrínyi Miklósnak, Sopron, 1663. augusztus 14. (FABó 1871, 2: 107–108. o.)
- 35 SENECA 2002. Erkölcsei levelek. III. levél: A barátság. In: uő: *Prózaí művei*. 1. köt. Ford. Kurucz Ágnes. Szenzár Kiadó, Budapest. 104. o.
- 36 Vitnyédy István levele Keczer Andrásnak, Sopron, 1660. június 6.: „...a poéta nem haszontalanul énekelte: nulla salus bello, pacem te poscimus omnes.” (FABó 1871, 1: 145. o.)
- 37 VERGILIUS 1995. *Aeneis*. Ford. Kartal Zsuzsa. Eötvös József Kiadó, Budapest. 362. o.
- 38 Vitnyédy István levele Zichy Istvánnak, Sopron, 1662. szeptember 14.: „...valjon nem fogjuk-e énekelni amaz régi verset: Una salus victis nullam sperare salutem.” (FABó 1871, 1: 226. o.)
- 39 VERGILIUS 1995, 355. o.
- 40 Lásd Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem*, III/90., valamint Zrínyi levele ismeretlennek, Csáktornya, 1663. május 2–15. között. (Zrínyi Miklós 1997. *Válogatott levelei*. S. a. rend., jegyz. Bene Sándor – Hausner Gábor. Balassi Kiadó, Budapest. [Régi Magyar Könyvtár 6.] 138. o.)
- 41 Vitnyédy István levele Farkas Tamásnak, Pozsony, 1662. október 17.: „Valóban igaz az régiek mondása, trahit sua quemque voluptas et quod cui contingit, nil amplius optat, megéritek ti vele, ha nektek üvegetek lesznek.” (FABó 1871, 2: 234. o.)
- 42 VERGILIUS 1973. Második ekloga. In: uő: *Összes művei*. Ford. Lakatos István, Budapest. 65. o.
- 43 Vitnyédy István levele Gyulaffy Lászlónak, Bécs, 1663. február 14.: „Ha az szent Isten fatalis periódusat el nem hozta hazánk teljességgel való veszedelmének, még megmaradunk, biztatom Kgdet Virgiliusból azzal, az mivel Aeneas biztatta alatta valóit: O passi graviora, dabit deus his quoque finem.” (FABó 1871, 2: 35. o.)
- 44 VERGILIUS 1995, 199. o.
- 45 CICERO, Marcus Tullius 1857. *A kötelességekről*. 3. köt. Ford. Szalay László. Hartleben, Pest. Web: <http://real-eod.mtak.hu/6010/1/00091692.pdf>. (Letöltés: 2022. június 24.) 21. o.
- 46 Vitnyédy István levele Farkas Lászlónak, Sopron, 1664. február 25.: „...minden tyrannusok axiómája az: si violandum est jus, regni causa violandum, szép szóval meghódította Erdély orszagát [a török], most hitetlenül és hatalommal elfoglalta nagy részét.” (FABó 1871, 2: 157–158. o.)
- 47 SUETONIUS 2004. Az isteni Iulius. 30.5. In: uő: *Összes művei*. Ford. Kis Ferencné – Kopeczky Rita. Osiris Kiadó, Budapest. 23. o.
- 48 Vitnyédy István levele Kecskés Istvánnak, Sopron, 1661. november 28.: „Bizony, ha megtekintjük csak Istvánffyit is, megtanulhatjuk abból, mennyi nevezetes praesidiumokat árultak el az németek, mennyi hazánk javára való szép alkalmatosságokat rontanak el, és mennyi veszedelmes pusztulásra való okot adtanak.” (FABó 1871, 1: 178–181. o.)
- 49 Vitnyédy István levele Zrínyi Miklósnak, Sopron, 1662. április 26.: „Lator ez mostani seculumban gubernáló planeták operatioja, úgy teccik Zsigmond király idejében, az gyűlésben egy Laczkffy Istvánnak fejét vevén, csak úgy impune maradt azon cselekedet, most is némelyek előtt nem lévén sem diplomának, sem az törvénynek semmi tekintete.” (Uo. 202–203. o.)
- 50 SZALAY László 1862. *Magyarország története*. 2. köt. Lauffer és Stolp, Pest. 295. o.
- 51 Vitnyédy István levele Keczer Ambrusnak, Sopron, 1663. június 11.: „Ily szép szín és oltalom neve alatt foglalták el Budát ifjú János királytól és anyjától, hogy a török császár nomine tutorio, míg a király fölnevelkedik, addig bírná, azután visszaadná neki.” (FABó 1871, 2: 71–74. o.)
- 52 Vitnyédy István levele Thököly Istvánnak, Sopron, 1663. június 11. (Uo. 75–76. o.)
- 53 Vö. KÁROLYI 2019.
- 54 Vitnyédy István levele Keczer Andrásnak, Sopron, 1664. január 1.: „Istvánffy históriájában nézze meg Kgd mint jára Vas Mihály Siklós vára megadásában fol. 260. nr. 30., Esztergomot az spanyorok megadták, mint jártak fol. 266. nr. 20. Visegrádot hűtre megveszik és meg nem állják fol. 273. nr. 20. Tömösóvárát akarhatja ellen megadja hitre Losonczy, mint járt szegény fol. 328. nr. 10. [...] Egret hitre adják meg nekik, mi mivelnek fol. 691. nr. 10.” (FABó 1871, 2: 139–142. o.)
- 55 Vitnyédy István levele Zichy Istvánnak, Sopron, 1662. április 18. (FABó 1871, 1: 199–200. o.)
- 56 A háború és a béke jogáról írt könyvét Grotius három kötetre tagolta, Vitnyédy könyvtárlistájában pedig csak ez a két Grotius-munka szerepel.
- 57 Vitnyédy István levele Kecskésnek, Sopron, 1662. május 7. (FABó 1871, 1: 203–204. o.)
- 58 Összefoglalóan e témáról lásd LÁNG Benedek 2015. *Titkosírás a kora újkor Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest.
- 59 Jó példa erre Csáky Ferenc levele, amelyben több nemes is azok címerképei mögé rejtett Csáky. (CSÁKY Ferenc 2017. Levele Rottal Jánoshoz, Kassa, 1667. május 31. In: Barta M. János [szerk.]: *Rottal János levelezése Csáky Istvánnal és Ferencsel*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. [Lybus Kötetek 3.] 164–166. o.)
- 60 Vitnyédy István levele Zrínyi Miklósnak, Sopron, 1663. július 13.: „Mostani írásom egyedül az, hogy Chameleon igen halálos beteg, reménytelen is gyógyulása, valahányszor már holt híre is volt és most is hirdetik halálát. Ha meg találna halni, nem jó volna-e Ngd [nagyágod – a szerk.] nevével instálni érette. [Mármint az országbírói címért. – A szerk.] Competense Ngdnek más nincsen Forgács uram kivül.” (FABó 1871, 2: 95. o.)
- 61 A már idézett Csáky-levélben Nádasdy Ferenc szintén kacsaként szerepel, amely a családi címerében látható (CSÁKY 2017, 164–166. o.).

- 62 VÍGH Éva (szerk.) 2019. *Állatszimbólumtár*. Balassi Kiadó, Budapest. 167–168. o.
- 63 Wesselényinek az országgyűlés alatti „sírásáról” és „könnyezéséről” lásd FABÓ 1878, 78., 86., 105., 171. o.
- 64 Vitnyédy István levele Zrínyi Miklósnak, Sopron, 1662. október 9.: „...azzal a veszedelmünkön pityergő Crocodilussal [...] ugy megismertették magukat, ha egy mutot hazudnak is, egy gyűszűnyit el nem hisznek benne.” (FABÓ 1871, 1: 228–230. o.)
- 65 Vitnyédy István levele Zrínyi Miklósnak, Sopron, 1663. aug. 29.: „Ugy látom, Ujvárat elvesztettnek tartják. Beszéli, Disznós Geczy azt mondotta, többet is vesztettünk el ennél, ez sem drágább a többinél.” (FABÓ 1871, 2: 115. o.)
- 66 Vitnyédy István levele Keczer Ambrusnak, Sopron, 1664. február 20.: „Mihály deáknak [Apafi] nem javallhatnám, megbolondulna, bizony féltém úgy jár, mint Aesopus ebe, biztatják ugyan magokat az törökök sok néppel, de nekünk is leszen.” (Uo. 155–156. o.)
- 67 Vitnyédy István levele Zrínyi Miklósnak, Sopron, 1663. július 7.: „Imperialis hadak generalisa egyedül az ő főlsége generálisával való correspondentiához köteleztetik, az pedig az mi hazánk szerencsétlenségére nevelt átkozott madár [...], az kinek tulajdona mások alá tojni, azon madárnak, ki alá tojtott, monyait meginnyá, az mint már egy részét hazánkunk megrontotta [...], ugy hátra lévő részét is emészti, ha isten meg nem gátolja.” (Uo. 88. o.)
- 68 Wesselényi vélhetőleg azért érdemelte ki ezt a nem túl hízelgő jelzőt, mert már a korban is jól ismert volt, hogy valójában nádorként Lippay érsek bábja volt. Az országos politikához kevésbé értett, viszont a harctéren kiváló katona volt.
- 69 Vitnyédy István levele Keczer Menyhártznak, Sopron, 1661. november 23.: „...mert én hozzá hasonlót [...] hol találhassak, csak nem is gondolkodom, mert egy seculumban egy phönixnél több nem szokott lenni.” (FABÓ 1871, 1: 173–176. o.)
- 70 Vitnyédy István levele Keczer Andrásnak, Pozsony, 1662. június 26.: „A mi magyar Hannibalunk, istennek szent neve dicsérettessék, ellenségei és nagyságának irigyi közt, mint az pálma az nagy terhe alatt ugyan emelkedik.” (Uo. 209. o.)
- 71 Vitnyédy István levele Farkas Lászlónak, Sopron, 1662. július 14.: „Kgtek eddig continuált állhatatossága megmaradjon, és azok a Kgtek maga közt lévő Sirenák meg ne vesztegessék, csak lehetetlenség jó kimenetele ne legyen az gyűlésnek.” (Uo. 214. o.)
- 72 Vitnyédy István levele Sárkány Istvánnak, Sopron, 1663. július 7.: „Az mi hadakozásunk felől én is a törökök részéről Kgd opinioján vagyok, s inkább félhetek az németektől, mint az töröktől, adja isten ausztriai bugyogót, styriai joppent, csehországi sarut ne rakjanak előnkbe, hogy abban ne öltözködjünk.” (FABÓ 1871, 2: 89. o.)
- 73 Pázmány Péter retorikájáról lásd BITSKEY István 2015. *Hítvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*. Universitas Kiadó, Budapest. Zrínyiről lásd SUHAI Pál (szerk.) 2020. *Tollal és kézzel. Zrínyi Miklós költői és prózai művei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- 74 Vitnyédy István levele Keczer Menyhártznak, Sopron, 1657. október 29. (FABÓ 1871, 1: 78. o.)
- 75 Vitnyédy István levele Zrínyi Miklósnak, Sopron, 1663. június 30. (FABÓ 1871, 2: 83–85. o.)
- 76 Vitnyédy István 1663-ban száz katona felfogadását finanszírozta. (Vö. CZIGÁNY István 2004. *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadseregébe 1600–1700*. Balassi Kiadó, Budapest. 93. o.)
- 77 Nem lehetünk biztosak benne, pontosan kik készítették az összeírást. Lehet, hogy halála előtt Vitnyédy elrendelte a katalógus összeállítását, és szolgálóival végeztette el a munkát. Ugyanakkor fennáll annak a lehetősége is – talán ez a valószínűbb –, hogy a Magyar Kamara alkalmazottai végezték el az összeírást. Erre utalhat az is, hogy jól láthatóan nem értő kezek munkája. (Vö. KÁROLYI 2020, 185–186. o.)
- 78 Vitnyédy István könyvtárának jegyzéke: GRÜLL Tibor et al. (szerk.) 1994. *Lesestoffe in Westungarn*. 1. köt. *Sopron (Ödenburg) 1535–1721*. Scriptum Kft., Szeged. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1.; Burgenländische Forschungen Sonderband XIII.) Web: http://real-eod.mtak.hu/1479/1/AD_XVIII_I.pdf. (Letöltés: 2022. június 24.) 303–317. o. A könyvtárról általánosságban lásd KOVÁCS József László 1990. Vitnyédy István műveltsége. In: *Kardok és kulcsok. A „Jelentkezünk” küllönzáma*. Szombathely. 28–36. o. Újabbban: KÁROLYI 2020, 183–202. o.
- 79 GRÜLL 1994, 306. o.
- 80 Uo. 312. o.
- 81 TOMPOS Ernő 1977. A régi soproni városháza újkori története és az új városháza (tanácsoló) építéstörténete. 1. köt. *Soproni Szemle*, 31. évf. 3. sz. 212–233. o. 212. o.
- 82 GRÜLL 1994, 305. o.
- 83 Uo. 313. o.
- 84 Uo. 309. o.
- 85 Uo. 311. o.
- 86 Uo. 309. o.
- 87 Uo. 316. o.
- 88 KOVÁCS 1990, 30. o.
- 89 GRÜLL 1994, 304. o.
- 90 *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg)*, 313. o.
- 91 *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg)*, 313. o.
- 92 *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg)*, 314. o.

Pillanatképek a német reformáció történetéből

→ PETRÓCZI ÉVA

János, az „állhatatos”

Néhány évvel ezelőtt – éppen az evangélikus sajtóban – már hírt adtam egy tudós wittenbergi barátunk, Insa Christiane Hennen nemzetközi hírű Cranach-kutatásairól s egy olyan tudományos kiadványsorozatról, a *Wittenberg-Forschungen*-ről, amelynek minden kötetében jelen van az ő munkája. Jóvoltából a napokban kaptuk kézhez a Leucorea Alapítvány ötödik *Wittenberg-Forschungen* kötetét, amely a *Das ernestinische Wittenberg – Residenz und Stadt* (Ernő herceg ágának Wittenbergje – Fejedelmi udvar és város) címet viseli. A hihetetlen gazdagságú és súlyú (jóformán „emelodarut igénylő”) kötet szerkesztői között találkozhattunk két további baráti kollégával is, a Halléban élő és kutató Heiner Lück és Ernst-Joachim Waschke professzorokkal.

Ezúttal mégsem e három, hozzánk közel álló kutató dolgozataiból szeretnék kiemelni egy aprócska epizódot, hanem a személyesen nem ismert Arndt Kiesewetter már témájában is hitvalló erejű tanulmányából: a választófejedelemi sarjak olyan művészi ábrázolásait mutatja be dolgozata lapjain a szerző, amelyeken ezek a történelmi-egyház-történeti fontosságú személyiségek éppen átadják magukat az imádságnak.

A pompásabbnál pompásabb festmények, grafikák és szobrok nagy méretű képeinek sorában engem egy kicsiny, látszólag jelentéktelen és halk illusztráció ragadott meg, amelynek egész alakos eredetijét számtalanszor láttam a számunkra oly kedves wittenbergi vártemplomban. Ez pedig nem

más, mint a német reneszánsz talán legismertebb szobrászának, Hans Dauchernek (1486–1538) az 1468. június 30-án született s 1532. augusztus 16-án elhunyt János szász választófejedelemről, a Luthert támogató, gyermektelenül meghalt Bölcs Frigyes öccséről és örököséről készült síremlékszobra. Ő érdemeiért, a reformáció ügye melletti kiállásáért nyerte el az „állhatatos” jelzőt. A szobrot készítő Hans Daucher pedig azért kiemelten fontos nekünk, magyaroknak, mert festmények és metszetek nyomán, modelljeivel soha nem találkozva szép emlékérmét készített a Csele-patakba fulladt II. Lajos királyunkról és feleségéről.

De térjünk vissza az engem most nagyon erőteljesen megszólító Daucher-szobor egy látszólag egészen jelentéktelen részletéhez, amelyen az imádkozó Állhatatos János szász választófejedelem pompás és a reformáció diadalát hirdető szobrából semmi egyéb nem látszik, mint a herceg páncélba bújtatott térde és lábfeje éppen a térdre borulva imádkozás pillanatában, érzésem szerint éppen a reformációra nagy csapást mérő schmalkaldeni ütközet előtt. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy ekkor, a reformáció korai szakaszában még az evangélikus egyház követői is megtartottak számos katolikus szokást, köztük a térdeplést is. (Amely egyébként az anglikán templomokban mindmáig a szertartás része, például az úrvacsoravétel alkalmával.)

Mindenesetre Luther nem csupán Bölcs Frigyes, de Állhatatos Jánost is rendkívül nagyra

→ **Petróczi Éva** (1951): többek között József Attila-díjas költő, író, műfordító, a Károli Gáspár Református Egyetem nyugalmazott egyetemi docense, a Puritanizmuskutató Intézet alapító, ma nyugalmazott vezetője. Tudományos szakterülete a 16–17. század magyar és angolszász, főleg kegyességi irodalma. Legutóbbi kötete *Nagyapa meséi* címmel jelent meg (ill. Faltisz Alexandra, Katica-Könyv-Műhely, 2021).

tartotta, igazi „athleta Christiként” értékelte, s így emlékezett meg 1530-ban, az augsburgi birodalmi gyűlésen való hősiességéről: „Biztos vagyok benne, hogy János szász választófejedelemben a Szentlélek lakik.” Válasz volt ez a mondat János fejedelem alábbi szavaira: „Mondjátok el tudósaimnak [ti. birodalma tudós teológusainak!], hogy mindenkor azt cselekedjék, ami méltó Isten dicséretére és dicsőítésére, s ne rám és birodalmamra legyenek tekintettel!” E szavakat felidézve még inkább meghatónak és hitelesnek érezzük e látszólag „jelentéktelen” szoborrészletet, az imára hajló, páncélba bújtatott térd ábrázolását. Különösen napjainkban, amikor felekezettől függetlenül annyiszor érezzük úgy, hogy csak Isten elé borulva s úgy imádkozva remélhetjük sorsunk jobbra fordulását.

A Daucher-szobor részlete mellett érdemes felidézni az idősebbik Lucas Cranach beszédes kettős portróját a kétszeresen – vér szerint és hitben – testvéri idősebbik hithőséről, Bölcs Frigyesről és nyomába lépő, hozzá méltó öccséről, Szászország Állhatatos Jánosáról. Ez a nevezetes kép 1509-ben készült, nyolc esztendővel a lutheri reformáció kezdete előtt.

Példa

Végtelen járvány,
mérgezett
talajból kicsírázó
kül- és belháborúk,
és ráadásnak
és zsigertépő, gyötrelmes
hurrikánok és ciklonok.

Csoda-e, hogy a félelem jegyében
telnek éjszakák, nappalok?

S ekkor, váratlanul,
egy hatalmas könyv
kicsiny képe
meg-megrebbenő
szemembe téved,

s megnyugszom tőle.
Bár maga a *látvány* –
úgyszólván semmiség.
Mindössze egy páncélba bújtatott,
ütközet előtti imára hajlott
harcos térd.

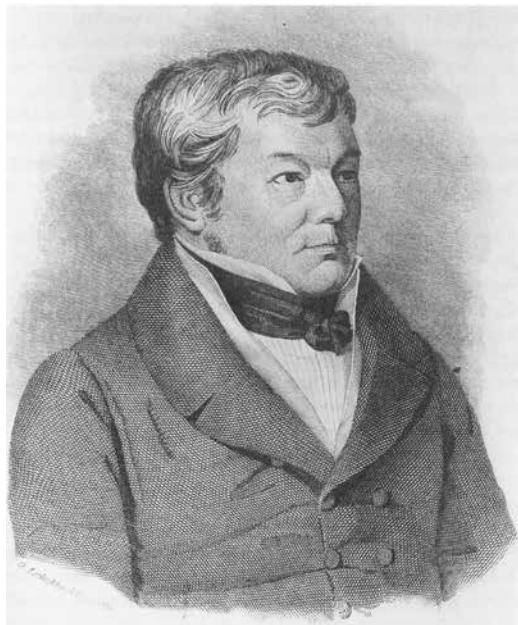
2022. február 25-én

Az ökumené egyik „atyja”

Az 1771-ben egy magdeburgi textilgyáros fiaként született Johann Heinrich Daniel Zschokke teológus, filozófus, pedagógus és író-költő nevével nem levelező teológiai tanulmányaim során ismerkedtem meg, hanem egy régi, viharvert ajándékkönyvnek, az *Ájtatosság órájának* köszönhetően. E valaha népszerű kiadvány első kötete „Budán nyomtatott, A' Magyar Királyi Universitas betűivel, 1828-ban”, éppen húsz évvel a '48-as forradalom és szabadságharc kitörése előtt. Szerzője épp ebben a mi oly nevezetes történelmi évünkben, felesége hazájában, a svájci Aarauban hunyt el. Ez a nagy munka összesen nyolc kötetben jelent meg, magyarországi kiadását elsősorban Lassú István, a máramarosi Visken született kancellista, tehetséges fordító, de amatőr író szorgalmazta. Ő a IV. és V. kötetet tolmácsolta magyarul, név nélkül, úgy, mint a birtokomban lévő kötet anonim átültetője. A könyv a puritán életvezetési művek kései utóda, ám szerzője szemmel láthatóan nem egy eklézsia embereként, de erős hitben és Krisztushoz kötődve élt. Vannak benne a hazáért való halálra (1848-ban ezt nyilván sokan olvasták!), a családra s gyakorlati témákra vonatkozó részletek, a leginkább időálló gondolatok pedig a negyvenegyedik, *A más vallás sorsosai eránt való kötelességek* című fejezetben olvashatók, amelyeket Lk 10,35–37 megverselt változatával indít a poézisben is jártas szerző s az ő buzgón verselgető fordítója: „Isten mindenek Atyja, néked / Minden föld lakója gyermeked, / Légyen bármely népből s hitből. / Én is, bár más hitet kövessen, / S Tégedet aszerént tiszteljen, / Szeretek mindent szívemből. / Te mindenekre nézel áldva, / Én is leszek hív atyjokfija, / Mint Jézus volt, mindeneknek! / Tégedet önnön szent helyeken / Tisztelni sok ezer nyelveken, / Öröm a Te gyermekidnek.”

Zschokke, aki nagyon jártas volt az evangélikus és református teológiában, s tanulmányo-

▲ Heinrich Zschokke portréja önéletrajzából (*Eine Selbstschau*, Aarau, 1842)

zott számos keresztyén vallást és hitéleti művet, a 19. század közepe táján felismerte, hogy a felekezetieskedés Jézus szándékaival ellentétes, a keresztyénekhez nem méltó viselkedés. Napjainkban különösen aktuálisak alábbi szavai: „A különböző vallás sorsosaival való társalkodásban tehát [...] az ő gondolkozás-módjok jóságára az ő szívek tisztaságára kell tekintenünk, nem az ő hit-ágazatainknak a miénktől való különbözőségekre. A különböző vallást követő ember, ha fel vagyon ruházva szeretetre méltó tulajdonságokkal és erkölcsökkel, virtuosos érzésekkel és nemes csekedetekkel, ez a vallásbéli vélekedésekre való tekintet nélkül, a te felebarátod, a te atyádfia [...]. Eredj el, és légy a te vallásodban olyan mint ő és cselekedjél úgy, mint ő [...]. A vallásbéli vélekedések [...] különbözősége gyakran éppen oly sok gonoszt szült, mint a világi dolgokban való vélekedések különbözősége.” Bölcs ökumenikus lecke ez. ■

Búsbak Ádám emlékei a losonci gyülekezeetről és a losonci nemzetőrség megalakítására felhívó beszédről¹

→ CSERMELYI JÓZSEF

Az alábbi írásban egy, az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött kéziratra kívánom felhívni a figyelmet. Búsbak Ádám² – miként arra maga is utal műve elején – talán nem az az ember, akitől hosszú önéletrajzt szeretnénk olvasni: saját szavai szerint is egy „egyszerű szerény, alig számítható jelentéktelen lény”. Ennek ellenére következő sorai már arról tanúskodnak, hogy a szerző egyáltalán nem tartotta jelentéktelennek és unalmasnak életét, sokkal inkább viszontagságosnak, és ez jelentette számára azt az inspiráló hatást, hogy hatvanéves korában nekifogjon műve megalkotásának.³

A három kéziratos kötetben fennmaradt munka autográf kézirat, azaz az eredeti példány, amelyet Búsbak Ádám szépen olvasható kézírásával, pecsétjével,⁴ eredeti kötésben őriz a levéltár. Az első kötetet Roth Simon, a másik kettőt Kármán Zsigmond losonci könyvnyomdája készítette.⁵ A műnek nem volt egységes címe, az első kötetben az *Életem s tapasztalataim történeti leírása*, a másodikban az *Életem történetének folytatása és történeti korrajz* szerepel, és még a harmadik kötetben is változott egy kicsit a cím: lemaradt a *történeti* jelző a korrajz előtt.

A szerző

Búsbak Ádám Gyönkön született 1816. szeptember 14-én, német anyanyelvi közegben. Apja Heinrich Putschbach szabómester, anyja Margaretha Bar-

bara Schleining volt.⁶ 1823–1829 között a gyönki református gimnáziumba járt, de anyagi nehézségek miatt továbbtanulásra nem gondolhatott, végül nagybátyja beajánlotta Várpalotára egy kereskedő mellé tanoncnak. Hat évvel később főnöke hivatalosan is segédde avatta, ezt követően az ország több pontján (Esztergom, Léva, Érsekújvár, Várpalota, Pest, Vác) is szerencsét próbált, majd 1841-ben Losoncra került, ahol 1844-ben megnősült. Első felesége főnök asszonyának leánya, Benkner Amália volt, az ő halála után, 1874-ben Benkner Idát, majd másodszeri özvegyülését követően 1890-ben Szolonya Jankát vette el, gyermeke azonban egyik házasságából sem született. A losonci gyülekezetnek huszonegy éven keresztül volt lelkiismeretes felügyelője, 1883–1887 között rövid ideig a kálmóinak is. Felügyelőként a helyi közösség és a kulturális élet elismert és anyagilag is sikeres szereplője volt. Végrendeletében többek között megemlékezett gyülekezetéről is, akikre Gács utcai emeletes házat, egy tanyát és háromezer kötetes könyvtárát hagyta, az egyetemes egyházra kétezer forintot, evangélikus iskolákra összesen tizenegyezer forintot, a nógrádi egyházmegye lelkészi és tanítói özvegy-árva intézetére pedig ezer-ezer forintot. Hosszabb betegség után, 1899 elején hunyt el, február 4-én temette őt Geduly Henrik nyíregyházi és Margócsy József losonci lelkész.⁷ Losoncon később utcát neveztek el róla.⁸

→ *Csermelyi József* (1989): történész-levéltáros, a *Credo* evangélikus folyóirat szerkesztője, az Evangélikus Országos Levéltár munkatársa. Fő kutatási területe a 15–16. századi Nyugat-Magyarország politikatörténete, de 2019 óta rendszeresen publikál az Evangélikus Országos Levéltár történetével és az ott található forrásokkal kapcsolatos írásokat. Legutóbbi kötete *A Wolfurttok – Lovagok, várurak, zsoldosok* (Mosonmagyaróvár, Hansági Múzeum, 2021) címmel jelent meg.

A kézirat

Búsbak életrajza – amely egyben korrajz is – befejezetlen: habár a szerző 1876-ban kezdett neki, és egy 1897-ben kelt bejegyzés szerint ekkor még mindig nála volt, az elbeszélésben csak 1851-ig jutott, ezt üres oldalak egész sora követi, tehát negyedik kötet biztosan nem készült. Főleg az első kötet gyarapodott lassan, befejezése csaknem tizenkilenc és fél évet vett igénybe (1876. november 19. – 1896. március 11.).⁹ Feltételezhető, hogy Búsbak 1899-ben bekövetkezett halála előtt nem került idegen kézbe. 1915-ben még nem lehetett az Evangélikus Országos Levéltárban, ugyanis nem szerepel Góbi Imre kézirat-katalógusában. Sajnos az 1993. évben kiadott kézirat-katalógusból is kimaradt, mivel az csak az 1850 előtti dokumentumokat vette számba. A levéltárba helyezés idejét tehát jobb híján a jelzet alapján kell megbecsülnöm. Az említett Góbi-féle katalógus utolsó tétele az AGE V.113-as jelzetű misérdi anyakönyv, amely 1911-ben került a levéltár őrizetébe.¹⁰ Az AGE V.120-as jelzetű kézirat már a Luther-Könyvtár és Múzeum gyűjteményének volt a része, amelynek átvétele és rendezése csak 1950 után, Mályusz Elemér levéltári szolgálatának idejében történt meg.¹¹ 1989-ben Terray Barnabás publikált részleteket az 1848. évi feljegyzésekből, amelyek Búsbak nemzetőri szolgálatára vonatkoznak, a pákozdi csatával bezárólag, Balogh Zoltán pedig tíz évvel később kivonatolta az életrajz első szakaszát, egészen addig, míg első házasságával át nem tudta venni Búsbak a Benkner-féle vaskereskedést.¹²

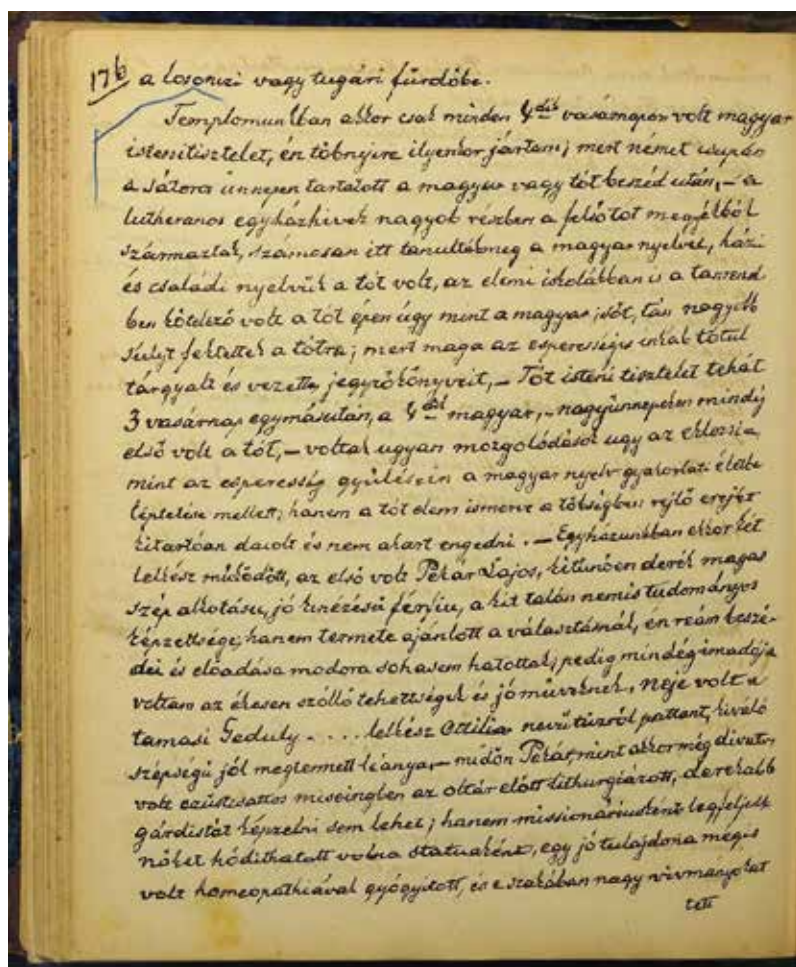
A kézirat jelentős részét az 1848–1849. évekre való visszaemlékezés teszi ki, ennek a két évről a krónikája még az első kötetben kezdődik el a 343. oldalon, a világsi fegyverletétel híre pedig a második kötet végén, a 777. oldalon szerepel. Keletkezéséről még annyit mindenképp fontos elárulni, hogy a szerző saját bevallása szerint nem támaszkodhatott másra, csupán emlékezetére, továbbá különösebb szerkesztési munkálatokat sem végzett a kéziraaton, csak leírta gondolatait, „a mint első forrásból [sic!] tollam alá erednek”.¹³ A szerző tehát, bár bízik abban, hogy jól emlékszik vissza,

mégis óvja az olvasót a korrajz kritika nélkül való használatától.¹⁴

Alább két részletet szeretnék közölni belőle, mégpedig a losonci egyházi viszonyokról szóló leírást az 1840-es évek elejéről, illetve az 1848. március 15-ei forradalom nyomán bekövetkező polgári átalakulás első intézkedéseiről kapott hírek élményét Búsbak szemszögéből. Érdekes látni, hogy milyen nemzeti érzések kavargtak a Tolna megyei sváb származású fiatalemberben (Gyöngyös lakossága Búsbak szerint háromnegyed részben német, negyed részben pedig magyar volt),¹⁵ míg részletesen leírta Kubinyi Ferencnek, Nógrád vármegye követének beszédét, amelyben a nemzetőrség megalakítására buzdított. Nem saját szavai ezek, de mégis az ő gondolatait is ki lehet érezni. Vajon még gyöngyösi otthonában, Várpalotán, a vándorévek alatt vagy a magyar többségű Losoncon vált a magyar nemzeti ébredés támogatójává? Búsbak élete végéig megmaradt jó hazafinak, aminek jele, hogy 1891. szeptember 22-én a losonci rabbi beiktatása alkalmából tartott lakomán „a magyar nyelv általános diadaláért” tartott pohárköszöntőt, 1888-ban pedig a városi képviselő-testület az ő javaslatára kérte az országgyűléstől az 1879. évi L. tc. módosítását, hogy a száműzetésben lévő Kossuth Lajos visszakaphassa magyar állampolgárságát, továbbá 1894-ben városát képviselve részt vett Kossuth temetésének torinói eseményein.¹⁶

A losonci gyülekezetről az 1840-es évek első felében¹⁷

„Templomunkban akkor csak minden 4^{dik} vasárnapon volt magyar istentisztelet, én töbnyire ilyenkor jártam, mert német csupán a sátoros ünnepen tartatott a magyar vagy tót¹⁸ beszéd után, – a lutheranos egyházhívek nagyobb részben a felső tót megyékből származtak, számosan itt tanulták meg a magyar nyelvet, házi és családi nyelvük a tót volt, az elemi iskolákban is a tanrendben kötelező volt a tót épen úgy mint a magyar; sőt, tán nagyobb súlyt fektettek a tóra; mert maga az esperesség is inkább tótul tárgyalt és vezette jegyzőkönyveit. Tót isteni tisztelet tehát 3 vasárnap egymásután,

a 4^{dik} magyar, – nagyünnepelen mindég első volt a tót, – voltak ugyan mozgólódások úgy az eklezsia, mint az esperesség gyűlésein a magyar nyelv gyakorlati életbe léptetése mellett; hanem a tót elem ismerve a többségben rejő erejét kitartóan dacolt és nem akart engedni.¹⁹ Egyházunkban ekkor két lelkész működött, az első volt Pekár Lajos, kitűnően derék, magas, szép alkotású, jó kinézésű férfiú, a kit talán nemis tudományos képzettsége, hanem termete ajánlott a választásnál, én réam beszédei és előadása, modora sohasem hatottak, pedig mindég imádója voltam az ékesen szólló tehetsége és jó műveknek, neje volt a tamasi Geduly ... lelkész

Ottilia nevrű tüzről pattant, kiváló szépségű jól megtermett leánya, – midőn Pekár, mint akkor még divatos volt ezüstcsattos miseingben²⁰ az oltár előtt lithurgiázott, derekabb gárdistát képzelni sem lehet; hanem missionáriusként legfeljebb nőket hódíthatott volna statuaként, egy jó tulajdona²¹ mégis volt, homeopathiával gyógyított, és e székében nagy vívmányokat tett, a második lelkész volt Maróthy János, komoly papi férfiú és megnyerő előadású szónok, a ki egyszersmind az esperességi evang[élikus] 3 osztályú Gimnáziumban tanárként működött, a másik tanár Szilziteky Tamás volt, – akkori tanítók: az elemi fiúk osztályában Kálnitzky

Endre, a leányokéban Vitális Pál, mindkettő kitűnő szakférjak, a növendékek száma körülbelül 200.”²²

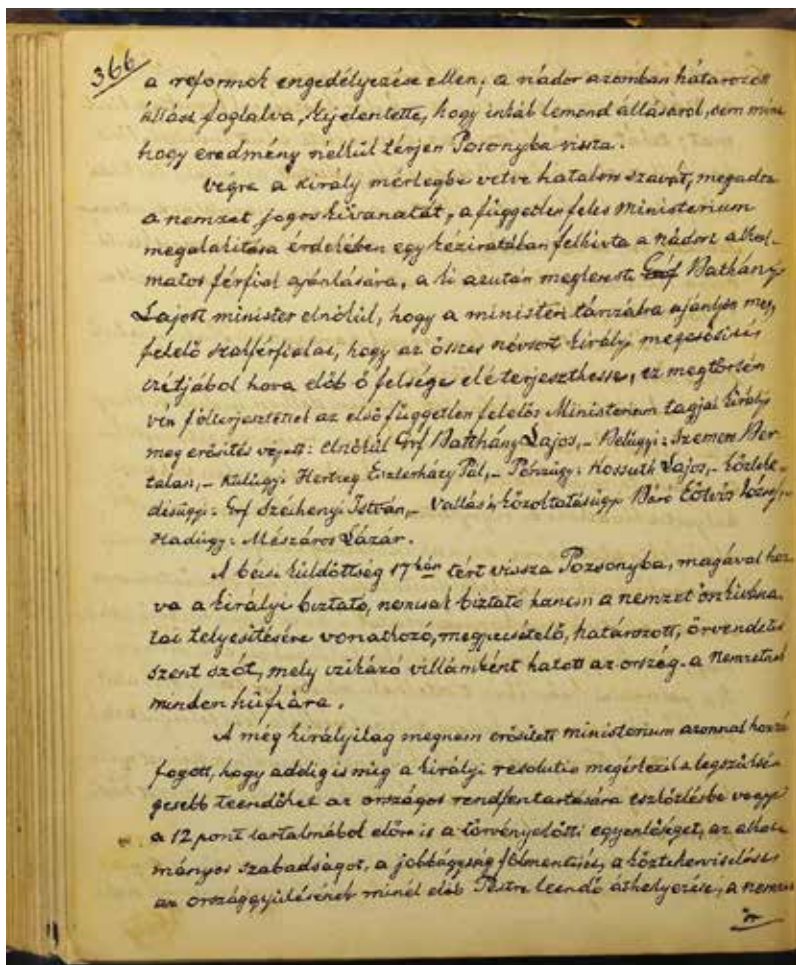
A forradalom napjai: Kubinyi Ferenc beszéde Losoncon

„A még királyilag megnem erősített ministerium azonnal hozzáfogott, hogy addig is, míg a királyi resolutio²³ megérkezik a legszükségesebb teendőket az országos rendfentartására eszközlésbe vegye a 12 pont tartalmából előre is a törvényelotti egyenlőséget, az alkotmányos szabadságot, a jobbságyság fölmentését, a közteherviselést, az ország gyűlésének minél előbb Pestre leendő áthelyezése, a

nemzetőrségnek azonnali országszertei szervezését kihirdették és megvalósítását elrendelte.

Nógrád vármegye követei is lejöttek a vármegyébe, hogy a miniszteri rendeletek végrehajtásában felvilágosítólag közreműködjenek.

Kubinyi Ferentz²⁴ követünk [március] 19^{én} érkezett körünkben, és röktön tanáskozott a város előljároságával, hogy addig is míg a ministeri rendeletek a vármegyéhez és általa ide érkeznek, intézkedjenek mindenekelőtt az őrsereg fölállításán, és ha helyeslik holnap délelőttre, hogy a polgárság az ő házánál délelőtt 10 óra[kor] gyülekezvén egy század nemzetőrség tisztikarát megválassza, azután a

század a polgárságból beosztassék, azután zászló és fegyverekről kell lehetőleg hovaeléb gondoskodni, ezeket vagy a város pénztára terhére, vagy valamelyik kereskedő cég által szereztesse meg, a ki a költség hozzászámítása mellett a megszerzési áron bocsássa közre.

Hinkó János, városunk közszeretű derék főbírója azonnal intézkedett, a polgárságot másnap d. e. 10 órára a Kubinyi házhoz behivatta, a hol a város előljárósága is megjelent.

Miután együtt voltunk Kubinyi Ferencz úr a nagyteremben gyülekeztetek szívélyesen üdvözölve, mint e vármegye követe, jelesül a pozsonyi országgyűlés küldöttként előadta azon megmérhetetlen nagy vívmányokat, melyek az országgyűlésen közakarattal e sokat hányatott nemzet háromszázados üldöztetése s kinszenvedéseinek véget vetni hivatvák és egyetértést, a nemzet megerősödést, egyenlőséget, testvéri szeretet eszközjenek, hiszen azt tartom, Önök figyelemmel kísérték a debattokat, értesültek arról, hogy a nemesség önként mondott [le] kiváltságos jogairól, azokat a néppel megosztandó, kimondotta a közteherviselést, a közadózást, megszüntette az urberiséget, szabad alkotmányos kormányzatot követel, azokra és egyéb attributumai kiegészítéseül a nemzet kívánságait 12 pontban összefoglalva egy számos tagokból álló alsó és főrenditáblai vegyes küldöttség által terjesztette folyó hó 16^{án} István, szeretett nádorunk vezetése alatt őfelsége elé, a ki méltányolva hú magyar nemzetének kívánságára, annak meglegedését, boldogságát óhajtván, királyi szavával biztosította a küldöttséget, hogy minden, a 12 pontban foglalt érdekeit sűrgősen intézendi, egyben, még e napon a nádorhoz intézett leiratában megbizva a független felelős ministerium létesítése céljából küldje be az erre alkalmas férfiak névsorát, ez megis történt és minden órában várhatjuk a királyi megerősítését!

Ezen ünnepélyes napokat országszerte fényes kivilágítás mellett a szent szabadság, testvériség, egyenlőség jeligéivel öröm riadással üdvözölő a nemzet nagysága! Valóban az égi, isteni adományok legmagasztosabbika, kivált ha tekintetbe vesszük, más nemzetek menyí megfeszített sisiphusi

munka, véres küzdelemmel sem birták zsarnokaikkal szemben alkotmányos szabadságaikat kivívni, mi valóban mint a gondviselés választott népeként adhatunk hálát, hogy hüvelyben nyugvó kardunk békében pihenhet, áldhatjuk jó királyunkat, a ki népeinek jólléte, szabadsága és jobb jövőjét biztosítandó, hú magyar nemzetének kívánságát teljesíteni kész volt!

Örömmel értesültem úgymond, hogy Losoncz az én kedves otthonom mindenkor olyan tiszta lelkű szabad szellemű és elvű, értelmes és józan felfogású polgártársaim is a város kivilágítása mellett üdvözölték a magyar nemzet örökké nevezetes, megváltásunk szabadságunk dicső nagy napját, Március 15^{két}!

Polgártársak! Jól tudjuk, mert tapasztaltuk, hogy ha nem örködünk a tolvajok, rablók szerit teszük, mindenünktől megfosztanak, kinek nem volnának irigy ellenei? Mint az egyeseknek, úgy hasonlólú a nemzeteknek, örökké lesben áll a cselszövő, hogy ármány és hamis eszközeivel megrontásunkra törjön, a hatalom az ő kezében.²⁵ Legelső és legszentebb feladata nemzetünknek, hogy magát aljas alávaló meglepetések, esetleges; de lehető megtámadások ellen biztosítsa, mire nézve az alkotmány 5^{dik} pontja alatt nevezett »nemzeti őrség«-nek²⁶ országszertei főállítása és szervezése már elrendeltetett, meggyőződés, mi szerént polgártársaim a haza és nemzet, és a közrend biztosítása céljából velem egyetértve azon leszünk, hogy a mi kedves Losonczunk ne legyen az utolsó, hanem az első sorában, kik a haza közügyéért ha kell, minden áldozatra készek! Igen komoly dolog ez uraim! Én olyan célból küldtettem ide, és azért siettem az önök kedves körébe, hogy jelenlétemben a nemzetőrség röktön szervezve, gyakorlatilag életbe léptetessék, a nemzetőri egyenruha kék attila, kék nadrág, mellény, kék sapka és fekete viaszos vászonya bevonn[t] csákó, csizma, vagy bakkancs, továbbá nyári viselethez: vitorla vászon, vöröszsinoros blusz és nadrág, mellény, a fegyverre nézve: szuronyos puska, tisztai kard és nemzeti öv, a nemzetőrök nemzeti színű kokárdát vagy karszalagot viselnek.”²⁷ ■

JEGYZETEK

- 1 Köszönöm Kertész Botond kollégámnak a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit.
- 2 Írásunkban a *Búsbak* írásmódot részesítettük előnyben, mivel a korabeli sajtóanyagban is így szerepelt, és a szerző is így írt alá. *Busbak* névalak szerepel az első kötethez mellékelte, 1990. január 25-én kelt gépelt levéltárosi feljegyzésben, de ennek oka az lehetett, hogy az írógépen nem volt új betű. Ezt támasztja alá, hogy a *múzeum* szót is csupa rövid u-val gépelte. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/EOL_AGE_05_118a?pg=2&layout=s; megtekintés: 2022. május 27) A Bányai Evangélikus Egyházkerület 1907. évi közgyűlési jegyzőkönyve mindkét alakot használta. (Evangélikus Országos Levéltár [EOL], Egyetemes, egyházkerületi és egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvek gyűjteménye, *Bányai Evangélikus Egyházkerület közgyűlése, 1907. szept. 18–20.* [Jegyzőkönyv 1907.] 22., 97–98. o.)
- 3 EOL AGE V. 118a, 3. o.
- 4 Búsbak pecsétje csak a 2. és 3. kötetben szerepel, de az 1. kötet kézírása és terjedelme nem hagy kétséget afelől, hogy az is hiteles.
- 5 A Roth-féle nyomda 1909-ig működött, tehát nem megszűnés miatt pártolt át Búsbak Kármánhoz. (http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/pressfull.php?azon=447; megtekintés: 2022. május 27) A Kármán-féle könyvnyomda alapadatai: http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/pressfull.php?azon=445. (Megtétekintés: 2022. május 24.)
- 6 Az életrajzban szeptember 7-ei születési dátum szerepel, amelyet Búsbak állítása szerint edesanyjától tudott, viszont a mű élé 1897-ben írt megjegyzésében hozzátette, hogy az anyakönyvi adatok szeptember 14. mellett szólnak. (EOL AGE V. 118a, 2. o. Vö.: Gyöngyösi anyakönyvek 1786–1830. 28/1816 sz. kereszteleési bejegyzés. EOL AGE V. 118a, 13. o. Búsbak Ádám 1816–1899. *Evangélikus Egyház és Iskola*, 17. évf. 1899. 23. o. Itt némileg félrevezető módon földműves szülők szerepelnek.)
- 7 Uo. 203–204. o. BALOGH Zoltán 1999. Egy losonci vaskereskedő útja az önállósodásig. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. XXIII. köt. Salgótarján. 27–38. o. EOL AGE V. 118a, 173–174. o.; Jótékony végrendelezők. *Evangélikus Egyház és Iskola*, 17. évf. 1899. 104–105. o. Baltik Frigyes dunáninneni püspök az egyetemes gyámintézet szarvasi közgyűlésén emellett beszámolt Búsbak négyszáz forintos hagyatékáról a gyámintézet részére (*Evangélikus Egyház és Iskola*, 17. évf. 1899. 471. o.). Hozzá kell tenni, hogy az aszóni leánynevelő intézetnek hagyományozott ötezer forint kamatjövédelmét 1907. július 3-ig a végrendelező Mária nevű nővére élvezhette. (Jegyzőkönyv 1907, 22., 97–98. o.) A kálnó-garábi felügyelőségről való lemondása: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 5. évf. 1887. 154. o.
- 8 BOROVSKY Samu (szerk.) 1911. *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye*. Budapest. 681. o.
- 9 Ehhez még akár hozzá is számíthatnánk, hogy a szerző 1874-ben vásárolta meg az üres lapokból álló könyvet Rothtól, mégpedig kifejezetten visszaemlékezéseinek megírása céljából, azonban csaknem két éven keresztül nem fogott hozzá. (EOL AGE V. 118a, 4. o.)
- 10 GÓBI Imre 1915. *A Magyarországi Ág. Hírv. Ev. Egyetemes Egyház Levéltárának jegyzéke*. Elenchus II. köt. Kézirat. Budapest. 58. o.
- 11 BÖRÖCZ Enikő 1993. *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Budapest. 13–14. o. Az 1948 utáni iratgyarapodásokhoz lásd MÁLVUSZ Elemér 1956. A Magyarországi Evangélikus Egyház levéltárügye 1920–1954. *Lelkipásztor*, 31. évf. 10. sz. 589. o. Az 1951. november 9-én tartott egyetemes közgyűlésen elfogadott levéltárosi beszámoló szerint a Luther-Könyvtár és Múzeum állománya 1950–1951-ben került a levéltár őrizetébe. (EOL Egyetemes, egyházkerületi és egyházmegyei közgyűlések jegyzőkönyveinek gyűjteménye. *Egyetemes közgyűlései jegyzőkönyv*, 1951. nov. 9. 54–55. o.)
- 12 TERRAY Barnabás 1989. Veszprém megyei utóvédharcok a pákozdi csa előtt 1848-ban. In: *Veszprémi Történelmi Tár*, 1. évf. 1. sz. 93–100. o. BALOGH 1999, 27–40. o.
- 13 EOL AGE V. 118a, 4. o. Az idézett részletek olvasását kissé nehezkessé teheti ez a szerkesztetlenség.
- 14 Lásd ehhez: LOSONCZY Tóth Árpád 2016. „Tegnap estve a lázadás itt is kiűtött félben volt...” Hivatalból jelenlevő és jurátus szemtanú az 1848. március 15-i pesti forradalom pozsonyi előestéjéről. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 38. évf. Szekszárd. 503–569. o. 541. o.
- 15 EOL AGE V. 118a, 5. o.
- 16 HAUSEL Sándor (szerk.) 2010. *Mikszáth kora. Dokumentumok Nógrád megye 1867–1914 közötti történetéhez*. Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2010. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 56.) 201. o. PUNTIÁN József 2002. Kossuth és Losonc. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 26. évf. Nógrád Megyei Múzeum Igazgatósága, Balassagyarmat–Salgótarján, 2002. 106–107. o. 110. o.
- 17 Érdemes lehet összehasonlítani az adatokat az 1848. évi egyetemes névtár Losoncon vonatkozó adataival. (SZÉKÁCS József [szerk.] 1848. *A magyarhoni ágost. hitv. evangy. egyház egyetemes névtára*. Pest. 33. o.)
- 18 Egy későbbi bejegyzésből kiderül, hogy Búsbak különbséget tett a nyugat-felvidéki és a kelet-felvidéki szláv ajkúak között, előbbieket morváknak nevezte, utóbbiakat tótnak. Meg kell jegyezni, hogy erre a különbségtételre még a modern szlovák irodalmi nyelv (štúrovčina) 1843. évi kodifikálása előtt került sor.
- 19 Látható tehát, hogy a reformkorban a magyar nyelvnek nem csupán a kizárólag hivatali, oktatási és értelmiségi körökben használatos, de anyanyelvként már senki által nem beszélt latin „rovására” próbáltak teret nyerni, hanem állanyelvként való használatát megpróbálták olyan testületekben és intézményekben is bevezetni, amelyek korábban (a latin helyett vagy mellett) nemzetiségi alapon anyanyelvüket használták írásbeliségükben. A fent idézett 1848. évi névtár háromnyelvűként határozta meg a gyülekezetet.
- 20 Azaz alában.
- 21 Tulajdonsága.
- 22 EOL AGE V. 118a, 176–177. o. Az átírás során a szövegűsre törekedve legfeljebb néhány központozásban használt jelet (vesszőt, pontot, kötőjelet) módosítottam, íráshibákat nem javítottam.
- 23 Rendelet, leirat.
- 24 Felsőkubini és nagyolaszi Kubinyi Ferenc (1796–1874) paleontológus, politikus, 1841-től az MTA levelező, 1858-tól rendes tagja. 1825-től vett részt a rendi országgyűlések munkájában, az 1840-es években a liberális ellenzékhez tartozott, 1848-ban a losonci kerület képviselője volt. A szabadságharcot követően várfogságra ítélték, 1852-ben amnesztiával szabadult, ezután hosszú ideig tudományos munkával foglalkozott, az 1861. évi országgyűlésen a Határozati Párthoz csatlakozott. Részt vett a napjainkban is fennálló Magyarhoni Földtani Társulat megalakításában, annak egy időben elnöke is volt. (*Magyar életrajzi lexikon*. 1. köt. A–K. Szerk. Kenyeres Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 1024. o. SZALAI Tibor 1949. Emlékezés a Magyarhoni Földtani Társulat megalakulására. *Hidrologiai Közöny*, 29. évf. 3–4. sz. 65. o.)
- 25 A szabadság ellenségeinek képe ugyancsak megjelent – már kiélezettebb szituációban – Haubner Máté dunántúli evangélikus püspök 1848. december 3-án kelt körlevelében. (Idézi KERTÉSZ Botond 2002. *Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben*. Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület, Budapest. 137. o.)
- 26 Alkotmány alatt a tizenkét pontot érti, ugyanis a később elfogadott áprilisi törvények között az 1848. évi XXII. tc. szól a nemzetőrségről.
- 27 EOL AGE V. 118a, 366–370. o.

Egy tevékeny élet lenyomata

A győri Túróczy-archívum

→ VILÁGI DÁVID

Fél évszázad nem kis idő. Már szinte történelmi távlat. Az évtizedek múlásával egyre nehezebb olyan élő szemtanúkra bukkanni, akik megélték az adott eseményeket, s egyre nehezebb élő emlékezőket találni, akik személyesen ismerték az érintett személyeket. Így az idő előrehaladtával mind fontosabbá válnak a fennmaradt, megőrződött írásos és egyéb források, hiszen ezek nyújtják egy-egy eseménysor vagy életpálya utólagos rekonstrukciójának egyetlen lehetőségét. Éppen ezért különösen üdvözlendő minden olyan lépés, amely az ilyen jellegű dokumentumok megőrzésének elősegítését célozza.

Sajnos a Magyarországi Evangélikus Egyházban tudtommal nincs élő gyakorlata annak, hogy az egyház élén álló, prominens tisztségviselők nyugdíjba vonulásuk kapcsán átadják irataikat valamelyik evangélikus gyűjtemény számára megőrzés céljából, az utókor okulására. Ennek tulajdonképpen – tapasztalataim szerint – sem országos, sem kerületi, sem egyházmegyei, sem egyházközségi szinten nincs valódi, általánosan elterjedt hagyománya. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy sosem kerül sor ilyen jellegű iratátadásra. Jelentős terjedelmű és komoly történeti értékkel bíró irategyüttesek szép számmal kerültek be gyűjteményeinkbe az évszázadok folyamán: amennyiben csupán a győri Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjteményben őrzött anyagokra gondolunk, s vizsgálódásainkat leszűkítjük az egyházunkban szolgáló püspökökre, akkor három ilyen hagyatékot is fellelhetünk: Kapi Béláét (1879–1957), Szabó Józsefét (1902–1986), valamint a tavaly ötven éve elhunyt Túróczy Zoltánét (1893–1971).¹

Túróczy Zoltán iratanyagának levéltárba kerülése és feldolgozása

Túróczy Zoltán nyugdíjas éveiben feltehetően maga is foglalkozott aktív évei alatt felhalmozódott iratainak válogatásával, rendszerezésével. Halálát követően felesége döntött arról, hogy irathagyatékát a Győri Evangélikus Egyházközség gyűjteményében kívánja elhelyezni. Az átadásra szánt dokumentumokat Márta nevű leányuk és Mikler Erzsébet² nézték át, válogatták ki és rendezték még az átadást megelőzően.³

A dokumentumokat levéltárba kerülésük után többen, elsősorban Kovács Géza (1915–2000) és Tekus Ottó (1919–2008) győri lelkészek rendezték, illetve kiegészítették további iratokkal. Nyugdíjazását követően Tekus Ottó az anyag teljes körű feldolgozására és jegyzékelésére is kísérletet tett, ám fáradozásai torzóban maradtak.

A 2007. január 2-án bejegyzett Túróczy-hagyaték Alapítvány⁴ 2010-ben adott megbízást Miklósné Jancsó Hanna, Terei Gáborné és jelen sorok írója számára az anyag további rendezésére és darabszintű jegyzékelésére. A munka során a harminchét dobozban tárolt iratállomány teljes egészéhez részletes kutatói segédlet készült, amely többek között az alapítvány honlapján is elérhető.

Az iratrendezés elvégzése kapcsán a feldolgozók törekedtek arra, hogy megőrizzék a korábban felállított rendet, ahhoz csupán igen indokolt esetben nyúltak hozzá. Ennek következtében a hagyaték a mai napig a kétezres évek elejére kialakult rendet tükrözi. A létrejött rendezési struktúra párhuzamosan érvényesíti a tematikus és a kronológiai

→ Világi Dávid (1984): történéssz, levéltáros.

rendezés elvét. Egyfelől tehát jól elkülönülnek az egyes életszakaszokra vonatkozó iratok, másfelől pedig élesen különválnak az egyes tevékenységi körökhöz köthető anyagok. Néhány esetben a fenti két rendezési elvet kiegészíti egy harmadik is, amely az irattípusok alapján további egységek elkülönítését tette indokolttá.

Túróczy Zoltán életének Győrben őrzött forrásai

Manapság reneszánszát éli a családfakutatás. Egyre többen próbálják feltárni őseik múltját, családi gyökereiket. A fenti jelenség nem új keletű. A 19. század végétől kezdődően egészen a második világháborút követő évtizedekig ugyanilyen szenvedéllyel kereste ősei múltját a magyar értelmiségi családok jelentős része. Ez alól Túróczy Zoltán sem képezett kivételt. Sőt az iratokból kitűnik, hogy amikor a szocialista politikai rendszer időszakában kiment a divatból a családfakutatás, őt továbbra is foglalkoztatta a kérdés. Ősei közül különösen három személy érdekelte, legalábbis a fennmaradt iratanyag alapján ez látszik kirajzolódni. Egyfelől anyai dédapja, Bauhofer György (1806–1864) budavári lelkész, másfelől anyai nagyapja, Czékus István (1818–1890), a Tiszai Evangélikus Egyházkerület püspöke, valamint édesanyja, Túróczy Pálné Czékus Erzsébet (1863–1915). A családfa összeállításán túl a fenti három személy kapcsán részletesebb forrásfeltárást végzett.

Bauhofer György esetében csupán néhány irat, illetve kézirat került a kezébe, amelyeket gondosan eltett és megőrzött. Ezeken kívül inkább csak másodlagos forrásokra támaszkodhatott.⁵ Ilyen közvetett forrásokat jelentettek a hagyatékban is fennmaradt Mária Dorottya (1797–1855) nádornéra vonatkozó, nyomtatásban is megjelent művek, hiszen Bauhofer – budavári lelkészként – szoros kapcsolatot ápol az evangélikus vallású nádornéval.

Nagyapja, Czékus István esetében már sokkal gazdagabb anyag maradt ránk a hagyatékban. Az iratokból gyönyörűen kirajzolódik Czékusnak mind az iskolai előmenetele, mind pedig lelkészi pályájának állomásai. Emellett betekintést nyerhe-

tünk közéleti tevékenységének számos területébe is.⁶ Különösen izgalmasak a hagyatékban megmaradt magánlevelek. Ezek egyik sorozata Czékus István feleségének írt leveleit tartalmazza, amelyek Czékust mint magánembert és szerető férjet mutatják be számunkra.⁷ Ugyanilyen érdekes az a több mint tíz esztendőn át húzódó levelezés, amelyet Karsay Sándor (1814–1902) dunántúli püspökkel folytatott. Ugyan a levelezésnek csak az egyik felét láthatjuk, hiszen Czékus leveleinek piszkozatai nem maradtak fenn az anyagban, ám azok nem csupán egy barátság történetébe engednek betekintést, hanem nagy szerepet kapnak bennük közegyházi, egyházpolitikai kérdések éppúgy, mint családi események.⁸

▲ Túróczy Pál

Túróczy édesanyjával kapcsolatban szintén viszonylag kevés dokumentum áll rendelkezésünkre a hagyatékban. Ezek egy része kifejezetten magánjellegű, míg nagyobbik részük a közéleti szempontból is rendkívül aktív papnét állítja elénk, aki nem csupán erkölcsi vagy lelki kérdésekről, hanem közéleti aktualitásokról is véleményt formált, s aki rendszeresen publikálta írásait helyi és országos lapokban.⁹

Túróczy a saját életére vonatkozó dokumentumokat is lelkiismeretesen gyűjtötte és megőrizte.¹⁰ Ebből képet nyerhetünk iskoláiról, az azokban elért eredményeiről, valamint lelkészi szolgálatának egyes állomásairól. Ifjúsága időszakából nemcsak egy-egy bizonyítvány vagy iskolai értesítő maradt fenn, hanem számos korai írása is megőrzésre került, különösen a Pozsonyban töltött évekből.¹¹ Itt

kezdődött barátsága Gáncs Aladárral (1891–1935). A kettejük között kialakult gyakori levélváltás a két lelkész, illetve családjaik életének 1915 és 1927 közé eső időszakának hiteles metszetét nyújtja.¹² Az 1910-es évek közepétől maradtak ránk első prédikáció- és előadásvázlatai is.¹³

Élete során Túróczy Zoltán összesen háromszor viselt püspöki tisztelet. Főpásztori szolgálataira vonatkozóan is találunk anyagokat hagyatékában, ám ezek egyike sem tekinthető unikálisnak. Elsősorban az egyházkerületi közgyűlések jegyzőkönyvei, a kerületi költségvetések és zárszámadások, valamint a püspöki körlevelek maradtak fenn az iratanyagban. Ezek ráadásul tükröződő iratok, számos egyéb őrzési helyen is megtalálhatók.¹⁴

A második világháború utáni letartóztatását és perét is részletesen megismerhetjük a Győrben őrzött iratanyagból. Egyfelől rendelkezésünkre állnak azok a dokumentumok, amelyeket még ő maga gyűjtött össze életében, másrészt őrizetünkbe került egy – Márta lánya által összeállított – visszaemlékezés erre az időszakra vonatkozóan. Emellett Tekus Ottó kérésére, az Evangélikus Országos Levéltár közbenjárásával másolatban bekerült a gyűjteménybe a teljes állami peranyag is, amely eredetiben a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában kutatható.¹⁵

Egyházpolitikai szempontból különösen izgalmasak azok az anyagok, amelyek az 1950-es évekre vonatkoznak. Ezekből nemcsak azt tudhatjuk meg, miként vélekedett félreállításáról vagy épp az 1956-os forrongó időszak hatására bekövetkezett egyházi változásokról Túróczy, hanem a másik perspektíva is jól nyomon követhető, azaz képet alkothatunk arról, hogy miként viszonyult az egykori püspökhöz a kommunistabarát egyházi vezetés, illetve az egyházakat felügyelet alatt tartó Állami Egyházügyi Hivatal, és milyen módon igyekeztek őt felhasználni egyrészt belső, más esetekben nemzetközi egyházpolitikai céljaik elérése érdekében.¹⁶

Nem vitás, hogy Túróczy valódi nagysága gyakorlati teológiai szolgálatában érhető tetten. Ezt a kortársak is világosan látták vele kapcsolatban. Nem véletlen, hogy amikor a Dunántúli Egyházkerület

élére került, annak kapcsán született írásában a következő összehasonlítást tette barátja és egykori győri szolgatársa, Szabó József: „Kapi Béla egy alkonyodó egyházi korszak utolsó püspöke volt. Ezt a korszakot a biztonság nyugalma, a jólét rózsaszínű ragyogása, nagymedru egyházi beszédek, világnézeti előadások tudós katedrája és a püspökök felsőházi tagsága jellemezte. Túróczy Zoltán egy most bontakozó korszak első püspöke. A külső ragyogások megfakultak, diszeink lehulltak. Szegények lettünk és az országházban nincs szükség püspökre. Kapi Béla szép értelemben vett egyházfejedelem, Túróczy Zoltán jó értelemben vett egyházszolga. [...] Nem hiszem, hogy püspök valaha is annyit levelezett volna, mint Kapi Béla és nem hiszem, hogy püspök valaha is annyit prédikált volna, mint Túróczy Zoltán. Kapi Béla a történelmi, jogi és lelki egyház őrizője, Túróczy Zoltánnak nagy omlások dübörgései között új missziói helyzet kockázatában kell indulnia. Kapi Béla a belmisszió püspöke volt, Túróczy Zoltán az evangelizáció püspöke lett.”¹⁷

A fennmaradt iratanyag híven tükrözi a fenti állítást. Annak legnagyobb részét prédikációi, bibliaórai vázlatok és egyházi ébresztő előadás-sorozatai teszik ki. Ezek egy része vázlatos vagy kidolgozott feljegyzések formájában, másik része pedig az elhangzás alapján gyorsírással lejegyzett tartalom utólagos legépelésével maradt ránk. Az így megőrződött több száz lejegyzett beszédből talán posztillás kötetek a legfigyelemreméltóbbak, amelyeket az 1952 és 1956 közé eső – szolgálati mellőzöttségben eltöltött – esztendőkből állított össze. Ezek az év minden vasárnapjára összeállított tematikus prédikációk példaadó mintáknak tekinthetők.¹⁸ Gyakorlati teológiai munkásságával kapcsolatban érdemes kiemelni az általa használt és szintén gyűjteményünkbe került személyes agendáját is. Ez ugyanis teljes egészében Túróczy saját kezű összeállítása. A benne található összes imádságot maga írta. Az összeállítás érdekessége, hogy saját temetési rendjét is pontról pontra megtervezte és lejegyezte a legapróbb részletekre kiterjedő módon.¹⁹

Szintén az ötvenes években végezte azt a nagy-

szabású gyűjtési munkát, amely egyfajta evangélikus vonatkozású eseménynaptár megalkotását célozta. Ebben az év minden napján találunk nemzetközi és magyar vonatkozású eseményeket, amelyek kapcsán jelentőségüket is röviden bemutatja Túróczy.²⁰

Bár a győri diakonisszámunkát közel egy évtizeden át maga Túróczy irányította, erre vonatkozóan – legalábbis a munka operatív részét tekintve – semmilyen dokumentum nem áll rendelkezésünkre a hagyatékban. A diakonissza-anyagok időszakra csupán bibliaóra-anyagok, előadások és hitébresztő körlevelek emlékeztetnek.²¹

Talán – ahogyan a fentebbi Szabó József-idézetből is kitetszik – Túróczy nem volt akkora levelező, mint Kapi Béla, de nyilvánvalóan ő is sokakkal állt ilyen módon rendszeres kapcsolatban. Ennek fényében különösen szembeötlő a levelezések relatív hiánya a ránk maradt anyagban. Az 1910-es, 1920-as évek kapcsán már említett, Gáncs Aladárral (1890–1974) és Kutas Kálmánnal (1888–1984) folytatott levelezéseiből maradt fenn egy-egy nagyobb sorozat.²² Ugyanakkor további komolyabb levelezési anyagok is kirajzolódnak elszórtan a különböző dobozokban. Így például rendszeres és gyakori levélváltásban állhatott Szabó Józseffel, valamint Veöreös Imrével (1914–1999).

A magánhagyatékok egyik sajátossága, hogy általában nem tartalmazzák a hagyaték tulajdonosának leveleit, hacsak nem tette el őket másolatban vagy pizskozatban. Túróczy Zoltán esetében is ez a helyzet áll fenn, saját leveleinek elenyésző töredéke maradt ránk az átvett iratanyagban. A bekerült levelek között sajátos módon mégis van egy levélsorozat, amely az ő tollából származik. Ezeket a leveleket az Egyesült Államokban élő lányánál tett 1965-ös látogatásakor írta s küldte haza családjának. Az írások nem csupán családi eseményekkel és hírekkel foglalkoznak, hanem valódi úti beszámoló. Ráadásul Túróczy sajátos szemléletmódjából és érdeklődési köréből fakadóan lényegesen kevesebbet árulnak el az 1960-as évek Amerikájáról, mint az Egyesült Államokban létrejött evangélikus magyar szöványgyülekezetek aktuális helyzetéről.²³

Túróczy Zoltán négy évtizeden keresztül ápolt szoros kapcsolatot finnországi evangélikus lelkészekkel. Ennek emlékét több iratsorozat is őrzi. Ezek közül itt most csupán kettőt emelnék ki. A harmincas években különösen aktív szerepet játszott a finn és észt evangélikus lelkészekkel való kapcsolatépítés terén. A folyamat egyik csúcspontját jelentette 1937-ben a finnugor lelkészek budapesti találkozója, amelynek egyik főszervezője volt. A vonatkozó dokumentumok természetesen hagyatékában is megtalálhatók. Emellett fennmaradt egy több mint száz levélből álló sorozat, amely 1955 és 1970 között keletkezett leveleket tartalmaz. Ebben a sorozatban sok esetben Túróczy válaszlevelei is megtalálhatók finn levelezőpartnereinek írásai mellett.²⁴

▼ Czékus Istvánné

Feltűnő a gyűjteményben a fotók hiánya. A különböző dobozokban elszórtan ránk maradt ugyan néhány fénykép, számuk azonban elenyésző. A hagyaték egyetlen fotóalbumot tartalmaz, amelyben százötven kép található. Ezek Túróczy finnországi élményeit elevenítik fel.²⁵

Ahogy a múlt irányában a hagyaték állománya bőven túlmutat Túróczy születésének esztendején, ugyanez a helyzet áll fenn a halálát követő időszakra vonatkozóan is. A hátramaradt iratanyag szerves részét képezik azok a dokumentumok, amelyek az elmúlt évtizedekben, különösen is a rendszerváltozást követő néhány évben személyének méltatásával, tevékenységének összegzésével vagy egyszerűen emlékének ápolásával foglalkoztak. Külön említésre méltó ezzel kapcsolatban, hogy Túróczy emléke nem pusztán Magyarországon, hanem Finnországban is élő maradt. Ez a személyét érintő érdeklődés mind a mai napig megfigyelhető. A 20. század végi, 21. század eleji finn egyháztörténet-szemle tagjai életét, tevékenységét és szerepét újabb és újabb kutatások tárgyává teszik.²⁶

A Győrben őrzött anyag kapcsán érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a levéltári iratok átvételével párhuzamosan sor került Túróczy Zoltán könyvtárának átadására is. Ezek a kötetek a mai napig a Ráth Mátyás Gyűjtemény könyvtári állományába tagozódnak. Ugyanakkor egy kisebb, mindössze harmincnégy tételből álló válogatás a levéltári hagyatéki anyag részét képezte és képezi a mai napig. Ez Túróczy Zoltán nyomtatásban megjelent magyar és idegen nyelvű munkáinak adja egy meszsze nem teljes sorozatát.²⁷

Bár Túróczy Zoltán életútjával kapcsolatban vélhetően a legnagyobb talán jelentőségében is legkiemelkedőbb hagyatéki anyagot a Győrben őrzött dokumentumegyüttes képezi, ám ez nem jelenti és nem is jelentheti azt, hogy máshol ne lennének olyan iratanyagok, amelyek a rá vonatkozó kutatások hasonlóan gazdag lehetőségét nyújthatják. Ilyen forrásokkal találkozhatunk mindenekelőtt az Evangélikus Országos Levéltárban. Ezek az iratanyagok egyrészt a különböző időszakokhoz kötődő

109

Édes barátom!

Legyetemes kevélységed az első csomagból is, melyet
 imént kaptam a könyvhátjáról küldök egy népfel-
 fordítást Gyákai nádpröcököt. —

Képzeték csúf jubbak. — Én ezen már
 kifogálatok az urak billájelen, — hátalevő
 indáért. —

Apróká csak a sem nevel - el. —

Én fedo. Én csakam hon a győzelműk.
 mon alapja lelet: Az igaznak emlékeztető állott. —

Kiváló regnárkot haletken küldöt egy
 epigraphet, melyet én régren magyarrá fordultam át!

Terra virum moeris, coelum locatus eodem;
 facta quae terra dignior ille fuit. —

Gyárol a föld síged, de az ég örökadre fogadte;
 a földnél méltóbb vagy se az égbe leah!

Yours truly

1848. szept. 11. d. b.

Károly

Ligy Böldög!

És Tejed szerető szívemnek
 legfontosabb jóhíve. Napjaid, melyek
 lyek most, mind a gyönyörű kék
 egy világos mosolyognak, vértelen
 töltet fellegel, soha ne borítsák.
 Állandó öröm legyen életednek hátsó,
 meglehetősen szép lelkednek mindenko-
 sábjánna, s ha bár ellykor meg is az
 öröm helyét is keltene islelned, legyen
 azon hit szivednek az őt látnak. Hogy
 jöven az embert el nem hagyja, ha az em-
 ber el nem hagyja őt.

elölkül 1948. június 12.

Évelin Jován.

püspöki tevékenységeire vonatkoznak, másfelől itt is elhelyezést nyert egy magániratanyag-válogatás.²⁸ Tetteen érhető munkásságának lenyomata azoknak a gyülekezeteknek az iratállományában is, amelyekben hosszabb-rövidebb időre lelkeszi szolgálatot végzett.²⁹ Ezenfelül számos értékes dokumentum lehet továbbra is magánál a családnál, Túróczy Zoltán ma is élő leszármazottainál, reménységünk szerint idővel ezek is levéltári őrizetbe kerülhetnek.

A hagyaték további feldolgozásának lehetőségei

Az iratállomány 2010-ben elvégzett részletes feltárásának és segédlettel való ellátásának nemes célkitűzését képezte a korábban kialakított rend tiszteletben tartása és megőrzése. Ugyanakkor szakmai szempontból ez az akkor elvégzett munka egyik gyenge pontját jelentette. Egy esetleges újbóli rendezési munka során törekedni kellene bizonyos változtatásokra.

Így például állományvédelmi szempontból kívánatos volna az iratok összefűzésére használt kapcsok eltávolítása, mivel azok idővel korrodálódhatnak, és ezzel a papírhordozó és rajta keresztül az írott tartalom épségét is veszélyeztetik.

Magam részéről az anyag újradobozolását is szükségesnek látom, mivel az irathagyaték elhelyezése nagymértékben racionalizálható volna. Jelenleg ugyanis számos doboz kihasználtsága messze nem éri el a száz százalékot.

A fenti változtatásokat természetesen az iratanyag csoportosításának átgondolásával is célszerű lenne összekapcsolni. Különösen a prédikációk kapcsán jelentkezik az a probléma, hogy egy-egy igehirdetés több helyen, több változatban, több példányban is jelen lehet. Ezek egy helyre gyűjtése, valamint a duplupéldányok kiselejtezése szintén indokolt lenne.

A fentiekben túl szakmai szempontból kívánatosnak látszik az anyag átválogatása is, mivel a provenienciá³⁰ elvének megsértésével számos olyan anyag is a gyűjteménybe került utólagosan, amely eredetileg nem képezte annak szerves részét.³¹ A rendezési elv szigorú betartása már csak azért

is könnyen kivitelezhető lehetne, mivel a modern adatbázisok világában anélkül is könnyedén kialakíthatók és érzékeltethetők a különböző provenienciájú irategységek közötti logikai kapcsolatok, hogy megtörténne az irategységek fizikai összekapcsolása.

Az anyag újrendezése megteremtené annak lehetőségét is, hogy az egyes tételek jelzetei az iratokon is megjelenjenek. A 2010-ben végrehajtott jegyzékelési munkálatok másik nagy hiányossága ugyanis abban áll, hogy szerepelnek ugyan sorszámok a dobozok tartalmát leíró táblázatokban, ám ezek nincsenek felvezetve az érintett dokumentumokra. Így – a részletes listák ellenére is – meglehetősen körülményes az anyagban való célzott keresés.

Korunk egyik nagy vívmánya a digitalizálás lehetősége. Az olyan jelentős értékkel bíró hagyatékok, mint amilyen Túróczyé is, feltétlenül megérdemelnék a digitális feldolgozást. Ennek lehetőségét a Túróczy-hagyaték Alapítvány képviselői is hamar felismerték, s évről évre törekednek arra, hogy honlapjukon³² minél gazdagabb és színesebb tartalmak legyenek hozzáférhetőek. Fáradozásaik eredményeképpen helyet kaptak rajta a Túróczyról megjelent cikkek, tanulmányok, monográfiák mellett olyan anyagok is, amelyek kimondottan levéltári források feldolgozására épülnek. Ezek közül különösen is figyelemre méltók a Túróczy Zoltán prédikációiból összeállított éves sorozatok, amelyekből számos tematikus válogatás készült. Természetesen a hagyaték méretei miatt egy lépésben nem kivitelezhető a feldolgozás, ám részfeladatok meghatározásával – akár külső projektekbe való bekapcsolódások révén – elvégezhető lehet. Mivel a hagyaték jelentős részét prédikációk teszik ki, ezért ilyen külső segítséget nyújthat a feldolgozásban az *Igehirdetés-felhő* elnevezésű országos projekt, amely éppen a magyarországi evangélikus prédikációs kincs feltárására, összegyűjtésére, feldolgozására és internetes publikálására vállalkozik.³³

Lezárás gyanánt

Mi adhatja a levéltári gyűjtemények létjogosultságát a társadalom szemszögéből? Talán a legegyszerűbb válasz erre a kérdésre a következő: a kollektív

emlékezés igényének kiszolgálása. Annak az egyetemes váagnak a kielégítése, hogy nem szeretnénk – legyen szó egyénéről, kisebb-nagyobb csoportokról, közösségekről, nemzetekről – gyökértelenek lenni, s ennek kapcsán szeretnénk feltárni és megismerni közös identitásunk történeti gyökereit. Természetesen ez a folyamat mindig együtt jár egyfajta szelekciós tevékenységgel, hiszen az ember természetéből fakadóan elsősorban az identitása szempontjából pozitív módon megerősítő elemekre szeret fókuszálni.

Ugyanakkor a fent említett – általában kellemes és minden esetben önként vállalt – múltidézés mellett a levéltári gyűjteményeknek és az azokban dolgozóknak van egy másik feladata is. Ezt legfrappansabban Peter Burke angol történész fejezte ki egyik magyarol is olvasható tanulmányában:

„Egykor létezett a Remembrancer (emlékeztető) tisztsége. Voltaképp az adószedőt illeték ezzel az eufemisztikus címmel. E tisztségviselő feladata volt, hogy emlékeztesse az embereket arra, amit szerettek volna elfelejteni. A történész (vagy épp levéltáros) egyik legfontosabb funkciója, hogy ilyen emlékeztető legyen.”³⁴ Túróczy Zoltán életútja, munkássága kapcsán pedig mindenképpen elmondható, hogy mindkét állítás igaz rá. Különösen ébresztő lelkipásztori munkássága kapcsán érdemes rá emlékezni, míg – okulás gyanánt – a vele szemben elkövetett méltánytalanságokra, a negyvenes-ötvenes években őt ért inzultusokra és azokon keresztül általában is a korszak visszás egyházpolitikai realitására pedig érdemes emlékeztetni a mindenkori utókor képviselőit. ■

JEGYZETEK

- 1 RMEGYL III.17.; RMEGYL III.18.; RMEGYL III.22.
- 2 Túróczy Zoltán legközvetlenebb munkatársa. Prédikációinak jelentős részét ő rögzítette gyorsírással, majd később gépeléssel. Győrben a Túróczy családdal együtt lakott, s idős korában ő volt Túróczy Zoltán ápolója is.
- 3 Az információkért köszönettel tartozom Terei Gábornak, Túróczy Zoltán unokájának.
- 4 Tevékenységükre vonatkozóan bővebb információval szolgál a Túróczy-hagyaték Alapítvány honlapja: <https://turoczy.lutheran.hu/>. (Megtekintés: 2022. június 15.)
- 5 RMEGYL III.17. TZ/1/A sorozat.
- 6 RMEGYL III.17. TZ/1/B, F–G sorozatok.
- 7 RMEGYL III.17. TZ/1/C sorozat.
- 8 RMEGYL III.17. TZ/1/D sorozat.
- 9 RMEGYL III.17. TZ/1/K sorozat.
- 10 Életútjának ismertetését – már csak terjedelmi okokból is – mellőztem jelen írásomban. Az általam ismert legrészletesebb összefoglalását id. Fabiny Tibor írta meg: FABINY Tibor 2002. *Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971)*. 1. köt. Szerk. Cserháti Péter et al. Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, Budapest. 13–79. o.
- 11 RMEGYL III.17. TZ/2/A–B sorozatok.
- 12 RMEGYL III.17. TZ/2/C sorozat.
- 13 RMEGYL III.17. TZ/2/D–E sorozatok.
- 14 RMEGYL III.17. TZ/21. doboz.
- 15 RMEGYL III.17. TZ/5/A–C sorozatok.
- 16 RMEGYL III.17. TZ/6/B–C sorozatok. Az érintett sorozatokban javarészt levelek és feljegyzések, emlékeztetők találhatók.
- 17 Szabó József 1948. Két püspök. *Új Harangszó*, 4. évf. 45. sz. (december 19.) 1. o.
- 18 RMEGYL III.17. TZ/7. doboz.
- 19 RMEGYL III.17. TZ/34. doboz.
- 20 Az anyagban az év minden napjához tartozik egy kronológiai sorrendben rendezett, változó hosszúságú lista, amely röviden vázolja az egyes eseményeket, majd esetként szűkszavúan, máskor kimondottan bőbeszédűen méltatja is őket (RMEGYL III.17. TZ/17–18. dobozok).
- 21 RMEGYL III.17. TZ/15. doboz.
- 22 RMEGYL III.17. TZ/16/A–B. sorozatok; 25b doboz.
- 23 RMEGYL III.17. TZ/6a/B sorozat.
- 24 RMEGYL III.17. TZ/22/B–C sorozatok.
- 25 RMEGYL III.17. TZ/34. doboz.
- 26 Az előbbi időszakra jó példa Martti Voipio munkássága, míg az utóbbira példaként említhetők Timo Kapanen kutatásai (RMEGYL III.17. TZ/28. doboz).
- 27 RMEGYL III.17. TZ/33. doboz.
- 28 EOL VIII.132. Az anyag elsősorban Martti Voipio Túróczyra vonatkozó kutatási anyagait, valamint kéziratát tartalmazza. Emellett a Marcsek Jánossal folytatott levelezési sorozat részét is képezi.
- 29 Időrendi sorrendben: Arnót, Ózd, Győr, Nyíregyháza, Budavár.
- 30 A proveniencia elvét követő rendezés során az iratok besorolását azok iratképzője (az a szerv vagy személy, amelynek, illetve akinek a működése során részben általa létrehozott, részben hozzá írt, rendeltetésszerűen nála maradó iratok keletkeznek) határozza meg. Egy iratképző iratai egy irategységet képeznek, s az egyes iratképzők által keletkeztetett iratok nem keveredhetnek egymással. Azaz jelen esetben célszerű lenne elválasztani az egykor ténylegesen Túróczy Zoltán birtokában álló iratanyagot a későbbi kiegészítésektől.
- 31 Gondolhatunk itt például azokra az anyagokra, amelyeket Kovács Géza hagyatékából helyeztek át, de idesorolhatók a gyűjteményben található, már említett könyvészeti anyagok is.
- 32 Lásd 3. lábjegyzet.
- 33 A projekt keretében 2022 márciusának végéig bezárólag több mint kétszáz Túróczy-prédikációt közöltek.
- 34 BURKE, Peter 2001. A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio*, 12. évf. 1. sz. 18. o.

Sztechlo Gábor visszaemlékezésének metamorfózisai Bozóky Éva szerkesztésében

→ KUNT GERGELY

Sztechlo Gábor evangélikus lelkész 1944–45-ben a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Jó Pásztor Missziói Albizottsága (rövidebb nevén Jó Pásztor Bizottság) és a Nemzetközi Vöröskereszt segítségével kétezer zsidónak minősülő gyermeket és felnőttet mentett meg Budapesten. A háború után a fővárosban – hazai és nemzetközi támogatással – létrehozta a Pax Magyar Szociális Alapítványt, amelynek révén gyermekotthonokat tartott fenn. Ezekben Sztechlo vezetésével a különféle társadalmi helyzetű és felekezeti, kamaszkorú, nagyrészt árva gyerekek 1945 és 1950 között Gaudiopolis néven egy egymás tiszteletére és demokráciára nevelő szabályrendszeren alapuló gyerekköztársaságot működtettek.

A Gaudiopolis történetével kapcsolatban a legfontosabb és legtöbbet idézett forrás Sztechlo visszaemlékezése, amelyet svájci emigrációjában vetett papírra 1961–1962 folyamán, és először *Isten kezében* címmel jelent meg 1984-ben Bozóky Éva szerkesztésében.¹ A memoár szerzője a német és a szovjet megszállás közötti egy évben – az 1944 márciusától 1945 márciusáig tartó időszakban – zajlott embermentő tevékenységét tekintette át. Kitért más, későbbi eseményekre is, amelyek sorában tárgyalta egyebek mellett az elárvult gyerekek számára létrehozott Pax gyermekotthonokat egészen azok 1950-ben bekövetkezett államosításáig. Nemcsak a gyermekmentésben játszott szerepét mutatta be, hanem éles kritikát fogalmazott meg egykori

önmagával és egyházával szemben is, amiért csak később született meg a felismerés és a döntés az üldözött zsidók megsegítésének szükségességéről.

A témával foglalkozó történészek, egyháztörténészek és a túlélők, az egykori „Sztechlo-gyerekek” körében ismert tény, hogy a Bozóky Éva szerkesztésében azóta több kiadást megért visszaemlékezés valójában eltér Sztechlo eredeti szövegétől, amely mindeddig nem volt elérhető a nagyközönség számára. Ezt a hiányt pótolja Sztechlo Gábor *Háromszázhatvanöt nap* című teljes visszaemlékezése, amely 2022 májusában *Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben* alcímmel jelent meg a Magvető Kiadó *Tények és tanúk* sorozatában. Ez a tanulmány ennek a kötetnek az utószavát egészíti ki azzal, hogy néhány példán keresztül tételesen bemutatja az 1984-es első kiadás és az eredeti szöveg közötti különbségeket. Így tehát ez a tanulmány és az utószó közösen alkot egy egészet, emiatt bizonyos, például Sztechlo Gáborra, Bozóky Évára vagy éppen a kézirat keletkezésére vonatkozó információkat nem említek itt újra.

Az eredeti gépirat és a Kádár-korszakban megjelent könyv szövege közötti eltérések az egyház féltéséből és a politikai kényszerekből fakadtak. Bozóky Éva azokat a részeket vágta ki, illetve alakította át, amelyek érzékenyek vagy veszélyesnek tűntek. Ennek a szerkesztői elvnek estek áldozatul az egyházban jelen lévő antiszemitizmust példázó, valamint a szovjet csapatok kegyetlenkedéseit

→ *Kunt Gergely* (1981): társadalomtörténész, a Miskolci Egyetem adjunktusa. Kutatásai az egodokumentumok összehasonlító elemzésére irányulnak. 2020-ban jelent meg szerkesztésében *Óvoda az óvóhelyen – Feljegyzések a Sztechlo-gyermekmentésről* címmel Tolnainé Kassai Margit memoárja a Magvető Kiadó *Tények és tanúk* sorozatában. Legutóbbi kötete, a Gaudiopolis történetét bemutató angol nyelvű monográfiája 2022-ben jelent meg *The Children's Republic of Gaudiopolis – The History and Memory of a Children's Home for Holocaust and War Orphans* (1945–1950) címmel a CEU Pressnél.

tárgyaló részek, továbbá a szerkesztő ugyancsak tompította Sztehlo kommunista rendszerrel szembeni kritikáját.

A Bozóky-féle első kiadás

Bozóky Éva stilizálta, azaz a szavak és a mondatok szintjén megváltoztatta a szöveget: mondatokat vont össze, bekezdéseket rendezett át, illetve megváltoztatta egyes szövegrészek sorrendjét. Összességében megállapítható, hogy Bozóky megtartotta ugyan a főbb tartalmi elemeket, de teljesen átformálta Sztehlo kéziratát. Ugyanakkor azzal, hogy egyes részeket jelzés nélkül, teljes egészében kihagyott, mégis megváltoztatta Sztehlo eredeti szövegének jelentését. Jóval összetettebb jelenségről van itt szó tehát annál, mint amit egyszerű cenzúrázásnak bélyegezhetnénk.

Az 1984-es kiadás Bozókyról is szól, nem csak Sztehlőről. Azaz arról is, hogy mitől félt a szerkesztő, hol voltak számára a hatalom toleranciájának igencsak valóságos és élete korábbi éveiben saját bőrén is megtapasztalt határai. Bozókyknak nehéz dolga volt a szerkesztéssel, hiszen olyan szöveget kapott, amely Svájcban, azaz szabad környezetben született, nem pedig magyar viszonyok között –

még akkor is, ha annak szerzője bizonyos kérdésekben szántszándékkal inkább kevesebbet mondott, mint többet. Sztehlo távol volt olyan tekintélyektől és hatalmaktól, amelyek Magyarországon befolyásolták volna, hogy milyen narratíva születik. Legalább négy ilyen tényezőre kell gondolnunk: a kommunista hatalomra, a második világháború emlékezetére, a magyar evangélikus egyházra és a népiirtásra vonatkozó hivatalos és privát tabukra. Végül Bozóky Éva azért hagyott ki egyes részeket, mert igyekezett tiszteletben tartani bizonyos vélt vagy valós érzékenységeket.

Az egyház védelme

A Sztehlo-féle visszaemlékezés publikálása volt az első lépés ahhoz, hogy a téma megjelenjen, és a szélesebb – nem csak egyházi – közbeszéd részévé váljon. Az evangélikus egyház holokauszttal kapcsolatos emlékezésének legfontosabb fundamentuma ez a visszaemlékezés. Ezt minden bizonnyal átérezte Bozóky is, és tisztában voltak vele mindazon egyházi és gyűjteményvezetők, akik a nyolcvanas évek elején elindították a kiadást. Tudták, hogy az a morális és erkölcsi tőke, amelyet Sztehlo tevékenysége jelentett, élő bizonyítéka annak, hogy

az evangélikus egyház a legszörnyűbb időkben is hű maradt az isteni parancsolatokhoz. A Sztéhlo-jelenség által hordozott pozitív üzenet azonban nem volt összeegyeztethető a második világháború alatt az egyházban jelentkező antiszemitizmussal, amelyet a lelkész megörökített visszaemlékezésében. Éppen ezért ezeket a szerkesztő mind törölte. Bizonyos részek törlésében az a célkitűzés is szerepet játszott, hogy minimalizálja – pontosabban megszüntesse – azt a támadási felületet, amelyet a második világháború alatt tanúsított antiszemitizmus vádként jelentett az evangélikus egyházra nézve. Mindezeket a változtatásokat példákkal is szemléltetem a következőkben.

Írása kezdetén Sztéhlo mellékesen megjegyzi, hogy fogalma sem volt arról, hogy mi a Jó Pásztor Bizottság, így azt követően, hogy püspöke, Raffay Sándor delegálta őt ebbe a protestáns szervezetbe, ifj. Ruttkay-Miklán Gyula püspöki titkárnál kért felvilágosítást, mert eljárási útjának mégsem ismerhette be tudatlanságát. Az 1984-es kiadásban ezt olvassuk: „Siettem a püspök titkárához. Míg ő szép lassan elkészítette a papírokat, én izgatottan faggattam, mi az a »Jó Pásztor Egyesület«? Jó Pásztor? Az a szerv, mely segélyeket ad a munkaszolgálatosoknak. Gyűjtenek, s amit összeszedtek, szétszétják. Sok a pénzük, bizonyosan. Ott a hivataluk a Lázár utca 5-ben. Eredj, nézd meg, a te feladatod.”²² Ezzel szemben az eredeti kéziratban a következő áll:

„Siettem a titkárhoz. Míg ő lassan és kényelmesen elkészítette a papírokat, faggattam a titkárunkat, hogy kik és mik a Jó Pásztor?

– Zsidók – volt a titkár válasza.

– De kedves Gyula bácsi, mégis azonkívül kik azok és mivel foglalkoznak, kérlek, adj felvilágosítást, hogy ne legyek olyan tájékozatlan.

– Jó Pásztor? Jó Pásztor az a szerv, mely segélyeket ad munkaszolgálatosoknak. Ezek koldulnak, és amit összekoldultak, azt szétszétják megint, de csak zsidó származásúaknak. Sok a pénzük biztos! Ennyit tudok róluk. Ott van a hivataluk a Lázár utca 5. alatt. Eredj, nézd meg. A te feladatod.”²³

Az tűnhetett fel Bozóknak is, és azért kerül-

hetett részben törlésre az eredeti szöveg, mert az egyházi alkalmazott – akárcsak a zsidóellenes törvények és rendeletek többsége – származás alapján tekintette a munkaszolgálatosokat és családjaikat zsidónak, holott vallásuk szerint evangélikusok voltak, mert vagy ők maguk, vagy őseik kikeresztelkedtek.

A püspöki titkár személyéhez nemegyszer kötődik az egyházban tapasztalt antiszemitizmus Sztéhlo szövegében. Ha meg is hagyta Bozóky a személyére történő utalást, azokat a passzusokat, ahol a zsidókat említette, minden esetben kitörölte vagy teljesen átfogalmazta. Ez jól érzékelhető az alább idézettek összehasonlításánál.

A Bozóky-féle változat: „A püspök titkára sokszor rám förmedt: hol csavarogtál? Annyian keresnek és nem tudom, mit mondjak nekik! – Dühös és jogos kifakadásait pár kedves szóval mindig leszereltem, mert aranyszívű ember volt. Igazát nem vitathattam el, hiszen valóban nem tudtam beosztani az időmet. Lehívtak beteghez, vagy valamelyik gyermek ügyében, házakat is néztem, kerestem az otthonnak valót és bizony kicsúsztam az időből, mialatt a hivatalban vártak rám.”²⁴ Bozóky legalább a harmadára tömörítette az eredeti bejegyzést, amelyben ugyanaz a faji képzet köszönt vissza, mint a korábban említett példánál, amely szerint a zsidó származású evangélikusok nem keresztények, hanem zsidók.

Az eredetiben így szerepel: „Még mielőtt az ügyvédnél tett első látogatásról beszámolnék, hadd említek egy napot a hivatalomban. Hányszor förmedt rám a személyi titkár, szemüvege felett bökkve felém szúrós tekintettel:

– Már megint hol csavarogtál? Zsidóid kerestek.

– Vagy máskor, ha türelmetlenebb volt, akkor felállt az asztaltól, és kemény léptekkel méregetve fel a szobáját, fel-felmordult közben: – Ez nem megy így tovább. Én nem leszek telefonos kisasszonyod, sem portásod. Vagy itt vagy és fogadod őket, vagy megállapítod az időpontot, amikor itt lehet téged találni, vagy kirúgatlak, és keress máshol egy hivatal magadnak. – A dühös és jogos kifakadásokat azonban egy kedves szóval és mosollyal el lehetett

intézni mindig, mert senki nem volt olyan arany-szívű és jó, mint a püspök személyi titkára, még akkor is, ha a szájában dühös kifakadások voltak. De igazsága volt, mert bizony nagyon rendszertelenül jártam a hivatalomba, és sohasem tudtam beosztani az időmet. Mindig ott voltam, ahol nem kerestek, és sosem ott, ahol kerestek. De ez a hibám megvolt később is, mert mindig ott szerettem volna lenni mindennél. Így történt meg aztán sokszor, hogy ha egy beteghez vagy egy gyerek ügyében látogatásra vagy egy ház, lakás megnézésére hívtak, otthagytam az irodát, és mentem a hirtelen adódott esemény után.”⁵

A svájci emigrációban Sztehlo szükségét érezte annak, hogy döntően a püspöki titkárról megemlékezve (többnyire konfliktusaik bemutatásán, a titkár olykori kirohanásain keresztül) vázolja azt az egyházi közeget, amelyben munkáját végezte. Bozóky olyan módon szerkesztette – pontosabban írta át – a szöveget, hogy éppen ezeknek a vitáknak a lényege sikkadt el. Ennek megfelelően a nyolcvanas években kiadott példányt olvasó számára nem is világos, hogy tulajdonképpen mi volt ezeknek a nézeteltéréseknek az oka.

A titkárral való konfrontációk tulajdonképpen mind arra vezethetők vissza, hogy Sztehlo lelkészként olyan tevékenységgel foglalkozott, amellyel nem evangélikusokat, hanem zsidókat segített, holott feladata kizárólag saját közösségének szolgálata lett volna. Bár egyértelmű, hogy Sztehlo nem értett egyet a püspöki titkár véleményével, de negatív kijelentéseit minden esetben pozitív jelzőkkel ellensúlyozta: „arany-szívű”, „jó” stb. Ez is jelzi, hogy mennyire betagozódott az evangélikus egyház patriarchális struktúrájába, amelyet jól illusztrál az „öreg Gyulánk”⁶ megnevezés is, mintha valamiféle lelkifurdalást érzett volna azért, hogy mindezeket papírra vetette a titkárról.

A Sztehlo lejegyezte párbeszéd kapcsán még egy megjegyzést kell tenni azzal kapcsolatban, hogy miként érzékeltette a püspöki titkár a zsidók és az evangélikus gyerekek közötti különbséget:

„– Mit akarsz Te zsidó gyerekeket megmente-

ni? Nincs elég gyerekünk nekünk, akiket meg kell menteni? – szól mogorva szemrehányással az öreg.

– Hát az ugyanaz – próbáltam nyugodtan beszélni, de bizony belül remegtem a dühtől, de nem kevésbé az izgatott félelemtől is, mert eszembe jutott a fiatal nyilas ügyvéddel való vitám és vereségem.

– Hogyan mondhatasz ilyent, hogy ugyanaz – horkant fel öreg Gyulánk. – Egy evangélikus magyar gyerek és egy zsidó srác ég és föld különbség. Már megint olyannal foglalkozol, ami nem a Te dolgod, és olyan eszméket forgatsz a fejedben, amik veszedelmesek.”⁷

A minőségi különbséget elsősorban a szóhasználat érzékelteti: míg a saját csoport utódait „gyerekeknek” hívja, addig az idegen csoportot kizárta ugyanebből a megjelölésből azáltal, hogy srácnak nevezte őket. A nyelvhasználat erkölcsi, etikai minőségbeli különbségre is utal. A *srác* szó jiddis eredetű, és német közvetítéssel került át a magyar nyelvbe az 1880-as években, az urbanizáció, a nagyvárosi – mindenekelőtt a budapesti – szegénység megjelenésével. A szónak eredetileg negatív jelentése volt.⁸

Sztehlo lejegyzett egy Raffay püspökkel történt találkozást valamikor 1944 nyaráról. Ezen a találkozón a püspök közölte vele, hogy a későbbiekben nem fogja tudni segíteni őt az egyház, és azt tanácsolta neki, hogy ne folytassa a zsidónak minősülő evangélikus gyerekek mentését – amelyet ekkor még érdemben el sem kezdett –, mert egyre veszélyesebb, és az egyház nem tud védelmet nyújtani.

A Svájcban írt kéziratban sokkal részletesebben írt minderről, amiből látható, hogy az evangélikus püspök aggódott ugyan a saját felekezetébe tartozó, zsidó származású hívekért, azonban úgy érezte, hogy nem tud tenni érdekükben, mert ezzel a problémával magára maradt egyházában. Bozóky a publikált változatból törölte az egyház számára legkellemetlenebb részeket, más részek tartalmát meghagyta ugyan, de nagyban tompította. Így nem lehetett világos az olvasó számára, ami az eredeti kéziratból egyértelmű, hogy Sztehlo úgy érezte – és a valóságban is így volt –, hogy tényleges egyházi

támogatás nélkül végzi munkáját. A szerkesztett verzióból kimaradt, hogy az egyház ekkor még támogatta a háborút, valamint hogy Raffay egyedül maradt a zsidónak minősülő budapesti evangélikus problémájával, mert ekkorra a vidéki zsidóságot már deportálták Auschwitzba. Ennél is érdekesebb, hogy Sztéhlo szerint Raffay tartott a hátbatámadtástól, talán attól, hogy valaki értesíti a németbarát kormányt az egyházban a Jó Pásztor tevékenységéről. Végül ugyancsak kimaradt, hogy a püspök feltételezte, hogy a lelkész nem nyugszik bele döntésébe, és fel fog lázadni, emiatt engedelmességre intette őt.

„Sztéhlo tevékenysége rendkívüli erkölcsi tőkét jelent az evangélikus egyháznak...”

Sztéhlo tevékenysége rendkívüli erkölcsi tőkét jelent az evangélikus egyháznak, mert olyan üzenete van, amely a mai napig példaértékű, és fontos emlékezetpolitikai súllyal bír. Azonban alá kell húzni, hogy ritka példa, amely nem volt általános a hivatalos egyházpolitika szintjén az adott korszakban. Bozóky Éva szövegen végzett átalakításai viszont azt is célozták, hogy az egész evangélikus egyházra vonatkoztatva univerzalizálja, általánosítsa ezt az egyéni teljesítményt. Ennek az áthangolásnak a legfőbb eszköze az volt, hogy törölte azokat a részeket, amelyek egyháztagok antiszemita kijelentéseit vagy éppen tevékenységét dokumentálták. Így például az elsőként kiadott változatban ez olvasható: „...voltak olyan parasztcsaládok is a gyerekmentők között, amelyek korábban semmilyen kapcsolatban sem voltak pártfogoltjaik szüleivel; és olyan paraszttasszonyok is akadtak, akik miközben a gettóba élelmet hordtak a deportálás előtt állóknak, gyermekeket szöktettek ki onnan. Ilyen esetről Tótkomlóson hallottam.”⁹ Azonban a pozitív eseteket ellensúlyozandó, Sztéhlo megemlített egy negatív példát is az 1944-ben százötven zsidónak minősülő lakossal rendelkező békési várossal kapcsolatban (amely viszont nem került be a Bozóky-féle kiadásba): „De ugyancsak itt történt meg, amit szomorú és elretentő példaként kell megemlítenem, hogy az egyik kollégám,¹⁰ ki a helybeli leventék vezetője is volt, maga szer-

vezte meg a gettót, és a leventékkel költöztette, kísértette a vidéki és helybeli zsidóságot. 1946-ban értesültem erről. Az illető azután 4 és fél évet ült a kommunista rezsim alatt börtönben, nem hite, hanem szívtelensége és szeretetlensége miatt.”¹¹ Ehhez az utolsó mondatához megjegyzést kell fűzni: Sztéhlo fontosnak tartotta, hogy különbséget tegyen a kommunizmus áldozatai és a tényleges bűnelkövetők között. Az evangélikus lelkész kapcsán éppen ezért szögezte le, hogy az nem a vallása miatt, hanem jogosan, antiszemitizmusa és háborús bűnei – azaz Sztéhlo terminusával élve szeretetlensége – miatt került börtönbe.

Így a látszatát is elvette annak, hogy áldozatként tekintsenek rá.

A kézirat átszerkesztésének másik motivációja az volt, hogy igyekezett kerülni azoknak a konfliktusoknak a megemlítését, amelyek nem illettek bele a 1945 utáni hivatalos társadalomképbe, amely szerint a társadalmi csoportok közötti korábbi konfliktusokat – így például az antiszemitizmust – már felszámolta a szocialista társadalmi rend. Bozóky többnyire teljesen kihagyta azokat a részeket, ahol Sztéhlo ezzel az üzenettel ellentétes eseményekről számolt be. A gyereketthon története kapcsán azonban – amelyet a lelkész kezdetben azon árvává vált gyerekekből szervezett, akiket a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt bújtatott – később mindenkit befogadott felekezeti kötődéstől és társadalmi helyzettől függetlenül. A szerkesztő törölte azokat a részeket, ahol a gyereketthonon belüli felekezeti és etnikai konfliktusokról számolt be a szerző. Ugyancsak nem adták ki azokat a részeket, ahol Sztéhlo elismerte, hogy sokszor hosszadalmas volt a gyerekek demokrácián alapuló döntési mechanizmusa, és inkább maga döntött egy-egy ügyben. Így pedig fennállt a veszélye, hogy éppen a lényegét veszítheti el az önkormányzatiságon alapuló demokráciára nevelő játék. Ezek a részek semmit nem vonnak le a Gaudiopolis fantasztikus pedagógiai kísérletéből, bár Bozóky minden

valószínűséggel ettől tartva hagyta ki ezeket a passzusokat. Sztéhlo csak egyetlen, a „zsidó” és „keresztény” árvák köz a gyermekotthonban kirobbant konfliktust említett meg, de feltételezhetőleg jóval több volt ennél.

Politikai szigor a szerkesztésben

Bozóky szerkesztési eljárásának három fajtája volt, amellelt, hogy szinte nem volt olyan mondat, amelyet meghagyott volna eredetiben. Bizonyos részeket csak tartalmilag sűrített, másokat olyan módon fogalmazott át, hogy részben megváltozott az értelmük, végül pedig olyanok is voltak, amelyeket teljes egészében törölt. Gondosan igyekezett kigyomlálni minden olyan részt, amelyben, ha nagyon röviden is, de Sztéhlo kritikát fogalmazott meg az 1945 utáni magyarországi politikai vagy társadalmi viszonyokkal szemben. Bár bizonyos esetekben meghagyott belőlük párat,

elvette élüket és egyértelműségüket átfogalmazással. A Svájcz biztonságában élő Sztéhlo például mellékesen utalt a téveszítésre. Az eredeti szövegben elítélőbben fogalmaz, mint Bozóky változatában, és nem használja az események leírására a szerkesztő által beszúrt, semleges „átállítás”, illetve a homályos „megrázkódtatás” kifejezéseket, ehelyett „belekényszerítésről” és „szembenállásról” beszél.

Más esetekben Bozóky a fennálló politikai rendszerre vonatkozó, kevésbé kritikus megjegyzéseket is eltávolította, és azokat a fejtegetéseket is, amelyeket ezekhez fűzött a szerző. Például Sztéhlo említi egyik lelkésztársát, pontosabban annak feleségét, illusztrálandó, hogy milyen helyzetük van hívő evangélikus nőknek, lelkészfeleségeknek az ateista rendszerben. Ezt Bozóky erősen lerövidítette, és azt a részt is kihúzta, amikor Sztéhlo az 1945–1948 között végbement demokratizálódási kísérletről ír, amelyre ugyancsak mint veszélyforrásra tekintett.

A szerkesztés során mindazon további része-

ket is kitörölte Bozóky, ahol Sztéhlo a szovjet csapatok által elkövetett atrocitásokról számolt be. Nyilván nem akarta rombolni a „felszabadulás” kérdését és annak hivatalos mítoszát, ilyen módon is követte a vélt vagy valós hivatalos elvárásokat. Ezeket túlmenően szerkesztésében csak töredékesen vagy egyáltalán nem olvashatók azok a részek, amelyek arról szólnak, amikor a szovjet katonák megfélemlítették a polgári lakosságot – vagy akár magát Sztéhlot.

A Sztéhlo család kiterjedt kapcsolatrendszerének kulcsszerepe volt az embermentésben, és erre a lelkész nagyban támaszkodott. Számos családtagja saját lakásában bújtatott gyerekeket. E családi hálózat miatt a történet elbeszélése kapcsán

szinte lehetetlen volt nem beszélni Sztéhlo testvéreiről, nagynénjeiről és sógorairól. Írásában részletesen beszámol arról is, hogy öccsét – akit apjuk után ifj. dr. Sztéhlo Aladárnak hívtak – utoljára

egy családi összejövetelen látta, ahogy az az 1984-es kiadásban is olvasható. Ifj. Sztéhlo Aladár hat évvel volt fiatalabb lelkész testvérénél, aki visszaemlékezésének eredeti változatában részletesen megemlékezett öccséről és arról, hogy miként próbálta ő maga is megakadályozni öccse bevonulását. Bozóky ragaszkodott magukhoz a tényekhez, ennek megfelelően csak megemléltette, hogy „Egy hét múlva Kisújszállás közelében elesett”, ezzel mintegy homályban hagyva, hogyan halt meg ifj. Sztéhlo Aladár. Minden bizonnyal azért, mert nem tartotta illendőnek jelezni, hogy nem harcban esett el, hanem az oroszok végezték ki, azt követően, hogy hadifogságba került.

Egy másik bejegyzésében Sztéhlo a nővéréről beszél, aki ugyancsak bújtatott gyerekeket. Ők az Orbánhegyen laktak, emiatt korábban kerültek szovjet megszállás alá, mint Sztéhlo. Az oroszok által a már bekerített német katonákkal szemben – a fegyverletétel esetére szóló ígéret ellenére – el-

„Kimaradtak tehát az oroszok zabrálásairól, rablásairól, önkényeskedéseiről szóló részletek, ahogyan azok a szövegrészek is, amelyekben Sztéhlo az oroszok viselkedését értelmezte, illetve a háborúról elmélkedett.”

követett kegyetlenkedések leírása miatt Bozóky a következő részt teljes egészében kivágta: „Amikor találkoztunk, akkor mondták el, hogy milyen rettenetes éjszakát éltek át karácsonykor. Az utolsó pillanatban németek bújtak el a pincéjükben, és a már rajtuk átvonuló oroszokat hátra támadták. Mikor azonban a németek látták, hogy elzárták őket mindenfelől, sógoromat kérték, hogy lépjen közbe érdekükben az oroszoknál, mert meg akarják adni magukat. Sógorom tudott franciául, és az orosz támadók közül az őrnagy beszélt valamit ezen a nyelven. Az őrnagy azonban sebesült volt. Laci sógoromra támaszkodva a sebesült orosz őrnagy odament a pinceajtóhoz, és megparancsolta Lacinak, hogy szólítsa fel a németeket, hogy jöjjenek ki, de a fegyvereiket dobják először ki az ajtón, és azután jöjjenek egyenként ki. Amikor a németek azután egyenként kijöttek, az orosz őrnagy sógoromra támaszkodva egyenként lőtte le a németeket, akiknek a hulláit a többi orosz egymás után kapkodta el az ajtóból. Hiába volt minden ígéret, hogy nem lesz semmi bajuk, csak adják meg magukat. Az oroszok, pláne az első vonalbeliek, soha nem ejtenek foglyokat. Azonkívül a kertben akkor már ott feküdt három orosz katona hullája. Ezek az őrnagynak barátai voltak, azt pedig nem hagyja ő megbosszulatlanul, ahogy később Lacinak¹² magyarázta. Az ezután következő támadó hullám feldúlta az egész lakás[t], és őket lezárta a pincébe. Két rettenetes napot és éjszakát éltek át.”¹³ Ugyancsak kimaradtak azok a hosszabb részek is, amelyek a szovjet katonák egymás közti atrocitásairól számolnak be.

Számos ezekhez hasonló – hosszabb-rövidebb – példát lehetne említeni az eredeti és a kiadott szöveg összehasonlítása alapján. Csak két hosszabbat említek még. Közös bennük, hogy mindkét epizódban veszélyben forgott Sztahlo élete a szovjet megszállás első napjaiban: két alkalommal is majdnem kivégezték a szovjet katonák. Először finn törje sodorta veszélybe, amelyből arra következtek, hogy partizán lehet. Erről a jelenetről említést tesz a Bozóky-féle szerkesztett kiadás is. Sztahlo azonban jóval részletesebben írt erről, megemlíti

azt is, hogy a szovjet katonák eljátszották kivégzésüket. Legalább ilyen fontos azonban, hogy a szerkesztő nemcsak az eset teljes elbeszélésétől tekintett el, hanem attól is, hogy azt miként értelmezte a lelkész, és milyen tanulságot szűrt le saját életveszélyben tanúsított viselkedéséből, mintegy példabeszédet alkotva belőle Isten hatalmáról. Ugyancsak kimaradt a Bozóky-féle változatból, amikor egy részeg szovjet katona a németek által megölt gyerekeiért bosszúból meg akarta őt ölni.

Kimaradtak tehát az oroszok zablásairól, rablásairól, önkényeskedéseiről szóló részletek, ahogyan azok a szövegrészek is, amelyekben Sztahlo az oroszok viselkedését értelmezte, illetve a háborúról elmélkedett. Mindezekből egyértelmű, hogy felháborítónak tartotta az oroszok magatartását a civil lakossággal szemben: „A győztes orosz csapatok kétheti szabadságot kaptak, és mint ellenséges megszálló katonák léphettek fel az »ellenálló« Budapesttel szemben. Minthogyha a védtelen budapesti lakosság állt volna az orosz hadsereggel szemben? Sajnos csak a németeknek köszönhetjük ezt a kéthetes szabad garázdálkodást is, amit az orosz katonaság végzett.”¹⁴

Sztahlo fontosnak tartotta, hogy megemlékezzen mindazon kulcsfigurákról, akik segítették a gyermekotthonok védelmét és a gyerekek mentését. Ebben az emlékéllítésban nem alkalmazkodott az egymással szemben álló katonai ellenfelekhez, azaz memoárjában a németek nem egyértelműen gonoszként és a szovjetek nem csak jóként jelennek meg. Mind a németek, mind a szovjetek közül hozott fel példákat arra, hogy segítséget nyújtottak nekik. Sztahlo ragaszkodott ahhoz, hogy a németek is segítettek bizonyos esetekben a gyerekek mentését, ez pedig egyértelműen nem volt összeegyeztethető a hivatalos történetírással, amely fekete-fehéren láttatta a történeteket. A Bozóky-féle kiadásban megtalálható az a rész, ahol a lelkész a háború nevelő hatásáról ír: „Pedig a háború eldurvítja a lelket, és felszínre hozza az önzést, a gonosz indulatokat. Gyakran. És mégis: mennyi esetben érvényes, hogy a szenvedés, a szorongatottság olykor éppen a jót hozza ki az emberből. A veszély, a

nyomorúság, a gyötrődés hányszor hozott egymás közelébe bennünket, kovácsolt össze, kialakítva a felelősségérzetet, a türelmet, az áldozatkésztséget.”¹⁵ Bár a szerkesztő hú maradt a tartalomhoz, fontos és igencsak érzékeny részeket mégis kihagyott. Talán azért, mert egyrészt túl hosszán elmélkedett benne a lelkész a háború pozitív – Isten kezében formáló-nevelő – hatásáról, másrészt szovjet katonákról, de akár SS-esekről¹⁶ is olyan módon tett említést, mint akik képesek voltak jó cselekedetekre: „De meg kellett írnom ennek az évnek a történetét, és ebben sok emberről, sőt majd mindegyikről, akikkel érintkeztem, [azt,] hogy csak a jó oldalukról ismertem meg őket. Még az SS-altisztról is, aki a nyilas központba vitt, vagy az orosz katonáról, aki, tréfából csupán, agyonlövést játszott velünk. Türelmesek és elnézők voltak velünk, szemükben alacsonyabb értékű emberrel. Ez pedig már egy jó vonás a háborúban eldurvított ember lelki arcán. A veszély és szenvedés bizony összébbr hozott bennünket, embereket, és áldozatkésztséget, türelmet, felelősséget, szeretetet fejlesztett ki az ember életében. Nem mintha rózsaszínű ködben, szinte felmagasztosulva látnám magam előtt az embert! Nem találtam meg az »igaz embert«, mint ahogy azt némely ideológia tanítja. De meg kellett írnom ennek az évnek a történetében mégis azt, hogy az ember az [az] ember, akit Isten teremtett emberré, és ő alakítja emberré, és tudja is alakítani emberré a legnagyobb háborúban és veszedelemben is.”¹⁷

Az ostrom alatt megmenekített gyerekeknek, különösen pedig azoknak, akik a Bogár utcai otthonban éltek, közös és egészen rendkívüli tapasztalata volt, hogy SS-katonák segítettek túlélésüket azzal, hogy egy éjszaka kimenekítették a frontvonalba kerülő villa összes lakóját. Ez a későbbi gyerekváros alapító mítoszává vált, amelyet számos alkalommal leírt és elmesélt az élén álló lelkész. Értelmezésében ez pontosan azt jelentette, hogy az emberek képesek önzetlenül segíteni egymást, még akkor is, ha teljesen ellentétes oldalon harcolnak. Mindezek kapcsán meg kell jegyezni, hogy nem tudjuk pontosan, mely egységhez tartoztak, és kik voltak azok a németek, akik segítettek, de a történet maga tény, hiszen szá-

mos visszaemlékezésben egyöntetűen megjelenik. Sztéhlo többnyire SS-t említ, más esetben csak német katonákat. Talán nem véletlen, hogy az SS jelenik meg ebben a mítoszban – azaz kiszínezett történeti elbeszélésben –, mert így volt a legnagyobb a kontraszt a zsidónak minősülő üldözött gyerekek és a népirtásban élen járó, az üldözöttek szempontjából ténylegesen életveszélyt jelentő katonai egység között. Azért vált alapító mítosszá az SS segítségnyújtása, mert a lelkész számára teljesen váratlan, hihetetlen és elképzelhetetlen volt, csak az isteni segítség és terv részeként volt megmagyarázható. Sztéhlo részvétellel emlékezett meg az egységet irányító német őrnagyról – aki elesett az ostrom alatt –, hiszen neki volt köszönhető, hogy a katonák segítették a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló otthont.

Ez az epizód megjelenik a Bozóky-féle kiadásban is, amikor a német katonák megjelennek Sztéhlo Gábornál a frontvonalba kerülő Bogár utcai gyermekotthon lakóival. Elbeszélésénél a lelkész ugyancsak az ellentétek hangsúlyozására épített: zsidó vs. német, gyerek vs. felnőtt, fegyveres vs. fegyvertelen. „Rövidesen megérkezik az első csoport. Amikor ajtót nyitok, majd elnevetem magam, meglátva a német katona nyakában az erősen szemita jelleget viselő apróságot, amint fázós kezét a katona nyakán melegengeti. A jól megtermett legény komoly arccal veszi le válláról és szép óvatosan átadja nekem. Akkor már inkább sírtam, mint nevettem volna. Mit meg nem tesz Isten, hogy megőrizze ezeket a gyerekeket! Egymás után jönnek ezek a kemény katonák, géppisztoly a vállukon és a nyakukon, karjukon egy-egy kisfiú.”¹⁸ Itt a korábban említett politikai érzékenységnek megfelelően a szerkesztő átalakította a lelkész visszaemlékezését, döntően sűrítve, és kihagyva, hogy Sztéhlo az SS-t említette mint segítőt: „Alig egy félóra múlva meg is érkezik az első csoport. Amikor ajtót nyitok, bizony majd elnevettem magam. Ha nem lett volna olyan veszedelmes a helyzet és annyira szomorú ezeknek a szegény gyerekeknek a számára, roppant komikus és nevetséges volt az, amint az első német katonát megpillantottam, a nyakában egy kifejezetten semita kinézésű kisgyerekekkel, aki fázós

kezét a katona nyakába mélyesztve melengeti. A jól megtermett SS-legény pedig komoly arccal veszi le a válláról a kicsit, és ölébe helyezve adja át nekem. Akkor már inkább sírtam volna, nem nevettem. Mit tesz Isten, hogyan őrzi meg Isten ezeket a gyermekeket. Egymás után jönnek ezek a kemény katonák géppisztollyal a nyakukban, és mellette egy kicsi fiú, amint akár vállon, akár karon hozzák őket.”¹⁹

A fentiek alapján összességében a következő

tematikai csoportokba lehet rendezni a Bozóky-féle kiadásban fellelhető eltérések főbb jellemzőit, amelyeket egyszerre határozott meg az egyházszertet és a politikai hatalomtól való félelem: az egyházban jelen lévő antiszemitizmus, a szovjet csapatok által elkövetett kegyetlenkedések, az embermentés és a Pax gyermekotthon idealizálása, valamint a kommunista társadalmi berendezkedés kritikájának tompítása. ■

JEGYZETEK

- 1 Az Isten kezében Bozóky Éva szerkesztésében megjelent első és második kiadását a Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya (SZTEHLO 1984; 1986), a harmadik kiadást a Sztehlo Gábor Gyermek- és Ifjúságsegítő Alapítvány (SZTEHLO 1994) jelentette meg Budapesten.
- 2 SZTEHLO 1984, 17. o.
- 3 SZTEHLO Gábor: *Háromszázhatvanöt nap*. Gépelt kézirat. Evangélikus Országos Levéltár. VIII. 123. 7–8. o.
- 4 SZTEHLO 1984, 24. o.
- 5 SZTEHLO: *Háromszázhatvanöt nap*, 13. o.
- 6 Ruttkay-Miklós Gyula 1935-től volt Raffay püspök titkára, 1945-ben negyvenkét éves volt csupán, mindössze hat évvel volt idősebb Sztehlónál. (ORDASS Lajos 2021. *Naplóm. 1948, 1956–1957*. Szerk. Isó Gergely. Luther Kiadó – Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Ordass Lajos Alapítvány, Budapest. 418. o.) Éppen ezért érdekes, hogy naplójában öregként említi őt.
- 7 SZTEHLO: *Háromszázhatvanöt nap*, 33. o.
- 8 ZOLNAI Béla 1956. Srác. *Magyar Nyelvőr*, 80 évf. 1. sz. 124–126. o.
- 9 SZTEHLO 1984, 47. o.
- 10 Keveházi Ottmár tótkomlói lelkészről van szó. Fia, Keveházi László 1945 után a Pax gyermekotthonban lakott, míg apja börtönben volt.

(MÁTHÉ Áron 2008. A nyilas állam: az „istenfélő” utópia. *Valóság*, 51. évf. 2. sz. 91–98. o. ANDRÁSI Andor – LABORCZI Dóra [szerk.] 2019. *Sztehlo-gyerekek voltunk*. Luther Kiadó, Budapest. 81–82. o.)

- 11 SZTEHLO: *Háromszázhatvanöt nap*, 31. o.
- 12 Lehel László (1911–1998) evangélikus lelkész, Sztehlo sógora, 1942-ben budavári segédlelkész. 1944-ben védelmet kapott Friedrich Borntól, a Nemzetközi Vöröskereszt svájci származású magyarországi delegáltjától, lengyel és francia hadifoglyokat mentett. 1956-ban elhagyta az országot, evangélikus menekültek lelkigondozását végezte Franciaországban és Németországban. 1965-ben jött haza, ezt követően Kelenföldön szolgált. 1982-ben nyugdíjazták.
- 13 SZTEHLO: *Háromszázhatvanöt nap*, 92–93. o.
- 14 Uo. 133. o.
- 15 SZTEHLO 1984, 202. o.
- 16 Itt fontos megjegyezni, hogy ez Sztehlo szóhasználatában nem feltétlenül jelenti, hogy a katona az SS-hez tartozott, az is lehet, hogy a Wehrmachthoz.
- 17 SZTEHLO: *Háromszázhatvanöt nap*, 163. o.
- 18 SZTEHLO 1984, 133. o.
- 19 SZTEHLO *Háromszázhatvanöt nap*, 102. o.

Sztehlo Gábor és a Fébé-diakonisszák embermentése a második világháborús Budapesten

→ KONDOR BOGLÁRKA

Bevezetés

A számos áldozatot követelő második világháborúban mind a polgári társadalom, mind az egyház szervezett embermentést. A protestánsoknál a reformátusok által működtetett Jó Pásztor Bizottság egy ideig az evangélikus felekezettel karöltve mentette a zsidó származású keresztény családokat, többségükben gyermekeket. Az evangélikus egyház második világháborús embermentői közül a legismertebb Keken András és Sztehlo Gábor. A köz tudatban mégis inkább Sztehlo alakja él jobban, ami részben az általa megmentett, emlékét mai napig őrző egykori Gaudiopolis-lakó Sztehlo-gyerekeknek köszönhető.

Tanulmányomban a Sztehlo Gábor által végzett embermentést és az abban segédkező Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület munkáját mutatom be. Írásomban főként a levéltári források között fellelt személyes visszaemlékezésekre támaszkodom, illetve egyes helyeken az *oral history* műfajához kapcsolódva az általam készített mélyinterjúk anyagából idézek. Arra keresem a választ, hogy milyen körülmények között zajlott Sztehlo Gábor és a Fébé-diakonisszák embermentése Budapesten, valamint hogy milyen – háttérben meghúzódó – kapcsolati háló segítette őket tevékenységeikben.

Tanulmányom első harmadában Sztehlo Gábor életútjának azon szakaszait emelem ki, amelyek hozzájárultak a lelkész jellemének formálódásához, kialakítva mérhetetlen hivatástudatát, valamint ösztönei és lelkiismerete által jelentősen vezérelt

munkamorálját, amelynek eredményeként neve kultusszá vált az evangélikus egyházban. Ezt követően a lelkész visszaemlékezéseire, valamint a diakonissza nővérektől fennmaradt iratokra támaszkodva részletezem azoknak a Sztehlo által szervezett gyermekotthonoknak a működését, amelyekben a Fébé diakonisszaegyesület nővérei vállaltak szolgálatot. A cikk utolsó harmadában röviden kitérek az otthonok utóéletére is.

Előzmények

Sztehlo Gábor életének és munkásságának bemutatásához a lelkész hagyatékában talált kézirat állt rendelkezésre, amelynek címe: *Háromszázhatvanöt nap*. Sztehlo emlékezéseiben az 1944 márciusa és az 1945 márciusa közötti időszak eseményeit mutatja be. A napló valószínűleg 1961 és 1962 környékén íródott,¹ ahogyan arra ő maga is felhívja a figyelmet az előszóban.

Sztehlo Gábor eredetileg Szenczy Gábor néven született Budapesten, 1909. szeptember 25-én, egy felvidéki származású értelmiségi család harmadik gyermekeként. A família számos lelkészt adott az evangélikus egyháznak. Sztehlo édesapja, Szenczy Aladár evangélikus felekezetű jogász és táblabíró volt, míg édesanyja, Haggemmacher Márta református családból származott. A gyermeket édesapja vallását követve evangélikusnak keresztelték.

Sztehlo Gábor a Deák téri elemi iskola elvégzése után a Lónyay református gimnázium, majd a Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium diák-

→ *Kondor Boglárka* (1994): múzeumpedagógus, tárlatvezető, doktoranda. Kutatási területe az evangélikus diakonisszák 19–20. századi szeretetszolgálatának története. A pozsonyi diakonisszaintézetéről szóló legutóbbi írása az *Evangélikus Élet* magazin 2022/17–18. számában jelent meg.

ja lett, végül Sopronban, az evangélikus gimnáziumban érettségizett 1927-ben. Azonnal felvételt nyert a városban működő evangélikus teológiára, amelyet 1931-ben végzett el. Tanulmányai során itt találkozott Toivo Laitinen finn vendéghallgató teológussal, akinek szobatársa lett. Hatására benyújtott egy pályázatot, és az ösztöndíjat elnyerve Finnországba utazott, ahol egy évet töltött el. Innen hozta magával a népfőiskola működésének elveit, amelyet később, 1938-ban Nagytarcsán meg is valósított.² Toivo Laitinen a következőképpen emlékezett Sztehlóra: „Zsebpénzének felét mindig missziói és szociális célokra adta [...]. Rendkívül szelíd, jóakarátú és igazi prófétai lélek volt.”³

Sztehlo Gábort 1932-ben szentelték lelkésszé. Ezt követően a budavári és a fasori gyülekezetben szolgált segédlelkésként. 1933 és 1935 között a hatvani gyülekezet missziói lelkésze volt, ahol Legány Ödön⁴ presbiter közreműködésével templomot építtetett.

Sztehlónak azonban hamarosan el kellett

hagynia a közösen épített templomot és a gyülekezetet, mert szolgálatára Nagytarcsán is szükség volt, ahol 1936-tól 1942-ig végezte lelkészi feladatait. Az elsők között volt, aki felismerte, hogy a harmincas és negyvenes évek oktatási rendszerre nem megfelelő, hiszen a paraszti családokból származó fiatalok által elvégzett négy-hat elemi osztály nem elég a mindennapi életben szükséges eligazodáshoz. A népfőiskolával tehát az alsóbb társadalmi rétegekből származó ifjúság továbbképzését célozta meg. Sztehlo 1937-ben kezdte el a népfőiskola szervezését, amely végül 1938-ban nyitotta meg kapuit. A lelkész akkor cserélte vezetéknevét Sztehlóra.⁵ Az iskolában, amely Tessedik Sámuel Evangélikus Ifjúsági Missziói Intézet néven működött, később a Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület nővérei is tanítottak, például Túrmezei Erzsébet és Mátéffy Ilona. Utóbbi Ferenczy Zoltán lelkésszel együtt vezette az intézmény leánytagozatát, amely 1948-ban helyhiány miatt Budapestre költözött.⁶

▲ Ánya gyermekek nyári üdültetése (EOI, Fébé-fényképgyűjtemény)

Embermentés Budapesten

Nagytarcsai szolgálatát – ahol sikeresen megszervezték a népfőiskolát – hirtelen megszakítva 1944-től Budapesten szolgált a Bányai Evangélikus Egyházkerület missziói lelkészeként, illetve március 1-től kórházlelkészként látogatta a budapesti kórházakban fekvő betegeket. Az év tavaszán, amikor Magyarországon megindult a gettósítás, Raffay Sándor evangélikus püspök embermentéssel bízta meg őt. Sztahlo a kezdetekben a reformátusokkal társulva szervezte a zsidó származású keresztény gyerekek mentését. Az evangélikus lelkész a Jó Pásztor Bizottságot vezető Éliás Józseffel együtt végezte a mentőakciókat.⁷

Éliásnak és társainak azonban kis idő múltán el kellett rejtőznie, így Sztahlo egyedül maradt. Ekkor kapta az utasítást, hogy keresse meg a Nemzetközi Vöröskereszt svéd és svájci delegátusait. Elsőként Asta Nielsennel, a svéd Rädde Barnen⁸ (Save the Children Sweden) humanitárius segítségnyújtó és gyermekjóléti szervezet vezetőjével találkozott, aki szerte a fővárosban búvóhelyeket biztosított zsidó családoknak.⁹ Ezt követően több sikertelen próbálkozás után végül találkozott Friedrich Bornnal, a Nemzetközi Vöröskereszt svájci delegáltjával, aki 1944 májusa és 1945 júniusa között segítette Budapesten az embermentők munkáját.¹⁰

Bornnak köszönhetően ekkor ismerte meg Komoly Ottót és Vajkai Rózsit. A svéd és svájci delegáltaknak köszönhetően tehát Sztahlo sikeresen csatlakozhatott a szervezeten működő, zsidókat menekítő hálózathoz, amely szükség esetén mindig rendelkezésre állt, hogy segítséget nyújtson a lelkész mentő intézkedéseire. Maga így számol be erről naplójában: „Alig mondtam ki az igenlő választ, amikor csengettek és két újabb látogató érkezett: Vajkai Rózsi a Nemzetközi Gyermekmentő Szövetség (Save the children fund) magyarországi delegátusa és a másik egy férfi, az illegális Joint vezetője (Komor [Komoly – K. B.]). Kölcsönös üdvözlések után folytatjuk ott, ahol a beszélgetés Bornnal abbamaradt, és Born már úgy mutat be egymásnak bennünket a Joint vezetőjével, hogy ő az »A« szektio irányítója, én pedig a »B« szektio szervezője vagyok. Az »A« szektio

tartoznak majd a zsidó származású és zsidó vallású gyermekek, a »B« szektioba pedig a kikeresztelkedettek. A Nemzetközi Gyermekmentő Szövetség pedig, Vajkai Rózsi segít mindkettőnknek, anyaggal, étellel és egyéb dologi kiadások fedezésével. Mi a véleményem, mik a terveim, vállalom-e. Persze, hogy vállalom, örülök a tervnek és kész vagyok a munka megkezdésére.”¹¹

Az embermentők hálózatának kiépítésében jelentős részt vállaló Friedrich Born még az év végén, december 30-án áthelyezte irodáját a budai Várhegy mélyébe, a sziklakórházba, ahol olyan, ápolónőként segédkező arisztokrata származású hölgyekkel dolgozott együtt, mint özvegy Horthy Istvánné Gróf Edelsheim-Gyulai Ilona, Andrassy Ilona grófnő, valamint Cziráky Alice és Széchenyi Ilona grófnők. Innen, a felszín alatti, tíz-tizennégy méteres mélységből koordinálta a kórházak, árvaházak, gyermekotthonok és népkonyhák létesítését, valamint a zsidóknak írt menlevelek kiállítását egészen 1945. szeptember 19-ig, amikor visszatért Svájcba. Ez idő alatt számos árvaházat, kórházat, valamint a Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület intézményeit is vöröskeresztes védelem alá helyezte. Rövid, de annál hatékonyabb, Magyarországon végzett munkájának köszönhetően kb. tizenötezer zsidó ember életét sikerült megmenteni.¹²

Komoly Ottó a második világháború idején a Jó Pásztor Bizottsággal is kapcsolatban állt, 1944 szeptemberétől pedig a Nemzetközi Vöröskereszt irodáját vezette. Ekkor már ő volt a Joint elnevezésű, amerikai zsidók által létrehozott nemzetközi segélyszervezet magyarországi elnöke. Sztahlóval kötött ismeretsége azonban sajnos nem tarthatott sokáig, ugyanis a nyilasok 1944 utolsó napjaiban elhurcolták és kivégezték.¹³

Vajkai Rózsi és testvére, Vajkai Éva összekötőként tevékenykedtek a külföldi képviseltek és a katolikus segélyszervezetek között. Vajkai Éva Baranya megyében igazgatta azt a leányintézetet, amely a Save the Children Fund alapítvány tulajdonában állt. Nővére, Vajkai Rózsi pedig ugyanennek a segélyszervezetnek a magyarországi vezetőjeként vett részt a fővárosban zajló embermentésben.¹⁴

Az eddigi információk alapján láthattuk, hogy a főként diplomaták (Friedrich Born és Raoul Wallenberg) által vezetett embermentésben részben az arisztokrata származású, részben a polgári értelmiségi réteg (pl. Komoly Ottó és a Vajkai nővérek) is részt vett. Ezekkel a csoportokkal kapcsolatba kerülve szerveztek mentőakciókat az egyház különböző felekezetei is, amelyekhez Sztehlo Gábor is csatlakozott püspöke, Raffay Sándor utasítására.

Sztehlo Gábor segítői, a Fébé-diakonisszák

Miután Sztehlo elvesztette a kapcsolatot a Jó Pásztor munkatársaival, önállóan próbálta folytatni embermentő munkáját. Akkor került először kapcsolatba a Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesülettel, amikor vezető lelkészük, Zulauf Henrik mentesítési kérelemmel kereste fel őt valamikor 1944 őszén: „Egy ilyen alkalommal kerestem fel az egyik este egyházunknak egyik kiváló és általunk nagyon tisztelt képviselője, Zulauf Henrik lelkész, a Fébé diakonissza anyaház vezető lelkésze, az akkori főnök asszonnyal Dr. Farkas Máriával együtt. Előzőleg jártak már a delegatíóban, de a delegátussal elfoglaltsága miatt személyesen beszélni nem tudtak. Bizony sajnos ott nem értek rá velük foglalkozni. Így aztán mikor az egyik titkárnő említette, hogy próbáljanak meg rajtam keresztül valamit tenni, jöttem hozzám. Me. Barreval még aznap este elintéztük, hogy az összes Fébé intézmény megkapta a nemzetközi vöröskereszt védeltségét.”¹⁵

Szintén ez idő tájt, 1944 novemberében Sztehlo Gábor felkereste régi osztályfőnökét, dr. Koch Istvánt a fasori gimnáziumban, hogy felmérjék, mennyire alkalmas az épület arra, hogy egy ideig gyermekotthonként funkcionáljon. Az iskolát érintő változásokra Zomboryné Bazsó Rozália is kitért a pesti evangélikus oktatásról szóló munkájában.¹⁶ 1944 utolsó hónapjaiban a Fébé-diakonisszák közül néhányan csatlakoztak a lelkész embermentő tevékenységéhez.¹⁷ „A Fébé diakonissza anyaház vezetőségével való tárgyalás után a pesti oldalon lévő diakonissza testvérek közül többen vállalkoztak arra, hogy segítenek ebben a munkában. Ezek a testvérek részben a József utcában, ma Krúdy

Gyula utca, az internátusban és pensióban dolgoztak, részben pedig a Damjanich utcai könyvkereskedés és nyomda és az evangélikus internátusban teljesítettek szolgálatot. Egyik közülük volt Mária főtestvér, akire jól emlékszem. Kevés beszédű, nagyon csendes, de nagyon kemény és határozott volt. Később is dolgoztam vele együtt, kiváló embernek és áldozatkész segítőnek ismertem. Ő vállalta a Vilma kir. nő úti otthon megszervezését.”¹⁸

Dr. Farkas Mária diakonissza főtestvér orvosi egyetemet végzett sebészspecialista volt. A fasori gimnázium épületében létrejött otthon főként anyáknak és gyermekeiknek nyújtott menedéket.¹⁹

A Fébéből a Vilma királynő úton (amely ma a Városligeti fasor nevet viseli) dr. Farkas Mária főtestvér mellett még négy diakonissza végzett szolgálatot: Taschner Erzsébet, Kovács Erzsébet, Csapó Margit²⁰ és Simon Mária. Az otthonok működését alkalmanként nemcsak a hely- és élelmiszerhiány nehezítette, hanem a nyilasok által szervezett razziák is.²¹

Sztehlo Gábor maga is írt a nyilasok által szervezett razziákról, amelyek néhány alkalommal a város budai oldalán létesített gyermekotthonokat is fenyegették. Ő Friedrich Bornnal folyamatosan együttműködve próbált felkészülni ezekre a látogatásokra, végül azonban – mint az a naplóbejegyzésekből is kiderül – sikerült elkerülniük ezeket a házkutatásokat.²²

Egy másik evangélikus diakonissza, Kovács Erzsébet testvér szintén megemlékezett a Vilma királynő úti otthonban végzett munkájáról.²³ Év végére továbbhaladt a front, és már a fővárost fenyegette. Az 1944 decemberében Budapestet sújtó légitámadásról szintén olvashatók diakonisszák által írt feljegyzések. December 24-én este, amikor elkezdődött Budapest bombázása,²⁴ „elnemult a telefonunk. Így megszakadt a kapcsolat a külvilággal”²⁵ – írta Kovács Erzsébet testvér. Az ostromról Ungváry Krisztián történész idekapcsolódó könyvében olvashatunk részletesen, aki hivatkozik a Budakeszi út környékén működő gyermekotthonokra is.²⁶

„Az erős légitámadás miatt valamennyien elköltöztünk a pincébe”²⁷ – olvasható Simon Mária

diakonissza testvér visszaemlékezésében, aki szerint a szovjet hadsereg 1945. január 13-án vonult be a fővárosba.²⁸ Ezzel lehetővé vált, hogy hazatérjen az otthonok lakóinak egy része. Az árván maradt gyermekek azonban további gondoskodásra szorultak. A fasori gimnázium menedékében rejtőzók számára a Vilma királyné útjával párhuzamosan húzódó Benczúr utcában létesített árvaházban biztosítottak elhelyezést.²⁹

Valószínű azonban, hogy nem sikerült azonnal átmenekíteni az árvaházba minden gyermeket, aki az otthonban maradt, ugyanis Taschner Erzsébet diakonissza testvér szerint a gimnáziumból először a szomszédos Damjanich utcába, a Fébé egyesület nyomdájába mentek, de a források szerint itt csupán rövid ideig tartózkodtak.³⁰

Az árván maradt gyermekek számára tehát rövid időn belül sikerült elhelyezést biztosítani más otthonokban. A szovjet megszállás után nem sokkal megszűnt a Vilma királynő úti otthon.

Simon Mária diakonissza testvér azelőtt, hogy a fasori gimnázium épületében létesített otthonba küldték volna, öt másik nővel együtt a Magdolna utcában álló Vasas-székházban végzett szolgálatot.³¹

Nagy Matild diakonissza visszaemlékezéseiben részletesebben is olvashatunk az otthon működéséről, valamint az odamenekülő családok ellátásáról. A szöveg alapján jól érzékelhetők az egyes menedékhelyeken uralkodó körülmények közötti különbségek. Az is kiderül, hogy az intézmény – Friedrich Born intézkedéseinek köszönhetően – a Nemzetközi Vöröskereszt védeltségét élvezte.³²

A diakonisszák visszaemlékezéseiből láthatjuk, hogy Sztelho Gábor folyamatosan kapcsolatban állt az otthonokkal, és törekedett a legmegfelelőbb ellátásukra is, amelyben továbbra is a svájci és svéd delegátus segítette őt. Sztelho emlékezéseiben azonban maga is rávilágít az ellátást nehezítő körülményekre az egyes helyszíneken, az ott tartózkodók létszámára, valamint fizikai

és mentális állapotára. Kiderülnek a fasori gimnázium és a Vasas-székház közötti, főként életkorból adódó különbségek is. Az előbbi helyszínen sokkal több kisgyermek, köztük csecsemő bujkált édesanyjával, akikre olyan tényezők gyakoroltak jelentős nyomást, mint férjük vagy otthonuk elvesztése. Mivel emiatt elapadt a szoptató anyák teje, nem tudták megfelelően táplálni gyermekeiket. A Vasas-székházban³³ viszont szemmel láthatóan egyáltalán nem vagy legalábbis kevésbé találkozunk hasonló problémával, amely egyrészt az alacsonyabb létszámból, másrészt a gyermekek magasabb átlagéletkorából adódott: „A Mária [*Magdolna* – K. B.] utcai otthonban jobb volt a helyzet. Ott sok kisebb gyermek és kamaszleány gyűlt egybe. A Vasas Székháznak nagy tornaterme volt berendezve ezeknek a számára. De még így is jutott hely arra, hogy a gyerekek a tornaterem egyik részében hancúrozhassanak. Az egyik testvér csak a gyerekekkel foglalkozott, és énekekre tanította őket, vagy tornáztak. Előadásokra készülődtek, jeleneteket tanítottak be. Egyszóval vidámak voltak.”³⁴

Láthatjuk, hogy a Vasas-székházban elszállásoltak létszáma lényegesen alacsonyabb volt a fasori menedékhelyen tartózkodókénál: kb. száz asszony, huszonnégy óvodás, négy-hat kisiskolás. Ez az élelmezés (kevesebb volt a pólyás), az elhelyezés, valamint a felügyelet szempontjából is lényegesen könnyebben kezelhető helyzetet jelentett mind a diakonisszák, mind az édesanyák számára.

Bátty Júlia nővér látta el a konyhai feladatokat a Vasas-székházban létesített otthonban.³⁵ Visszaemlékezéseiből arra következtethetünk, hogy 1945. március 10-ig a gyermekek egy része édesanyjával együtt hazatért, míg az árvákat más otthonokban helyezték el. Az otthon megszűnéséről, illetve átköltöztetéséről szóló részletesebb információkat az utolsóként érkező Tóth Adél diakonissza visszaemlékezéseiben találunk.³⁶

Budapest ostromát követően tehát néhány gyermek hazatérhetett családjához, mások azonban szülők és rokonok nélkül maradtak. Sztehlo

Gábor ezért 1945-ben hozzáfogott egy olyan otthon megszervezéséhez, amely minden árván maradt gyermek számára biztosított lakhelyet.

Berényi Zsuzsanna Ágnes említést tesz arról, hogy Sztehlo Gábor evangélikus lelkészt ott találjuk az 1945-ben újjáalakult Régi Hívek szabadkőműves-páholy tagjai között. A szabadkőművesek nagy gondot fordítottak a társadalomban felmerülő problémák megoldására. Ez a szellemiség Sztehlo munkáját is segítette előrelendíteni, aki akkor éppen a gyermekotthon megfelelő működésének megteremtésén fáradozott, és amikor támogatásra volt szüksége, a páholy nem zárkózott el a segítségnyújtástól. Sztehlo jelentős támogatást kapott a svájci Alpina nagypáholytól a Pax gyermekotthon anyagi feltételeinek megteremtéséhez.³⁷

A lelkész és az általa megmentett gyermekek számára 1944-ben még olyan tehetséges emberek biztosítottak menedékhelyet, mint nagybátyja, Haggemacher Ottó,³⁸ aki Sztehlo édesanyjával együtt iparmágnás család sarja volt,³⁹ és Bérc utca 16. szám alatti villáját bocsátotta rendelkezésre, ahol csaknem harminc zsidó gyermek élte túl a második világháborús üldözéseket. Ezért 2003-ban a Világ Igaza (Jad Vasem) posztumusz kitüntetésben részesítették. Sztehlo Gábor nővére, Sztehlo Katalin és férje, Weissmahr Béla szintén befogadtak villájukba néhány gyermeket. Az otthonok szervezését segítette Neÿ Ákos vasútigazgató is, a Budavári Római Katolikus Egyházközség világi elnöke és a Várbarátok Körének alapítója, aki egyik villáját ajánlotta fel menedéknek. Homonnay Tivadar, Budapest korábbi főpolgármestere Tamás utcai villáját bocsátotta rendelkezésre.⁴⁰ Légrády Ottó, a *Pester Lloyd* tulajdonosa és főszerkesztője, aki korábban Sztehlo nagyapjával, Sztehlo Kornéllal is együtt dolgozott, a Lorántffy utcában biztosított lakást a lelkésznek és családjának.⁴¹ Emellett a híres Afrika-vadász Széchenyi Zsigmond apja, gróf Széchenyi Viktor⁴² is – aki feleségével együtt a Várba menekült az ostrom elől – szívesen átengedte hátrahagyott budai villáját a gyermekek elszállásolására.⁴³ A család, valamint az egyházon és a polgári értelmiségi rétegen belüli

kapcsolatok tehát jelentős mértékben segítették Sztehlot az embermentés megszervezésében és kivitelezésében. Hasonlóan történt ez akkor is, amikor Budapest ostroma után, 1945 elején a lelkész a Pax gyermekotthon létesítését tervezte újfent a református Jó Pásztor szervezettel együttműködve.⁴⁴

Szintén említésre méltó, hogy 1945 végén a gyermekek Sztehlo Gábor Németországból hazatérő másik lánytestvérétől, Mártától is kaptak egy villát a Ménesi úton. Később ide költöztették a Budakeszi úti Leányvár gyermekotthonban lakó nagyobb lányokat.⁴⁵

Sztehlo munkáját a szovjet megszállás után hivatalos szerződés alapján tizenhat diakonissza nővér segítette, akik 1945. május 1-jétől már munkába is álltak az otthonokban.⁴⁶ Közülük négy főről őriz visszaemlékezéseket az Evangélikus Országos Levéltár. Erről az időszakról Taschner Erzsébet memoárjaiban olvashatunk részletesen.⁴⁷

A gyermekek gondozásában Schaller Kornélia is részt vett, akinek testvére, Schaller Klára szintén Fébé-diakonissza volt. Klára a Völgy utcából az Árnyas úton álló villába történő költözésről írt emlékirataiban.⁴⁸

Taschner Erzsébet, a Schaller testvérek és Babos Ottília mellett szolgált még Gyulai Erzsébet Emma diakonissza nővér a Pax gyermekotthonban, aki Keveházi László evangélikus lelkész-esperes, egykori Sztehlo-gyerek szerint a kisebb gyermekek gondozásában is részt vett.⁴⁹ Weinstock Eszter diakonissza nővér visszaemlékezéseiben olvashatunk arról, hogy a gyermekotthon ellátását nemcsak Svájc, hanem Svédország és Dánia is segítette.⁵⁰

Az otthon ez idő alatt számos pénz-, ruha- és élelmiszer-adományt kapott többek között a Save the Children Fundtól, az amerikai katonai missziótól és a Nemzetközi Vöröskeresztől. Ezekről Sztehlo visszaemlékezéseiben találunk említést.⁵¹

Változások 1946 után

Sztehlo és a Jó Pásztor Bizottság elképzelései a gyermekotthonról, beleértve a nevelési és műkö-

detési kérdéseket is, ellentéteket szítottak. Ezért 1946-ban jelentős változások történtek.⁵²

A református és az evangélikus felekezet útjai különváltak, és 1946. május 1-jén az evangélikusok létrehozták a Pax Magyar Szociális Alapítványt. A Weiss Manfréd zugligeti villái helyén megalakuló, először Jó Pásztor Gyermekotthonként működő intézmény ekkor vette fel a Pax nevet. A visszaemlékezésekben a diakonisszák sokszor ezen a néven emlegették az otthont, habár akkor még a korábbi elnevezéssel működött. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a nővérek utólag, a hetvenes években elevenítették fel emlékeiket, amire már az előzőekben is utaltam. A gyermekotthon teljes eltartását a Svájci Vöröskereszt vállalta.

Időközben – 1946. május 1-jével – a Fébé hirtelen visszarendelte diakonisszáit az anyaházba.⁵³ Sztehlo Gábor ezáltal elvesztette segítőinek java részét.⁵⁴ A lelkész azonban mégsem maradt támogatás nélkül. A továbbiakban a Svájci Segély és a Svájci Vöröskereszt segítette munkáját, így lehetőség nyílt nyári táborozásra a Balatonnál. A gyermekek kiforrott közösségén belül megalakult a Gaudiopolis gyermekköztársaság. A folyamatosan bővülő és épülő gyermektelep több száz kislány és kislány számára biztosított elhelyezést.⁵⁵

1948 környékén azonban már láthatóvá vált, hogy a külföldi segélyezőknek idővel be kell fejezniük munkájukat, ezért azt javasolták Sztehlonak, tegyen azért, hogy vagy a főváros, vagy az egyház átvegye az otthonok működését. A lelkész azonban, aki az egyházzal együttműködve szerette volna folytatni munkáját, ismét a felekezeti kérdésével találta szemben magát.⁵⁶

Később Sztehlo Gábor többször is tárgyalt még a Fébé vezetőivel, valamint Wallrabenstein Jakabbal⁵⁷ arról, hogy az otthon egy részét átalakítanak sérült, epileptikus gyermekek számára, ezek a tervek azonban végül nem valósultak meg.⁵⁸ A lelkész által hazánk első gyermekvárosának nevezett Pax gyermekotthont 1950. január 7-én államosították.⁵⁹

Sztehlo Gábor ezt követően Budán, Kelenföldön, majd Kőbányán szolgált segédlelkészként,

majd 1951. október 15-től csaknem tíz éven keresztül vezette a sérült gyermekek számára létrehozott pesthidegkúti szeretetotthon, a mai Sarepta otthon elődjét. Diakóniáról alkotott elképzeléseit, amelyekhez a mintát finn, svéd és svájci intézmények adták számára, nem sikerült megvalósítania. Anne-Marie Kool szerint a kommunista vezetés nemkívánatos, imperialista tevékenységnek tekintette,⁶⁰ ezért elképzelhető, hogy Sztehlo Gábor munkáját is emiatt korlátozták.

Zárásmegjegyzések

Embermentő tevékenysége során Sztehlo Gábornak csaknem kétezer ember, többségükben gyermekek életét sikerült megóvnia. Az általa létrehozott Pax gyermekotthon valószínűleg mintaként szolgált az Ausztriában kezdeményezett SOS gyermekvárosok kialakításához. Sztehlo 1972-ben második világháborús embermentő tevékenységéért megkapta a legmagasabb izraeli kitüntetést, a Világ Igaza elismerést.⁶¹ ■

JEGYZETEK

- 1 „Az itt következő feljegyzések első két része egyetlen esztendő emlékeit rögzíti. Nem azokban a napokban vettem papírra őket – akkor nem lett volna idő ilyesmire –, hanem jóval később, úgy 16-17 évvel a történetek után.” (EOL, Sztehlo-hagyaték, 2.I/3. 1. o.)
- 2 KOREN 1986, 51–55. o.; KOOL 1997, 2: 290–291. o.
- 3 Uo. 51. o.
- 4 Legány Ödön (Kassa, 1876. március 8. – Hatvan, 1944. augusztus 14.) növénynevelő szakember, a hatvani gyülekezet presbitere (KENYERES 1982, 50. o.).
- 5 GÁNC S 1986, 7. o.; MOLNÁR 1989, 21–30. o.
- 6 KOOL 2000, 3: 173–182. o.; ZOLTÁN 2007, 198. o.; SZÁNTÓNÉ 2012, 37. o.
- 7 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2.I/3. 17–23. o.; ZÁSZKALICZKY 2019, 2: 211–216. o.
- 8 Budapesten, Rákospalotán található egy utca, amelyet Rádda Barnen névre kereszteltek még 1947-ben (RÁTONYI 2013).
- 9 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2.I/3. 26–28. o.; LINDKVIST 2018, 291. o.
- 10 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2.I/3. 34. o.
- 11 Uo.
- 12 Born, Friedrich. *Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center*, https://righteous.yadvashem.org/?searchType=righteous_only&language=en&itemId=4014051&kind=NaN. (Megtekintés: 2022. június 7); ERDŐS 2016, 55–63. o.
- 13 EL DAR-TÓTH 2019; 2020.
- 14 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2.I/3. 27. o.; BARTOSNÉ 2010, 15–17. o.
- 15 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2.I/3. 61. o.
- 16 „Az épületet 1944. április közepén az 1. sz. honvéd helyőrségi kórház céljaira foglalták le, ezért szeptember elején a Deák téri Leánygimnáziumban tartották meg a javító- és pótvizsgákat. A tanítást is itt kezdték meg október 8-án. [...] Október végén a rendes tanítás felsőbb intézkedésre megszűnt.” (ZOMBORYNÉ 2000, 51. o.)
- 17 MADOCSAI 1999, 10. o.
- 18 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2.I/3. 71. o.
- 19 „Amikor egy pár hét múlva november végén vagy talán már december első napja is lehetett meglátogattam a Vilma kir. nő úti otthont, igen vegyes érzelmekkel jártam ott, és sajnos elég sok aggodalom volt bennem, mikor elhagytam őket. A gimnáziumi tanulótermek egyáltalán nem voltak alkalmasak arra, hogy megfelelő otthont biztosítsanak. [...] Amikor Mária főtestvérrel beszélgettem arról, hogy mit lehetne csinálni, mint tudnánk segíteni, bizony szegény kétségbeesve mondta, hogy mindegyik asszonnyal külön kellene lelkiileg foglalkozni, hogy egy új életkedvet és munkához való hajlamot ébresszenek fel bennük.” (Uo. 71–72. o.)
- 20 „1944 október végén [...] új munkahelyre kerültem a budapesti Vilma királyi nő úti Jó Pásztor otthonba, ahol a háború nyomorultjai voltak. Gyermekek, csecsemők, anyák, árvák és menekültek, üldözöttek. Oda mentettük és ott rejtgettük őket. Már a számukra sem emlékszem,

- de óránként változott a szám.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Csapó Margit visszaemlékezései, 5. o.)
- 21 „Emlékszem, hogy nagyon határozottan és keményen kellett kiállni gondozottaink mellett, mikor nyílas megbízottak jöttek, hogy adjuk át a névsort, vagy engedjük őket körülnézni. Ezt semmi áron sem engedjük. [...] A felszabadulás után szűnt meg ez az otthon és 4 testvértársammal együtt más munkába kerültünk.” (Uo.)
 - 22 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2.I/3. 82–88. o.
 - 23 „Az én beosztásom a gazdasági rész volt. Főzni kellett kb. 60-80 személyre. A gondozottak létszámán kívül mindig akadtak betérő, éhes emberek. Ugyanis észrevették a kitett fehér zászlót és így bizalommal tértek be egy kis meleg ételre.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Kovács Erzsébet visszaemlékezései, 6. o.)
 - 24 Az ostromot a háború előtt hitoktatóként dolgozó Bartosné Stiasny Éva is átélte az egyik budai otthon gondozónőjeként. Emlékeiről a *Háborúban békeességben* című könyvében (BARTOSNÉ 2010, 31–32. o.) írt. Budapest ostromáról UNGVÁRY Krisztián történész is írt (2009) részletesen.
 - 25 EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Kovács Erzsébet visszaemlékezései, 6. o.
 - 26 UNGVÁRY 2009, 49–58. o.
 - 27 EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Simon Mária visszaemlékezései, 7. o.
 - 28 Uo.
 - 29 „Üzenetet kaptunk a Benczúr utcából, hogy ott létesült egy Árvaház zsidó gyermekek számára, vigyük oda az egyedül maradt gyermekeket.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Kovács Erzsébet visszaemlékezései, 6. o.)
 - 30 „Mi január 15-én mentünk át a Damjanich utcai nyomdánkba. Akkor ott már nem sokan maradtak, 8-10 kisgyermek, akikre a két idősebb védőnő vigyázott és 5-6 felnőtt maradt ott. [...] Ezek a kisgyermekek átkerültek a két házal arrébb lévő Árvaházba [a Benczúr utcába – K. B.]” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Taschner Erzsébet visszaemlékezései, 5. o.)
 - 31 „1944. november utolsó hetében 5-en [Nagy Matild, Bátky Júlia, Sikuta Margit, Taschner Ilona, Simon Mária – K. B.] mentünk a Magdolna utcai Vasas-székházba, hogy berendezzük a menekült gyermekek és felnőttek részére az otthont.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Simon Mária visszaemlékezései, 7. o.)
 - 32 „1944 november utolsó hetében mentem be Budapestre a Magdolna utcába, hogy ott a Nemzetközi Vöröskereszt által létesítendő gyermekotthon munkájában részt vegyek. [...] Míg lehetett, Sztehlo nt. [nagytiszteletű – K. B.] bőségesen ellátott élelmiszerrel, de az ostrom

- alatt sokat elvittek belőle és sok tönkre is ment. [...] Elvállaltuk a Nemzeti Segély által létesített szükségkonyha felállítását, itt naponta 360 személy számára főztünk. [...] Bátky Júlia t. [testvér – K. B.] főzött, persze nagy segítőgárdával, de ő ezeket jól tudta kormányozni. Sikuta Margit, Taschner Ilona t. volt a gyermekek mellett. Felvettünk még egy mosónőt, takarítóasszonyt, akik fizetést kaptak, de az ott menedéket kereső asszonyok is igyekeztek mindenben segíteni. [...] Én április 10-én mentem haza [...] Dunapatajra.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Nagy Matild visszaemlékezései, 8–9. o.)
- 33 1944-ben a Vasas Szakszervezeti Szövetség szolidaritási akció keretében ideiglenes otthont biztosított menekült nők, asszonyok és gyermekek részére Sztehlo Gábor és a Fébé-diakonisszák közreműködésével. (Könyvbarátság. *Off*, <https://offbiennale.hu/?7Byear%7D/program/bookfriendship>; megtekintés: 2022. március 21.)
- 34 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2./1/3. 72. o.
- 35 „Emlékeztem szerint 1944. december 1-től küldtettem a Vasas Székházba dolgozni, kb. 60 nő és 40 gyermek volt együtt. Az én feladatom a főzés volt, amiben Sikuta Margit testvér segített időnként és a gondozott asszonyok közül is. 1945. március 10-ig végeztem ezt a munkát.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Bátky Júlia visszaemlékezései, 8. o.) Bátky Juliát a visszaemlékezésekben Bátky Mária néven tüntetik fel, a rendelkezésre álló törzskönyvek diakonissza-névsoraiban azonban Bátky Juliáné vagy Juliannaként szerepel. Diakonisszatársai szintén az utóbbi néven hivatkoznak rá emlékezéseikben, ezért a továbbiakban én is ezen a néven említem őt.
- 36 „1945. március 15. körül mentem a Vasas székházba Húvösvölgyből gyalog. [...] Az ottmaradt gondozottakon kívül főztünk ebédet a környéken lakó rászorultaknak is. Néhány hét múlva Nagy Matild testvér visszament az elhagyott munkahelyére és az otthon vezetését a pénztárral együtt nekem adta át. Rövidesen felszámoltuk az otthont, akik még a gyermekek közül ott voltak, azokat áthelyezték a Pax-ba a Budakeszi útra. Sikuta Margittal ketten addig maradtunk még ott, míg a felszerelési tárgyakat el nem szállították a Budakeszi útra. [...] Sztehlo lelkész úr utasítására a megmaradt pénz elszámolással együtt Simon Mária Budakeszi úti otthon vezetőjének adtam át. Április végén a munka végleg befejeződött a Vasas székházban és visszatértünk az Anyaházba.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Tóth Adél visszaemlékezései, 7. o.)
- 37 BERÉNYI 2004, 10. o.; *Hősnek nem születik senki*.
- 38 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2./1/3. 35. o.
- 39 *Hősnek nem születik senki*.
- 40 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2./1/3. 43. o.
- 41 Uo. 48–49. o.
- 42 Uo. 142. o.
- 43 Uo.
- 44 „Ebben az időben az előjáróság benn volt messzebb Budán, majd a Szél [sic!] Kálmán téren. Itt találkoztam a Weisz Manfréd család tagjával, kinek felesége osztrák származású volt és azért ők itt maradtak 1942-ben, mikor az egész család tulajdonképpen kitelepült Schweitzba. Vele való beszélgetés során szó került a család tulajdonában lévő zugligeti telkekről. Itt a Weisz család különböző tagjainak hét villája és mintegy harminc holdat kitevő területe volt. Ezek a villák most részben lakatlanok és részben a németek, majd később az oroszok által voltak elfoglalva. Ő, mármint az a családtag, akivel erről a kérdésről beszélgettem, úgy tudja, hogy az oroszok kb. március 15-én elhagyják a területet és akkor jó volna, ha az egész gyermekotthonnal én tudnám azt elfoglalni.” (Uo. 148–149. o.)
- 45 STIFNER-KÓHÁTI 2019, 22–23. o.
- 46 ZOLTÁN 2007, 195. o.
- 47 „A Pax gyermekotthonba 1945 nyarán kerültünk. [...] Akkor csak még egy helyen, a Farkastanyán, a központban voltak, később, amikor mi jöttünk, akkor vált szét korosztályok szerint az intézmény. A legkisebbekkel én voltam Ferenczy Erzsébettel. Itt először csak 15-20 gyermek volt, a nagyobbak átkerültek a Farkastanyára. Mi az Árnas úton egy magánvillában voltunk eleinte, ott a felsőemeleti részt kaptuk meg, ahol laktak a báróké (egy idős, zsidó származású házaspár). Innen költöztünk át aztán, még 1945 őszén a Napsugárnak nevezett különálló villába (a Dénes u. 2. számú ház, a Budakeszi útról nyílik). Itt már 45 gyermek volt a maximum. [...] Sok gyermek a Baár Madas Gimnázium épületében lévő ideiglenes kórházból került át. [...] Sok volt a zsidó származású gyermek. [...] Mi, testvérek ebben az otthonban 1947. március 31-ig voltunk. Ekkor már nagyon sok gyermeket elvittek, de újjak jöttek, 28-30 gyermek volt még. Később, 1947 szeptemberig ezek a gyermekek is elkerültek szüleikhez. Akiknek nem volt senkijük, örökbe adta Sztehlo nagytiszteletű úr. Még ott voltam, 3 gyermek talált új otthonra.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Taschner Erzsébet visszaemlékezései, 1–2. o.)
- 48 „1945 Húsvétra előtt, Nagycsütörtökön néhány gyermekkel indultunk a Völgy utcai otthonból az Árnas utra, ahol a Weiss Manfréd villát kaptam meg Sztehlo Gábor a »Jó Pásztor« gyermekmunkához. [...] Mivel itt egy két mászás fűtőtest rám zuhant, nem folytathattam a fizikai munkát. Ennek végzésére Zelenák Anna testvér küldte az Anyaházba. [...] A lassan szaporodó leánykákkal átmentünk a Budakeszi úti Mautner villába. [...] A sok izgalom, amely velejárt, komoly epegőrcsöket váltott ki nálam s így kétszeri eszmélet-vesztés után a János-kórházba szállítottak. [...] A nyáron Schaller Klára testvér és Babos Otília testvér helyettesítették.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Schaller Kornélia visszaemlékezései, 2. o.)
- 49 „A Pax intézményben megalapításától az ottani diakonissza-munka befejezéséig szolgáltam: pénztáros, adminisztrátor, könyvelő, levelező, majd irodavezetői minőségben. [...] Sztehlo Gábor nagytiszteletűvel kettesben az irodai felszerelést költöztettük. Ő Lutter-kabátban (így biztonságosabb volt), hátán egy hatalmas teli zsákkal, én egy nagy oldaltáskával, kezemben az írógéppel, mentünk a Völgy utcából az Árnas útra. Soha nem felejttem el, amit Sztehlo nagytiszteletű mondott: »Semminnk nincs, sem enniválónk, sem pénzünk, de hiszem az Úr, Aki megbízott ezzel a szolgálattal, megadja a hozzávalót is.« [...] Kedvesek, közvetlenek voltak a gyermekek, Sztehlo nagytiszteletű mindegyiknek tudta életét, történetét, szükségét, ott segített, ahol éppen kellett.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Gyulai Erzsébet Emma visszaemlékezései, 3. o.)
- 50 „Háború után 1945 tavaszán kerültem a Budakeszi út Gyermekotthonába. Ott berendeztünk egy villa-lakást, amit gyermek-kórháznak használtunk. [...] Én mint ápolónő dolgoztam a gyerekek között. Támogatást a Svéd és Dán államoktól kaptunk, ami természetesen sokféle élelemből állt. [...] Pontosan nem tudom, hogy mikor kerültem onnan el 1946 vagy 47-ben.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Weinstock Eszter visszaemlékezései, 3. o.)
- 51 EOL, Sztehlo-hagyaték, 2./1/3. 168. o.
- 52 „A Jó Pásztor Bizottsággal való kapcsolat mindig inkább kérdésszerű volt. A vezetőség azt szerette volna, ha a gyermekeletp a zsidó misszió szolgálatába állt volna teljes egészében. Ezt a véleménynt nem tudtam magamévá tenni. [...] Külföldön is úgy volt és úgy szerepelt mint egy gyermekotthon, amely valláskülönbség, faji és nemzeti és minden egyéb különbség nélkül segít és segíteni akar rászorult gyermekeken. Nem tehettem, hogy egyfelekezeti cél, vagy pláne még egyfelekezeten belül egy misszió szolgálatába állítsam. Nem beszélve arról, hogy a zsidó misszióknak a munkamódszeréről és szolgálatáról ilyen formában nem is voltam meggyőződve, hogy az jó. A nézeteink, az iskolának a módszerei felett különböztek különösen. A szabad koedukációs nevelés a zsidó misszió akkori vezetőinek nem felelt meg.” (Uo. 168–169. o.)
- 53 „[A]z elnökség [...] visszarendelte a Sztehlo-féle intézményekből a testvéreket, mert súlyos lelkiismereti megterhelés nélkül nem tudták már vállalni az igen elvilágiasodott munkahelyen a munkát.” (EOL, Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai, 2020-ban beadott iratok, 2. doboz, Taschner Erzsébet: *A Fébé 1924–1951*. 131. o.)
- 54 „De hiba volt tőlem, hogy amikor a Fébé Diakonissza anyaház a maga megnövekedett munkájának szüksége miatt a testvéreket egyik

napról a másikkra május 1-vel elrendelte, akkor ezt a számomra nagyon érzékeny csapást azzal viszonoztam, hogy az egyháztól teljesen függetlenül rendeztem be az életemet. Ennek aztán meg volt két év múlva a maga nehéz következménye is. A Fébé diakonisszatestvérek kiválása a munkából nagyon érzékeny csapás volt. Nem volt kivel helyettesítenem azonnal a testvérek üres helyeit. Ebben segítettek részben az alapítványi tagok, mint a Keresztény Leányszövetség Vezetősége, de ez nem volt elég. Így bizony nagyon sok olyan segítséget kaptam, akik nem voltak megfelelőek. Már a Fébé Diakonisszaanyaház vezetősége és a Jó Pásztor Bizottság vezetősége is kifogásolta, hogy sok olyan nevelő és segítség van a gyermekotthonban, akiknek semmi pedagógiai, de legkevésbé keresztyén lelkiülete nincs arra, hogy ilyen gyermekeket neveljen. Akkor én ezt a véleményt, mint erősen pietista behatású és szűklátókörű felfogást visszautasítottam.” (EOL, Sztelho-hagyaték, 2.1/3. 169. o.)

- 55 Uo. 170–171. o.
 56 „Jakus [Imre lelkész – K. B.] és barátai, akik nekem is igen jó barátaim voltak mindenképpen azon voltak, hogy az egész Pax alapítványi gyermekotthonait vegye át az egyház. Ordass püspök azonban csak egy feltétellel volt hajlandó átvenni, ha az egész intézmény a Fébé Diakonisszaanyaház felügyelet és tulajdonába megy át és átalakul teljesen és tisztán csak evangélikus gyermekek otthonává. Ezt éppen úgy nem tudtam elfogadni, mint 1946 tavaszán nem tudtam elfogadni a Jó Pásztor Bizottság ajánlatát sem.” (Uo. 174. o.)
 57 Magyarosított nevén Bujdosó János. (EOL, VIII/014. Bujdosó János hagyatéka, 2.2/2., 1. o.)
 58 EOL, Sztelho-hagyaték, 2.1/3. 174. o.
 59 Uo. 175. o.
 60 KOOL 1995, 1: 1–20. o.
 61 RÓBERT 2005, 8. o.

FORRÁSMŰVEK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARTOSNÉ STIASNY ÉVA 2010. *Háborúban békességben. A Bogár utcai gyermekotthon lakóinak csodás megmenekülése*. Luther Kiadó, Budapest.
- BERÉNYI ZSUSZANNA ÁGNES 2004. Sztelho Gábor, a szabadkőműves. *Evangélikus Élet*, 27. sz. 10. o. Web: <https://zope.lutheran.hu/ujzagok/evelet/archivum/2004/27/103>. (Megtekintés: 2022. június 13.)
- ELDAR, NURIT – TÓTH SÁNDOR 2019. Komoly Ottó. *Remény. Zsidó társadalmi, közéleti, kulturális folyóirat*, 2. sz. Web: <https://remeny.org/remeny/2019-2-szam/nurit-eldar-dr-toth-sandor-izrael-komoly-otto/>. (Megtekintés: 2022. június 7.)
- ELDAR, NURIT – TÓTH SÁNDOR 2020. Egy elfelejtett cionista embermentő: Komoly Ottó. *Restancia. Független zsidó tudományos online folyóirat*, szeptember 26. <http://www.restancia.hu/memory/eldar-toth-komoly-otto.html>. (Megtekintés: 2022. június 7.)
- ERDŐS KRISTÓF 2016. A budavári Sziklakórház és a Nemzetközi Vöröskereszt (1944–1945). *Orvostörténeti Közlemények*, LXII. évf. 234–237. sz. 55–63. o.
- EVANGÉLIKUS ORSZÁGOS LEVÉLTÁR [EOL], VIII.014. Bujdosó János (Wallrabenstein Jakab) hagyatéka. 2.2/2. Nagy Károly: *Nyarak a Magyar Béthelben*. Gépelt kézirat.
- EVANGÉLIKUS ORSZÁGOS LEVÉLTÁR [EOL], A Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület iratai. 2020-ban beadott iratok. 2. doboz: Fébé-kiadványok, nyomtatványok, Fébé-diakonisszák visszaemlékezései Sztelho Gábor mellett végzett szolgálataikra.
- EVANGÉLIKUS ORSZÁGOS LEVÉLTÁR [EOL], VIII.123. Sztelho Gábor és Mátyás hagyatéka. 2.1/3: Sztelho Gábor: *Háromszázhatvanöt nap*. Gépelt kézirat.
- GÁNCNS PÉTER 1986. „A népfőiskola vizsgáztatója maga az élet”. *Evangélikus Élet*, 13. sz. 7. o.
- HÓSNÉK NEM SZÜLETIK SENKI. Soproni emléktábla Sztelho Gábornak. *Evangélikus.hu*, 2019. május 20. <https://www.evangelikus.hu/archiv/h-snek-nem-szuletik-senki-soproni-emlektabla-sztelho-gabornak>. (Megtekintés: 2022. június 13.)
- KENYERES ÁGNES (szerk.) 1982. *Magyar életrajzi lexikon*. 2. köt. L–Z. Akadémiai Kiadó, Budapest. 50. o.
- KONDOR BOGLÁRKA 2020. *Interjú Keveházi Lászlóval*. Kézirat.
- KOOL, ANNE-MARIE 1995; 1997; 2000. Az Úr csodásan működik. *A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756–1951)*. 1–3. köt. Ford. Kisházi Mária. Harmat Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet, Budapest. (Missziológiai tanulmányok.)
- KOREN EMIL 1986. *Testvéreink északon*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest.
- LINDKVIST, LINDE 2018. Rights for the World’s Children: Radda Barnen and the Making of the UN Convention on the Right of the Child. *Nordic Journal of Human Rights*, 36. sz. 287–303. o.
- MADOCSEI MIKLÓS 1999. *FÉBÉ. Visszaemlékezés a Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület életére (1924–1999)*. Fébé Szociális és Rehabilitációs Szolgáltató Betéti Társaság, Budapest.
- MOLNÁR LAJOS 1989. *A nagytarcsai népfőiskola 1938–1988*. Magánkiadás. Bihari József.
- RÁTONYI GÁBOR TAMÁS 2013. Na, és ki volt Radda Barnen? *Budapest, XV. kerületi blog*, https://bpxv.blog.hu/2013/07/29/sved_radda_barnen_rakospalota. (Megtekintés: 2022. június 7.)
- RÓBERT PÉTER 2005. Sztelho Gábor, a gyermekmentő. *Evangélikus Élet*, 5. sz. 8. o.
- STIFNER-KÓHÁTI DOROTTYA 2019. Csőpikém, semmi baj! Sztelho Gáborról egészen személyesen. *Evangélikus Élet*, 19–20. sz. 22–23. o.
- SZÁNTÓNÉ ALFÖLDI JÚLIA (szerk.) 2012. *„Ajánlom pedig nektek a Fébét...” Mozaikok a Fébé-család történetéből*. Fébé Kft., Budapest.
- SZTEHLO GÁBOR 1994. *Isten kezében*. Szerk. Bozóky Éva. 3. kiad. Sztelho Gábor Gyermek-és Ifjúságsegítő Alapítvány, Budapest.
- UNGVÁRY KRISZTIÁN 2009. *Budapest ostroma*. 6. kiad. Corvina Kiadó, Budapest.
- Yad Vashem. *The World Holocaust Remembrance Center*, <https://righteous.yadvashem.org/>. (Megtekintés: 2022. június 7.)
- ZÁSZKALICZKY PÉTER (szerk.) 2019. *Oltalom a zivatarban*. 2. köt. *A pesti evangélikus egyház a 20. században*. Pesti Evangélikus Egyház, Deák Téri Egyházközség, Budapest.
- ZOLTÁN LÁSZLÓ 2007. *Zulauf Henrik élete és munkássága*. Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület, Budapest.

redék

→ FARKAS ARNOLD LEVENTE

▼ A Szent Péter-templom mint asztalosműhely, Grgar (Szlovénia), 1915 (Fortepan/Österreichische Nationalbibliothek)

ötvenkettő, ötvenhárom,
számtalan oltár játszik
a tűzzel a templomi
kertben, lángol a lélek,
néma vonósnégyesről
terjed a füstszag a mélyben,
látszata látszik a kék
bizonyosság szent rokonának,
persze a hajnal színe ha
halvány, pislog a ritmus

hallgatás, pócsmegyer,
huszonegy december
huszonöt, szombat, nem
nyitotta ki, némán
fityeg a száj az orr

alatt, hátán hordja
az énjét, amibe
visszahúzódhat, mint
a láthatatlanok

ötvenhárom balga
verőfény játszik a tűzzel,
oltár mellett térdel
az angyal, szárnya
igazság, templomkertben
a boldog táncok árnya
az emlék, méla
vonósnégyesről szóljon
a hajnali ének,
kőből épül a szentély,
látszat a csöndben

a mondat, téved az írás,
hull a sötétbe a hó
neve, játék

helyett, pócsmegyer, hu-
szonegy december hu-
szonhat, vasárnap, té-
velygés és boldogta-
lanság, vázlat és tö-
redék a valóság
tövében, valami
más és valami e-
gyéb, ősszel az ég, lát-
hatatlan látszatok

ötvennégyben a kettő megvan
pont huszonötször, rosszul
mondom, persze, huszonhét,
téved az ember, ám
a vonósnégyesben játszik
a lélek a húron,
templomkertben a boldog
árnyak tánca az emlék,
angyal szárnya az oltár,
mindenen ott ül a szándék

→ Farkas Arnold Levente (1979): általános iskolai tanár.

In memoriam Kabdebó Lóránt

(1936–2022)

→ ZSUGYEL JÁNOS

„Ady sírján gaz és barátok nőnek” – írta egyszer elkeseredve Szabó Dezső.¹ Nem szeretném azon személyek sorát gyarapítani, akik jelentős személyiségek barátságával kérkednek. Kabdebó Lóránt professzor úr halála előtt néhány nappal utolsó kötetének dedikációjával „egyik legjobb barátjává” fogadott. Ez a számomra hízélgő s engem talán érdemtelenül ért könyvbéli ajánlás egy több mint fél évszázados – igaz, sokáig egyoldalú – ismeretség utolsó mozzanatát jelentette.

1968 őszén léptem át a miskolci Hősök terén magasodó vörös téglás gimnáziumi épület kapuját, s máig elevenen él bennem az a folyosói jelenet, amikor az óráközti szünetben felfigyeltem az élénken gesztikuláló és szenvedélyesen magyarázó Kabdebó Lóránt tanár alakjára, aki a körülötte rohángáló diákokra ügyet se vetve, életteli beszélgetést folytatott Zimonyi Zoltán (később Németh László-kutatóként és irodalomtörténészként működő) tanárral, aki sztoikus nyugalommal pörgette kezében szinte elválaszthatatlanul hozzánőtt tanári pálcáját. Kabdebó tanár úr a mi osztályunkat nem tanította, talán egyszer járt helyettesítőként nálunk, de ennek emléke már elhalványult bennem.

Következő találkozásunk a Miskolci Egyetemen volt, ahol a gazdaságtudományi karon tanszékünk az európai integrációs képzést indította. Mivel a képzési kínálatban tíz százaléknyi „értelmiségképző” tárgyat is kellett szerepeltetni, ezért javasoltunk egy Európa kultúrtörténete elnevezésű tantárgyat, s az előadók személyére a bölcsészettudományi kar alapító dékánjaként Kabdebó professzor úr tett javaslatot. Egy-két évig Ferenci

László professzor úr tartott feledhetetlen Candide-előadásokat, majd Petneki Áron professzor úr vette át a képzést, aki a mindennapi élet és a gazdálkodás kapcsán az emberi törekvések (szinte) teljességéről értekezett. Máig hálás vagyok Kabdebó dékán úrnak, hogy megismerkedhettem ezekkel a kiváló tanáregyenységekkel.

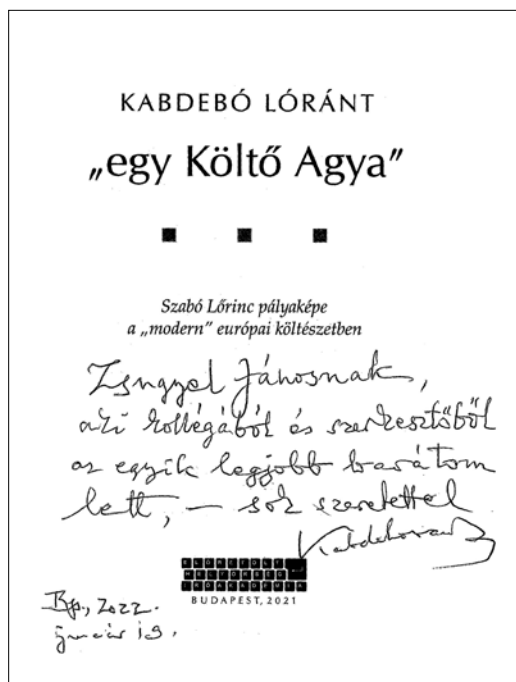
Rendszeres és személyes kapcsolatban azonban csak az utóbbi pár évben, mégpedig felesége, Dobos Marianne révén álltam vele. Néhány éve szabadidős tevékenységként elvállaltam a helyi ökumenikus kulturális folyóirat, a *Miskolci Keresztény Szemle* főszerkesztői feladatait, s egy kézírata kapcsán felhívta figyelmem Jánosy István személyére, akiről „Lóránt monográfiát írt”. Érdeklődésemet az a megjegyzése keltette fel, hogy Jánosy István evangélikus lelkész (is) volt, amit először kétkedéssel fogadtam. Műveit átlapozva, életrajzát megismerve jöttem rá, hogy születési centenáriuma 2019-ben esedékes, így azzal a kéréssel fordultam az evangélikus sajtó szerkesztőihez, hogy emlékezzenek meg erről. Kérésem teljesítésétől azzal zárkóztak el, hogy „nincs, aki megírja, ezért nem foglalkozunk vele”. Így kaptam indíttatást egy rövid életrajzi írás összeállításához, amelyet a költő beszercebányai születési helyére tekintettel alkalmasnak találtam arra, hogy tágabb régiós vonatkozása miatt elhelyezzek a folyóiratban, majd Jánosy István életének egyre több részletét sikerült felszínre hozni a feledés homályából. Ezekről egy-egy további rövid írás is született, s néhány emlékező esemény létrejöttében is közreműködtem. Ezek a cikkek

→ Zsugyel János (1954): PhD, a *Miskolci Keresztény Szemle* főszerkesztője.

rendre megjelentek az evangélikus honlapon, az *Evangélikus Élet* magazinban, a *Lelkipásztor* című folyóiratban és a *Híd* evangélikus missziói magazinban, s erről professzor urat esetenként tájékoztattam, bár folyamatban lévő egyéb kutatásai miatt nem tudott vállalkozni a Jánosy-életművel kapcsolatos további publikálásra.

Ennek ellenére is tevékeny résztvevője volt a Jánosy Istvánról szóló megemlékezéseknek, többek között a Magyar Írószövetség által a farsori evangélikus templomba szervezett születési centenáriumi eseménynek. Közös kísérletet tettünk a szombathelyi Életünk Kiadó megszűnése miatt Jánosy-monográfiája raktáron maradt példányainak fellelésére is,² de ezt a törekvést nem koronázta siker. Ezután ajánlotta fel a kötetet nagyvonalú gesztussal – díjmentesen – a Magyar Elektronikus Könyvtár részére. Elkészítettem a kiadvány elektronikus példányát, majd ezt követően egymás után felkerült oda Lakatos Istvánról és Szabó Lőrinc peréről szóló kötete is, s így csaknem teljes életműve hozzáférhetővé vált az érdeklődők számára.³

Sajnálatos módon – a pandémia miatt – már nem kerülhetett sor egy eredetileg 2021 decemberére a Párbeszéd Házába tervezett eseményre. Itt Jánosy István halálának tizenötödik évfordulójára emlékezve a költő zenei tárgyú versei kapcsán méltatta volna az életművet, míg Gáncs Tamás evangélikus lelkész ehhez kapcsolódóan a költemények spirituális üzenetének kifejtésére vállalkozott. Remélem, hogy találkozna Kabdebó professzor úr egyetértésével, ha a rendezvény mégis megvalósulhatna más, avatott szakértő részvételével. Abban is biztos vagyok, hogy – életművének le-

zártsága ellenére is – munkatársai és tanítványai a rá jellemző gondossággal és szeretettel folytatják tevékenységét, és közvetítik a magyar irodalom nagyszerű alkotásait a jövő nemzedékei számára.

Kabdebó Lőránt professzor úr váratlan halálával a 20. századi magyar irodalomtörténet-írás kimagasló alakját veszítettük el. Bár Szabó Lőrinc művészetének kutatása állt érdeklődésének fókuszában, Jánosy István fordultatos életeseményei rögzítésével és költészetének monografikus feldolgozásával meghatározó támogatást nyújtott evangélikus egyházunk jövőbeni értékőrző tevékenységéhez.

Requiescat in pace! ■

JEGYZETEK

1 Cs. Szabó László 1938. *Ultima verba. József Attila emléke. Nyugat*, 1. szám. 68–69. o. Web: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00624/19928.htm>. (Megtekints: 2022. június 3.)

2 KABDEBÓ Lőránt 1994. *Jánosy István*. Szerk. Pete György. *Életünk Szerkesztősége – Magyar Írószövetség Nyugat-Magyarországi Csoportja, Szombathely. (Életünk Könyvek – Magyar Helikon 3.)*

3 KABDEBÓ 1994. Web: <https://mek.oszk.hu/21300/21368/21368.pdf>. (Letöltés: 2022. június 3.)

Marosszentimrei ima

→ FENYVESI FÉLIX LAJOS

„Így éneklünk mi, pár megmaradt”
Jékely Zoltán

Ledőlt a fal, kövei földbe vástak,
vén kuvik se szól már.
Szél tenyerében a porhamu-templom.
Marosszentimrén nem támad
föl SZENCI MOLNÁR

A hű, zengő gyülekezet
végleg eltöröltetett,
sírkő-férfi már a pap.
Az alkonyi erdő felett
rozsdás lakatként lóg a Nap

Összetört ikon-arc itt az
idő, a hallgatag.
Kék búzavirág nő ki
holtak szemüregéből
a szuvas padló alatt.

Görnyedő háttal csak
Isten virraszt a késő éjben,
óvja a csillag-mécseket.
Maradék magyarjaidnak
küldj reményt, éneket!

Örökké tartó pillanat

Örökké tartó pillanat –
vonj sugaradba!

Tárt ablakok a fölkelő Nap fényén,
valami arany zúgás
a tavasz közelítene,
és semmi nem volt hiába,
nem veszett kárba semmi.

A tengerhullám átcsap a sziklán,
cédrusok zúgatják Isten nyelvét.

Senki sincs egyedül.

Borostyán fut a templom falára,
a szél virágot szór a folyóba,
szerelmes szavak mindenütt;

végenincsen öröm és csókok,
koszorúk mindig más homlokán,
csönd azúr hangjai.

Egy kéz elsimítja a világ ráncait.

→ **Fenyvesi Félix Lajos** (1946): költő, író, újságíró. Hosszú éveken át volt az *Evangelikus Élet* munkatársa. Húsz kötete jelent meg nyomtatásban, verses és prózai munkák, legtöbbször a Napkút Kiadó gondozásában. Legutóbbi könyvei: *Halálpróba* (versek) 2019; *Az idő jelei – Napló* 1986–2020 (2021).

„Az egyház élén az álljon, aki jó és rossz napokban tud szolgálni”

→ PERGER GYULA

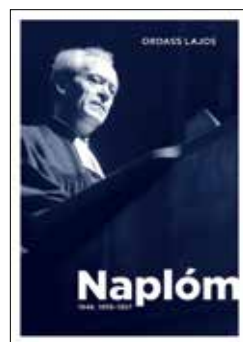
ORDASS Lajos 2021. *Naplóm. Ordass Lajos evangélikus püspök naplófeljegyzései 1948, 1956–1957.* Szerk. Isó Gergely. Luther Kiadó – Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Ordass Lajos Alapítvány, Budapest.

Ordass Lajos immár több mint három évtizede olvasható önéletírás-kötetei után joggal vetődik fel a kérdés, hogy mondhatnak-e bármi újat is naplói, amelyeket 2021. évjelzéssel – valójában 2022 márciusában – tett közzé a Luther Kiadó, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az Ordass Lajos Alapítvány. A „lila könyveket” sajtó alá rendező Szépfalusi István utószavából tudjuk, hogy Ordass a *Nagy idők kis tükre*¹ című munkájának forrásiratait helyenként életrajzi írásnak, életrajznak, ön-életrajznak nevezte. A *pro memoria* és szolgálati naplója mellett gyakran szerepeltette forrásként naplóját is. Szépfalusi szerint Ordass „[e]mlékiratainak megírása nem lett volna lehetséges, ha szolgálatba állásának idején ön-életrajzának különböző forrásait nem készítette volna el”.² Csakhogy eddigi tudásunk szerint e feljegyzések egy részét – köztük naplóját is – az 1948. augusztus 25-ei, illetve szeptember 10-ei házkutatás során bűnjelként elkobozták: „...távozásuk után a történeteket azonnal papírra vettem *pro memoria* alakjában. De a nálam tartott házkutatás alkalmával a nyomozók rengeteg írásomat elvitték” – jegyezte fel Ordass.³ A *Nagy idők kis tükre* összeállításához ugyanakkor forrásiratai közül 1848. január 1-jétől vezetett naplóját is felhasznál(hat)ta.

Magánfeljegyzések a család és a közösség számára

„Életem eseményeiről és szolgálatomról általában rendszeresen naplót vezettem. Olyankor hagytam abba, ha külső körülmények gátoltak benne, vagy ha házkutatással kellett számolnom.

Vagy olyankor szakítottam félbe, ha valamilyen fontosnak látszó eseménysorozat indult az egyház életében” – olvasható Ordass egyik kéziratban maradt feljegyzésében.⁴ A most közreadott napló 1956. november 26-ai bejegyzése szerint: „Valamikor, püspöki szolgálatom idején naplót vezettem. A börtönévek ezt megszakították. Kiszabadulásom óta a ritkán adódó, följegyzésre méltó eseményekről alkalmi *pro memoria*t készítettem. [...] Mivel azonban fontosnak látom, hogy a legfontosabb történésekről világos nyilvántartásom legyen, ma újra elhatároztam, hogy azokat [azon] melegében följegyzem. Szükségem lehet emlékezetem alátámasztására.”⁵ Az Ordass Lajos özvegyével 1989-ben készült videóinterjú tanúsága szerint, bár a naplói írás Ordass napi rutinjának része volt, férje senkinek sem engedte meg, hogy megtekintse. Sőt a püspök halála után arra kérte vejét, ifj. Dedinszky Gyulát az özvegy, hogy semmisítse meg az addig rejtgetett naplókat. A 2008-ig lappangó iratok

→ *Perger Gyula* (1961): etnográfus, irodalomtörténész. A Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ muzeológusa. Legutóbb megjelent önálló munkája: *Újváros. Egy városrész története, szociológiai monográfiája* (Győr, 2021).

kalandregénybe illő megmentéséről, nagybörzsönyi megőrzéséről, a belügyminisztérium és az „egyházi felsőbbség” elől is eltitkolt dokumentumok megőrzéséről ifjabb Zászkaliczky Pál Dedinszky Gyulával készített interjúja ad számot a kötet végén.

Bár Ordass megjegyezte a Bernben 1985-ben megjelent *Önéletrajzi írások*ban: „Nem tartom valószínűnek, hogy ez a közlésem valaha is nyilvánosság elé kerül. Nem is ebből a célból írtam. Célom inkább csak az, hogy gyermekeim és unokáim tisztán lássák ezt a dolgot. Mert nem tartom kizártnak, hogy a jövőben is találkoznak majd állításokkal, amelyek nevem bemocskolását célozzák.”⁶ Az eredeti naplókat elsőként olvasó Dedinszkynek nem volt kétsége afelől, hogy apósa „a naplót nem pusztán önmagának írta. Ő nyomot akart hagyni a világban.”⁷

Az *Önéletrajzi írások*ban – ma már bizonyíthatóan – számtalan helyen szó szerint idézett, most közzétett *Naplóm* alapján immár nemcsak a gyermekek és unokák láthatják tisztán a „dolgot”, hanem a nagyközönség is szembesülhet közelmúltjának sokszor máig elfedett, az aktuális politika szempontjából magyarázott eseményeivel.

Az alázat könyve

A kötet Ordass Lajos naplófolyamának 1948-ban és 1856–1957-ben – aktív püspökként – papírra vetett naplófeljegyzéseit tárja az olvasó elé. A *Naplóm* éppen műfaji sajátosságai miatt adhat többet az *Önéletrajzi írások*nál, mert bár azokban is eredeti jegyzeteire támaszkodhatott Ordass, a legőszintébb szándék mellett is kikerülhetetlen volt a napi történésekre, összefüggésekre való utólagos rálátás. A *Napló*mba azonban mindig aktuális beszámolók, azonnali reflexiók kerültek, csak rendkívül ritka esetben olvashatunk későbbre keltezett, összefoglaló bejegyzéseket. Ordass naplóinak őszintesége megkérdőjelezhetetlen, s nem csak azért, mert gondolatait csupán azért vetette papírra, „hogy a legfontosabb történésekről világos nyilvántartása” legyen.⁸

Az 1948. január 1. – augusztus 23., illetve az 1956. november 26. – 1957. december 6. között kelt

bejegyzések alapján Ordass naplója – a Pilinszky János által 1962-ben megfogalmazottak értelmében – az alázat könyve: „Az alázat az igazi tudás és az igazi megismerés kapuja. Minden nagy tett, minden valódi erkölcsi és szellemi erőfeszítés előfeltétele. Már a dolgok természetéből fakad, hogy aki feladatában elmélyül – >megfeledekzik önmagáról«. A hiúság, az önzés, az érdek nemcsak erkölcsi rossz, de szellemi akadály is, s nem egy kitűnő alkotást fosztott meg attól hiú tökélye, hogy valóban közkinccs, halhatatlan alkotás legyen.”⁹ Ordass valóban megfelelnek önmagáról, a *Napló*mban csupán érzékeny krónikás, egyházi közszereplő, aki alárendeli magát hitének és egyházának. Teljesen eltűnik a magánember, családja – felesége és gyermekei – szinte alig szerepelnek a napi feljegyzésekben, amelyek az egyház közösségének szolgálatával kezdődnek és végződnek.

De nemcsak Ordass jegyzetei, hanem az azokat sajtó alá rendező Isó Gergely munkája is az alázatosság mintaképe. A *Napló*mat mint forrást kezeli, a szükséges – több mint négyszáz – magyarázó jegyzeten és az annotált névmutatón kívül csupán egy rövid, fegyelmezett, a naplóhoz kapcsolódó legfontosabb információkat tartalmazó utószót illesztett a szövegközléshez. Csak a legelkerülhetlenebb esetekben – s mindig precízen jelezve – „nyúl bele” Ordass szövegébe. A lábjegyzeteket figyelmesen végigolvasók észrevehetik azt is, hogy Isó Gergely mellesleg elvégezte az *Önéletrajzi írások* és a *Naplóm* összehasonlító szövegelemzését is. Mindezt úgy, hogy tényleges munkájára, szerkesztői szerepére csupán Zászkaliczky Pál köszöntője és Isó Gergely köszönetnyilvánítása alapján következtethetünk. Bár a könyv kolofonoldalának élén az szerepel, hogy „szerkesztette, a naplót közreadja, az utószót írta, a jegyzeteket és az annotált névmutatót készítette: Isó Gergely” – az olvasók által elsőként fellapozni szokott tartalomjegyzék nem jelzi Isó szerepét.

A kiváló képmelléklettel ellátott, több mint félezer oldalnyi kötet 9–350. oldalán olvashatók Ordass naplójegyzetei, majd ezt követően százoldali terjedelemben a szakszerű, a forrásközléshez nélkülözhetetlen névmutató és a rövid szerkesztői

utószó. A könyv kereteit adó ifjabb Zászkaliczky Pál által írt köszöntő és a naplók „felfedezésének” történetét elbeszélő riport szerves egységet alkot a forrásközléssel.

Mirák Katalin *A függöny mögött – Párhuzamos olvasmányok és források Ordass Lajos naplóihoz (1948, 1956–1957)* hosszú tanulmánya azonban – kétségtelen szakmai kvalitásai ellenére – nem illeszkedik a kötetbe. A tanulmány bevezető fejezete mintha a *Naplóm* első reflektív recenziója volna: „Ténybeli tudásunkat, de a püspökről kialakult képünket ma is alapvetően [a] lila kötetek határozzák meg. A most közreadott naplók e könyvek által közvetített képet alapvetően nem rengetik meg. Nem egy »másik« Ordass Lajost ismerhetünk meg, aki magáncélra írt

naplójában, a hivatalos szerepéből kibújva, a köztudatban élőhöz képest egészen más arcát mutatná meg. Nem, Ordass önazonos, minden írásában egy és ugyanaz a személy.”¹⁰ A folytatásban pedig valóban a közzétett napló időbeli „párhuzamos olvasmányait” adja, főként az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, az Evangélikus Országos Levéltárban, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető dokumentumokkal, (ügynök)jelentésekkel. Ordass naplóbejegyzéseinek ezen iratokkal való „szembesítése”, az egyébként kiváló történeti elemzés – a kötetbe szerkesztve – akaratlanul is rátelepszik a forrásra és annak olvasóira. A források közlésének függetlennek kell maradnia még az azokat közzétévé szemléletétől is. ■

JEGYZETEK

- 1 In: ORDASS Lajos 1985. *Önéletrajzi írások*. 1. köt. Vál., s. a. rend., az utószót írta Szépfalusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 7–418. o.; ORDASS Lajos 1987. *Önéletrajzi írások*. 2. köt. Vál., s. a. rend., az utószót írta Szépfalusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 567–1000. o.
- 2 ORDASS 1985, 423. o.
- 3 Uo. 191. o.
- 4 Evangélikus Országos Levéltár DOLL 17. doboz, I/9b (Adatok III.), 4. o.

- 5 ORDASS Lajos 2021. *Naplóm. Ordass Lajos evangélikus püspök napló-feljegyzései 1948, 1956–1957*. Szerk. Isó Gergely. Luther Kiadó – Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Ordass Lajos Alapítvány, Budapest. 137. o.
- 6 ORDASS 1985, 223. o.
- 7 ORDASS 2021, 512. o.
- 8 Uo. 137. o.
- 9 PILINSZKY János: Jegyzetlap az alázatosságról. *Új Ember*, 1962. július 22. XVIII. évf. 29. sz. 2. o.
- 10 MIRÁK Katalin: A függöny mögött. Párhuzamos olvasmányok és források Ordass Lajos naplóihoz (1948, 1956–1957). In: ORDASS 2021, 458. o.

Keressd a tornyot!

Építészeti útikalauz a Dunakanyar templomaihoz

→ MAGYARÓVÁRI FANNI IZABELLA

ZUBRECZKI Dávid 2021. *Templomséták a Dunakanyarban*. Kedves László Könyvműhelye, Budapest.

Zubreczki Dávid újságíró, blogger, „építészeti mesemondó”, korábban az *Urbanista* blog szerzője szellemes és közérthető írásaival népszerűsíti az építészetet. Nap mint nap elsétálunk különböző korokból származó épületek mellett, mégis nehéz megfogalmazni, miben rejlik értékük, miért szeretjük vagy épp nem szeretjük az általunk gyakran használt és látogatott épületeket. Az utóbbi években több olyan építészeti sétakönyv jelent meg, amely kifejezetten az építészetre iránt érdeklődő laikusokat célozza meg. Ebbe a sorba illeszkedik a *Templomséták a Dunakanyarban* is.

Ha építészeti útikönyvről és építészeti sétáról beszélünk, elsősorban Budapest vagy egyéb nagyvárosok juthatnak eszünkbe. A Dunakanyart inkább természeti szépségei miatt szokás megcélozni. Ám a festői táj többet rejt ennél: sokszínű templomoknak is otthont ad a középkori romoktól kezdve egészen a kortárs épületekig. A könyv vezérfonala – a Dunakanyar mint földrajzi keret mellett – az épületek műfaja: a templom, korszakon és felekezeten átívelve. A rövid, lényegre törő építészettörténeti bevezető után tizenhat fejezet tizenhat sétaútvonalat tartalmaz, összesen százötvenhét templomot bemutatva. A fejezeteket Bődey János fotói színesítik. A szerző a bevezetőben megemlíti, hogy előző könyvével – *Templomséták Budapesten* (2020) – ellentétben itt nagyobb távol-

ságok lehetnek az egyes épületek között, ezért a nagyobb városokban kijelölt sétaútvonalak között „utazós fejezetek vannak, amit mindenki a legkedvesebb módon járhat be”.

Az első útvonal kezdőállomása hazánk legmagasabb épülete, a százméteres esztergomi Nagyboldogasszony- és Szent Adalbert-főszékesegyház, utána a környezetében elhelyezkedő szakrális építmények következnek. Esztergomban két túraútvonal, sőt egy kápolnatúra is végigjárható. Az *Utazás Esztergomból Visegrádra* című fejezet Szentgyörgymező, Pilismarót és Dömös látnivalóit veszi sorra. Ezek egy-egy nagyobb túra pihenőállomásai is lehetnek, akár a közkedvelt túraútvonal, a Rám-szakadék irányából. A *Séta Visegrádon* egyaránt tartalmaz középkori, barokk és kortárs organikus templomot is.

Az *Utazás Visegrádról Szentendrére* című fejezetben Dunabogdányba és Leányfalura kalauzolja el az olvasót a szerző. Emellett egy mini Makovecz-túrát is kínál, hiszen a Mogyoró-hegyen – az apró mogyoróhegyi kápolna mellett – több Makovecz-épület is található.

A templomtornyokkal sűrűn teletűzdelt Szentendrén a 19–20. század fordulójáig itt élő, számottevő szerb lakosságnak köszönhetően több szerb ortodox templomot is megtekinthetünk.

→ **Magyaróvári Fanni Izabella** (1991): a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ művészettörténet-szervező-muzeológusa. Kutatási területe a századelő art deco síremlékművészete és a két világháború közötti hazai építészet. A nemrég megnyílt Walter Rózsi-villa *Szintér és lakótér – Modern lakóházak Magyarországon 1928–1945* című nyitó kiállításának egyik kurátora.

A szentendrei sétáról szóló rész után külön fejezet kalauzol el a Skanzen templomaihoz.

Magától értetődő az egyházi központok – Vác, Visegrád és Esztergom – meglátogatása, mellettük a szerző azonban olyan, agglomerációban fekvő településeken tett sétákat is ajánl, amelyek kirándulási úti célként nem feltétlenül jutnának eszünkbe: ilyen a Pomáz–Budakalász-útvonal. A két egymás mellett fekvő, a fővárosból HÉV-vel megközelíthető település középkori templomromokkal is büszkélkedik.

Budakalászról a Megyeri hídon át közelíthető meg Dunakeszi, amely szintén nem tűnik magától értetődő túraútvonalnak, pedig vétek lenne kihagyni. Kivételes története van a Kegyeleti parkban álló Szent István-kápolnának is: a kedves falusi barokk kápolna egy temető közepén áll, ám nem temető-kápolnának épült: 1739-ben emeltette Orczi György, a terület földesura hálából a pestisjárványból való felépüléséért. 1777-ben Mária Terézia a templomok körüli helyhiányra és az egészségügyi követelményekre hivatkozva rendeletben tiltotta meg a templomok körüli temetkezést. A temetőknek a városok szélén vagy a városokon kívül kellett kijelölni területeket. Így a sírokkal körülvett templom ma már ritka látványnak számít hazánkban.

Útban Dunakesziről Vácra Alag, Sződliget és Vác-Derecske meglátogatását javasolja a szerző. A váci séta több monumentális alkotást is érint: a vártemplom és a Nagyboldogasszony-székesegyház (Isidore Carnevale, 1772) mellett a romantikus stílusú zsinagóga (Cacciari Alajos, 1864) és a néhány éve épült Hősök emléktemploma (Mohai Zsuzsanna és Boczkó Ákos, 2017) is figyelmet érdemel.

A Vácról Szobra vezető útvonal olyan sokálomásos, hogy érdemes több kisebb túrára bontani. Ezek a települések kifejezetten vonzzák az erdőjárókat, kirándulni vágyó családokat, de a kisvonzás vagy evezés közben megéri beiktatni egy-egy templomlátogatást is. Verőce az egyik lehangulatossabb Duna-parti község, ezt már a rendszeresen itt nyaraló Giergl Kálmán építész is tudta. Ő tervezte a Szent Kereszt felmagasztalása kápolnát (1936). Zebegényre egy egész napot érdemes rászánni, már

csak a Kós Károly és Jánszky Béla tervezte Havas Boldogasszony-plébániatemplom miatt is.

A Szentendrei-sziget bejárására a szerző kerékpárt, kenut vagy kajákat javasol. A Visegrádi-hegységről szóló fejezet Csobánka, Pilisszentkereszt és Pilisszentlászló templomait veszi sorra. A Pilis lejtőjén található a ciszterci rend első magyarországi monostora, amely nemcsak középkori építészettörténetünk egyik mérföldköve, hanem történelmi jelentőségű is: ide temették Meráni Gertrudist, II. András feleségét.

Az utolsó fejezet a Börzsöny templomairól szól, amelyekhez Szokolyára, Kóspallagra és Márianosztrára kell ellátogatni. Az utolsó állomás az elsőhöz hasonlóan szintén egy bazilika: a márianosztrai Magyarok Nagyasszonya-bazilika (1352, újjáépítés: Vépi Máté, 1720).

A könyv hat evangélikus templomról tesz említést. Sándy Gyula (1868–1953) építész, műegyetemi tanár számos megépült evangélikus temploma közül kettő a Dunakanyarban található: az alsógödi (1929) és a sződligeti (1948). A 20. század első felében kedvelt nyaralóhellyé vált Alsógöd legöregebb temploma a vöröstégla-homlokzatú evangélikus templom. A könyvben szereplő kortárs templomok közül a szentendrei Bükkös partján épült evangélikus istenháza (Kocsis József, 2004) alkalmazkodik legjobban a hely szelleméhez.

Az utóbbi években az építészeti ismeretterjesztő könyvek száma és minősége is ugrásnak indult, amiben szerepe van a *Templomséták a Dunakanyarban* kiadó Kedves László Könyvműhelyének is. Kedves László adta közre a szerző előzőleg megjelent *Templomséták Budapest* című könyvét, valamint a jelenleg kétrészes 10+1 *Budapest* (2020) könyvsorozatot is. A kiadványok mindegyike közérthető nyelvezetével, látványos fotóival, praktikus méretével és jól használható felépítésével hozza meg az építészeti iránt érdeklődők kedvét a városi sétákhoz és épületlátogatásokhoz. Felépítését és terjedelmét tekintve a kiadvány hasonló Kovács Dániel *Szecessziós Budapest* (Kedves László Könyvműhelye, Budapest, 2021), valamint *Art deco és modern Budapest* (Kedves László Könyvműhelye,

Budapest, 2019) című köteteihez, amelyek az építészeti kalauzok vagy sétakönyvek úgyszólván új generációjának első darabjai voltak. A kötetek mindegyike kitűnő ajándék lehet, akár külföldről idelátogatók számára is, hiszen szinte mindegyik angol nyelven is megjelent.

A sétakönyvek célja az építészet széles körben való megszerettetése, valamint annak bizonyítása, hogy még a legváratlanabb helyeken is vannak kiemelkedő épületek. A *Templomséták a Dunakanyarban* pedig újabb lépést tesz, hiszen azt eddig is tudtuk, hogy Budapest rengeteg építészeti értéket rejt, de ez a könyvecske azt igazolja, hogy a Dunakanyar és a budai agglomeráció kisebb falvaiban és nagyobb városaiban is bőven akad fel-

fedeznivaló, legyen szó középkori emlékekről vagy éppen kortárs templomokról. A könyv legnagyobb értéke, hogy tartalma térben és időben is nagyon szerteágazó, mégis tömör, koherens marad. Egyetlen hiányossága, hogy nem tartalmaz térképet, bár, valljuk be, egy ekkora területet egyébként a segítségével sem tudnánk jól áttekinteni.

Zubreczki Dávid könyve igazi útítárs, nem csak zsebbarát mérete miatt: sok gyakorlati tanácsot tartalmaz az épületek nyitvatartására, megközelítésére vonatkozóan is. Ha legközelebb a Dunakanyarba látogatunk, ne felejtjük el betenni a hátizsákba vagy indulás előtt otthon átlapozni – várhatóan találunk legalább egy templomot, amely útba esik majd. ■

Identitásvektorok

→ WEBER JÓZSEF

SZÁNTAY Csaba (ifj.) 2020. *Hát, ez furcsa...* Lexica Kiadó, Budapest.

A Lexica Kiadó *Magyar Tudósok* sorozata figyelemre érdemes vállalkozás. Hét bőséges esztendő alatt tizenkét hazai kutató-életpályát jelentetett meg. A legújabb kötet lebilincselő és igen hasznos olvasmány. Az életmű¹ és a szövegkorpusz megismerése, feldolgozása szempontjából egyaránt felszabadító hatású a prólógus egyik mondata: „Szeretném tehát, ha ez a könyv, bár látszólag rólam szól, [...] valójában az olvasóról szólna.” Abban az értelemben, hogy az olvasót „konstruktív ön-reflexióra” készíti, vagyis segíti az úgynevezett identitásvektorok felismerésében, szerepük tudatosításában, a bennük rejlő erő kiaknázásában, kellő irányba terelésében.

Mik is azok az identitásvektorok? Azon tényezők, amelyek döntően befolyásolják a jellem, a gondolkodás, a világnézet, a karakter, a tem-

peramentum, végső soron az életpálya irányát, minőségi formálódását. Elsősorban a gyerekkori környezet, a neveltetés, az iskolák, a munkahelyi közösségek, a kutatási feladatok és az eredmények, a sugárzó egyéniségekkel való találkozások, az

emberi kapcsolatok, de számos meglepő vektor, sorserő is szerepet kap benne: tengeri kagylók, moziélmények, versek, tenorszaxofon, testépítés, állatokkal való kommunikáció. A felsoroltak közül nézzük meg az elsőt közelebbről. Mitől lehet identitásvektor, az egész életút irányát, a személyiség minőségét meghatározó erő a kamaszkori kagylógyűjtés szenvedélye? Egyszerű a válasz: mert sikeres üzéséért ki kell tágítani az emberi

→ Weber József (1964): pedagógus.

szervezet oxigénmegtartó képességének határait. Azt hiszem, a négyperces lélegzet-visszatartás igen közel van emberi képességeink határához, és ezt elsajátítva egy természettudományos kutatásra született elme könnyen adaptálja a bűvárkodásról a tudományos munkára az emberfeletti képességek fejlesztését.

Húszerző, húszerző. Mindegyik pontosan akkora bélyeget nyomott a lélekre, amekkora a kutatómunkához, a szemléletmód és elszánás kialakulásához szükséges. Az ember életében száz és ezer ilyen vektor keletkezik, a könyv írója viszont szigorúan csak a tudós én kialakulásában szerepet játszókat közül válogat, azok közül is hangsúlyozottan csak a „fényeseket”. Nincs szó sötét vektorokról, pokoljárásokról, legfeljebb férfias szeméremmel, utalásszerűen azokról, amelyek szükségszerűen kísérik az ilyen dinamikus, eseménygazdag, célratörő, a tudományművelés nemzetközi porondján a legmagasabb fórumokon elismert életművet. Az emlékek felidézésének linearitásból kitorzó technikája nemhogy meglepő, de helyenként provokatíván szókimondó megállapításokra, következtetésekre vezet a szerzőt. Provokatív, mert a kutatómódszertan évszázados beidegződéseinek létjogosultságát kérdőjelezi meg, szókimondó, mert a tudomány ranglétráján szükséges előrelépéshez kikerülhetetlen közeg, a tudós társaságok gondolkodásával, karrierépítési gyakorlatával szemben fogalmaz meg kritikus megállapításokat. Egész pontosan miket is?

Az emberi értelem, logika, intellektus, megismerési képesség, szaktudás és tapasztalat önmagában nem elég a tudományos tevékenység eredményes műveléséhez. Ahhoz ugyanis a felsorolt szakmai kompetenciákon kívül „attitűd-kompetenciák” is kellenek, mint például elszántság, bátorság, kockázatvállalás, függetlenség, kreativitás, belátás, kudarckezelés, csoportszellem, a cél elérhetőségébe vetett hit és nem utolsósorban a tudományos eredmények megfogalmazásához szükséges alkotó fantázia, stílusérzék. Magyarán a kutatómunka és szakmai publikáció során mélyen egymásba nyúlnak a természettudomány és a psi-

chológia területei, egymást kölcsönösen feltételezik és meghatározzák. Ám nemcsak a pszichológia áll kölcsönös egymásra hatásban a molekuláris szerkezetek vizsgálatával. Nincs természettudós alapos és elmélyült filozófiai ismeretek nélkül. Ha a semmi vagy a mindenség határsávjait kóstolgatjuk, fel kell készülnünk váratlan, akár világnézetet és személyiséget formáló lehetőségek felbukkanására is. Tisztában kell lennünk a megismerés, az olthatatlan emberi kíváncsiság, a komfortból kilépni kényszerítő erők mibenlétével, rendelkezniünk kell a létezés okáról és céljáról való határozott, szükség esetén mégis képlékeny elgondolással. És még tovább: nem lehet bezárkózni a laboratóriumba. Ahogy a költő is akkor hiteles, ha az ihlet termékét, a tiszta és szép formát kiviszi az elefántcsonttoronyból a köznapi életbe, úgy a tudós munkája is akkor hiteles, ha magánéletében, munkájában, emberi-társas kapcsolataiban is fel tudja mutatni a kutatómunka igazságra törő szenvedélyét.

Finnyasabb akadémikus orroknak az a kritikus hangú, leleplező gondolatfuttatás is botrányszagú lehet, amelyet „sámlizás” szóval ismerünk a művészvilágból. Botrányszagú, mert fellebbenti a tudós társaság szabad kutatószellemét bilincsbé verő farizeus álnokságot és érdek-összefonódást. Én magasztallak téged, te magasztalsz engem, mindketten jól járunk, növekszik hivatkozási rátánk vagy eladott könyveink példányszáma. Hogy ezáltal a valós teljesítmény és szakmai eredmény, minden tudományos és szépirodalmi mű alapértéke, az igazság háttérbe szorul? Ez van: rossz helyre született szegény. Ahogy egy színpadi fényvető a ripacs színészre irányul, oly vakító erővel világítanak rá ezek a bekezdések arra, hogy ez a cinikus, önző, gátlástalan karrierizmus sehonnan, a társadalom legmagasabb rétegétől a legaljáig sehonnan ki nem irtható. A szerző azonban ebből a sötét tapasztalatból világos vektort épít magának és tanítványi, munkatársi körének: nem elég felismerni a tévutat – éppen mindent átható és magába szippantó ereje miatt az emberi elme és erkölcsi tartás végső határáig tágitott képességgel, hosszú távú stratégia kidolgozásával és napirendi szigorral való

megtartásával kerülni az igazság korrumpálását: ez életfeladat, az emberi méltóság építményének sarokköve.

A megélt és felidézett életpályát bemutató, rendbe szedett sorok között melegen sugárzik az emberi méltóság: az igény és képesség a nem anyagi természetű minőség (tisztaság, derű, jóindulat, szépség stb.) felismerésére és létrehozására. Ennek a sugárzásnak köszönhető az, hogy a visszaemlékező következetesen kerüli az úgynevezett sötét vektorokon való öncélú rágódást, és a megtett útra való visszatekintés alapján összességében mégis a világos tónusú identitásvektorok uralkodnak. Akár a kutatóprofesszor, akár a szépíró-émlékező, akár a magánember bemutatkozását figyeljük, a legrokonszenvesebb, az olvasó életét legnagyobb erővel befolyásoló gondolat az alázat mibenlétét ragadja meg. Pontosabban azt a magatartást, amely a magas szintű kutatómunka végzéséhez elengedhetetlen önbizalmat és felfedezői öntudatot szembeállítja az emberi tökéletlenség tudatával, de úgy, hogy összhangba hozásuk feltételeit is föltérképezi. A szerző megkülönböztet szakrális és szekuláris alázatot. Előbbi a teremtettség állapotának mély átéléséből, utóbbi a minden embernek kijáró köteles tiszteletből, illetve a tökéletlenségtudatból fakad, ám hiánya az ítélőképesség súlyos károsodásához vezet.

Hogy az író nem kizárólag a kutató pályatársaknak, a magas akadémiának fogalmazta könyvét, nem csak a korábban említett, botránykőnek számító fejezetekből derül ki. Micsoda? Egy szerkezetkutató, a molekulák világában búvárkodó elme asztrológiai jelet használ, zodiákust és csillagkonstellációt emleget pályája emlékezetének leírásában? Szó sincs a képes hetilapok zagyva okkultizmusáról, csupán egy jelenségről: az atommagok nemcsak hogy forognak, de az így létrejövő tengely pontosan olyan precessziós mozgást végez, amelyet a földtengely: a forgáshoz viszonyítva lassan, de érzékelhető tempóban billeg, pontosabban dőlésirányának változásával körtáncot jár, akár egy pörgettyű. Az ókori asztrológia ennek felismerése alapján dolgozta ki a világhónapok

kétezer-egynéhány száz éves rendszerét. És ha már a szerző bátorítja a befogadót a szabad fantáziára: nem lehet, hogy mégsem akkora bődületes butaság a Hans Castorp-i gondolat? Lehet, hogy ha nem 800 MHz-es spektrométerrel, hanem a képzelet világában majdan elkészülő sok THz-es készülékkel vizsgálódunk, minden atommagban megpillantjuk a benne rejlő, táguló, galaxismilliárdokat pörgető univerzumot, ahol az évmilliárdok a mi nanoszekundumainkkal egyenlőek? És a másik irányban: nem lehet, hogy a ma ismert univerzumunk egy magasabb rendszer egyetlen atommagja? És akkor az, ami egy évezred a mi szemünkben, ottani szemmel egy pillanat? S ha nem is a Jóisten palotájának főportáján egy aranykilincs, de legalább a pajta rozsdás vasszögének atommagját képezi a mi kis táguló világmindenségünk?

A leghosszabb fejezet tárgya s bevallottan a legfontosabb identitásvektor a Richter Gedeon Nyrt. Nagy áldás, ha cég és alkalmazott között sikerül kialakítani kölcsönösen inspiráló, támogató, gyümölcsöző, érdekeken túli bizalmi köteléket, mert ezzel szellemi szövetség jön létre. Valahogy így érezheti magát a példázatbeli mécses, amelyet nem rejtenek véka alá, hanem a helyére, a gyertyatartóba teszik. Tudatos szerkesztés eredménye, vagy nem, a szövegtest egészének aranymetézőpontjára esik a teljes életpálya legmarkánsabb irányadó vektora: a szerkezetkutatás pszichológiai aspektusa, pontosabban annak felismerése, hogy a kutatási eredményeket jelentősen befolyásolja a kutató lelki alkata, bátorsága, fegyelme, alázata és még sok-sok fáradságos munkával elsajátítható képessége. Ez megint csak skandalum lehet a megrogzított racionalisták szemében, hiszen érzékeny pontra, a legveszedelmesebb, úgynevezett Mentális Csapdára mutat rá, amely akár műszeres mérések eredményének értelmezésében is súlyos tévedésekhez vezet. A csapda az egóban feszül: kizárólag arra irányítja saját figyelmét, ami erősíti hipotézisét vagy addigi eredményeit. Az ész önvédelme a szívvel szemben, amelynek során éppen az ész tér le az igazság útjáról, és ezt csak az kerülheti el, aki elfogadja, hogy nem juthatunk megbízható

elemzési eredményekhez az emberi lélek rejtelmeinek feltárása és munkafolyamatba illesztése nélkül.

Ifj. Szántay Csaba egyik meghatározó vallomása a kémiaoktatás színvonalának megtartása és emelése érdekében végzett szervezőmunkájáról szól. A lélek legmélyére hatoló gyökérből táplálkozik a kémiaoktatás népszerűsítése, mesepályázatok kiírása, elbírálása, iskolajárások, vendégelőadások, csoportfoglalkozások – tüzes szenvedélyt nem is lehet másképp átadni, csak tüzes szenvedéllyel. Ahogyan az iskolai kémiaszertárban töltött gyermeki, magányos óráiról beszél, amikor reszketve csüngött a tanteremből kiszűrődő hangokon, édesanyja tanításán, az olvasóban elevenné válik a sok évtizedes élmény: varázslatos üvegedények hasán az íves fények, koccanások, maró és édes illatok, a misztérium néma csendje, amely elkerülhetlenül magával ragadja és helyes irányba állítja az anyag szerelmeseit, titkainak fürkészőit. Szentélynék nevezi a szűk helyiséget; nyilván nem azt, ahol a szakrális áldozat elvégeztetik, hanem ahol az ember az elemeket kutatva a végtelenbe ütközik, tiszteletet s hálát érez a mikro- és makrovilág mindent átható ereje iránt.

Ha szigorúan a leírt mondatok, fejezetek tartalmát, szerkesztési szigorát, az egyetlen célnak alárendelt, biztos kézzel irányban tartott és alaposan meggyeplőzött szöveget vizsgáljuk, a könyv egyes

bekezdéseiben olyan természetes gördülékenységgel kifejtett, könnyed szóáradattal fogalmazott, mégis mellbetaszító gondolatokat találunk, amelynekhez a 20. századi nagy magyar esszévonulat szerzőinél szoktunk. Egyetlen idézet csak: „Az emberek jellemzően a saját véleménybuborékukban élnek, aminek a belső faláról visszatükröződik a vélt igazságuk, ezen illúzió bűvöletétől áthatva pedig a döntéseik során nem teszik meg az erőfeszítést, hogy lássák azoknak a buborékon túli világra gyakorolt hatását. Pedig a buborékok átlátszóak.”

Bizonyos vagyok abban, hogy ha ez a természetudományos, pszichológiai és filozófiai horizont, morális szigor és ihletett fogalmazáskészség bebotlik a keleti és nyugati őshagyomány egységdoktrínájába, akkor nemhogy a múlt századi hazai gondolkodástörténet folytatására, de új ösvények, csapások alakulására is számíthat a magyar irodalom. Egyrészt azért, mert ez a könyv nemcsak a szerző identitásvektorait leltározza, hanem potenciálisan maga is vektorrá válhat olvasója életében – és mi más lehet egy nyomtatott termék legmagasabb célja, mint éppen az, hogy mécsesként világítson, irányt, derűt, tiszta életvitelre példát, végső soron világosságot adjon? Másrészt pedig azért, mert az elvont, módszeresen kutatott igazság hétköznapi, gyakorlati realizációja, végső soron a szakrális rend megélése minden tradíció alapja. ■

JEGYZETEK

- ¹ Ifj. Szántay Csaba vegyészmérnök, kutatóprofesszor, 1982 óta a Richter Gedeon Nyrt. munkatársa. Kutatási területe a nagy felbontású NMR-spektroszkópia alkalmazása a molekuláris szerkezetkutatásban, különösen gyógyszeripari vonatkozásban, és az elméleti NMR-kutatások.

A sámsönházai evangélikus gyülekezet története

→ KOVÁCS BALÁZS

HÍMESNÉ BACSA Ilona – HORVÁTH-HEGYI Áron 2020. A Sámsönházai Evangélikus Gyülekezet története. Sámsönházai Evangélikus Egyházközség, Sámsönháza.

2020-ban jelent meg a Sámsönházai Evangélikus Egyházközség történeti kiadványa, megjelenését a templom felszentelésének százötvenedik évfordulójára időzítették. A szerzőpáros a gyülekezet irattárában található forrásokat felhasználva eddig nem ismert információkat tárt a nyilvánosság elé.

Az egyházközségben presbiterként szolgáló Hímesné Bacsa Ilona szakmunkáját a falu gazdaságtörténetéből írta, ennek révén már ismerte a gyülekezet dokumentumanyagát. Ő végezte el a jegyzőkönyvek archiválását is. Horváth-Hegyi Áron 2014 és 2021 között látott el lelkészi szolgálatot a településen, így a kötet megjelenésekor is még a gyülekezet lelkipásztora volt. A szerzők a kötetben többször megfogalmazzák, hogy a község hagyományai eltűnőben vannak, ezért időszerű – az évforduló mellett – egy gyülekezettörténeti kiadvány megjelentetése.

A könyv tizenegy fejezetből áll, ezeket egészíti ki a mű elején az előszó, valamint az irodalom-, a forrás- és a tartalomjegyzék. Az előszóban Horváth-Hegyi kiemeli, hogy – azok eszmei értékén kívül – kiemelten fontos az „elporladó” papírfoszlányok megmentése a jövő nemzedékek iránymutatójaként.

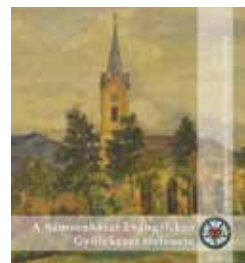
A település történetének a könyv elején olvasható rövid bemutatásából kiderül, hogy már a középkor elején is lakott volt a község. Feltehetően Boris (Könyves Kálmán el nem ismert fia) egyik támogatója, Sámson birtokolta a környéket. Ebben az időben épülhetett Fejérkő vára, amelynek romjai ma is láthatók a település határában. Sámsonházát gazdaságilag megviselte a török uralom, ezután

több nagy Nógrád megyei birtokos lett az ura. A 17. század végére tehető a Felvidékről érkező evangélikus hitű szlovák népesség letelepedése. A 19. század súlyos tűzvészeit fokozták a kolerajárványok,

majd az új században mindkét világháború sújtotta Sámsonházát. A szocializmus beköszöntével a falut is elérte a téészesítés és az államosítás, a lakosság szám pedig szépen lassan csökkenni kezdett. Száz évvel ezelőtt több, mint hétszázan lakták a helységet, ez a szám azonban napjainkra nagyjából harmadára csökkent az elvándorlás következtében.

A kötet címéből fakadóan a gyülekezet története áll a középpontban, amelyről kiderül, hogy a több hullámban érkező evangélikus szlovák lakosság már 1678-ra rendezett egyházközséget szervezett a településen. A gyülekezet első ismert lelkésze Sperkius György volt a 17. század utolsó harmadában. Kiemelendő még a 18. században itt szolgáló Mixadt Mátyás lelkész személye, aki az író Mikszáth Kálmán szépapja volt. A nógrádi kötődésű író szépapja, ükapja és dédapja is lelkészként szolgált. Meghatározó volt még a gyülekezetben életében Mihaleczky Ádám, akinek lelkészi idejében, 1778-ban épült fel a második templom Sámsonházán, sajnos azonban az 1808-as tűzvész következtében az összes egyházi irat megsemmisült. A kárt csökkentő Haan János lelkész elkészítette a meglévő adatokból még feltárható anyakönyvet.

1821-től új fejezet kezdődött a gyülekezet életében, ekkor került a településre a Vladár (Wladár) család, akiknek jelenléte a 20. század közepéig meghatározó volt. Az 1860-as években elkezdődött az új templom kivitelezése. Ez mind anyagilag,

mind emberileg óriási ráfordítást igényelt az egyházközség részéről. A folyamatosan növekvő költségek ellenére azonban a helyiek összefogása révén végül sikeresen felépült az új templom, amelynek felszentelésére 1870. október 9-én került sor. A kötet részletesen kitér az akkori istenháza berendezéseire és azok történetére.

A 20. századba átlépve meghatározóvá vált a népességnek és vele együtt a gyülekezet tagjainak fogyása. Mindinkább megritkult az addig többségben lévő szlovák nyelvű lakosság. Az istentiszteletek nyelve csak lassan váltott magyarrá a településen, a 20. századig elképzelhetetlen volt, hogy a helyi lelkész ne tudjon szlovákul. A világháborúk embervesztései, köztük a szlovákok Csehszlovákiába való áttelepítése mellett a kiépülő szocializmussal is sorvadni kezdett az evangélikus közösség létszáma. Sikerült mégis egy nagy ünnepségsorozatot szervezni 1970-ben, a templomszentelés századik évfordulóján. A történeti visszatekintés egészen napjainkig bemutatja a gyülekezetet. Részletes összegzést olvashatunk a lelkészek anyagi forrásairól, a presbitérium összetételéről és a jelen hívő közösségről.

A kötet harmadik fejezete bemutatja a templom építészeti ismérveit. A harmincméteres épület az évek alatt már több renováláson is átesett. Napjainkban korszerűbb fűtés és vízellátás működik benne, az ablakok is újabbra lettek kicserélve. Jelenleg – a korábbi háromtól eltérően – két harang kongatható a településen. Egy rövid fejezetben olvashatunk a templomi orgonáról is, amely 1870 óta az istentiszteletek meghatározó eleme. A 372 síppal felszerelt hangszert az évek során többször átalakították.

Az *egyházközség épületei* című fejezetben az olvasó képet kaphat a parókia történetéről, amelynek legutóbbi felújítását 2014-ben fejezték be, a gyülekezeti ház pedig 2017 óta megújult formájában funkcionál. A korábban püspökök lakta épület mára viszont teljesen elhagyott. A szerzőpáros szomorúan megjegyzi, hogy eltűnőben van a püspöklak „dicsősége”, hiába hasznosítják a telek bevethető részét levendulaültetvényként.

A kiadványban külön fejezetet kapott az egyházi szokások bemutatása és az elmúlt évtizedek alatti változása. Szép hagyományként ápolják a lelkészek Sámsonházán, hogy az úrvacsorai liturgiában a Miatyánk idején a pásztor letérdel. A szerzők azonban hangsúlyozzák, hogy a szokások többsége átalakult vagy fokozatosan kikopott a lakosság életéből.

A *gyülekezet büszkeségei* című részben a gyülekezet kiemelkedő alakjaira összpontosul a figyelem. 1849 után az emigrációban élő Kossuth Lajost kérték fel a sámsonháziak az egyházközség felügyelőjének. A turini remete örömmel elfogadta a megbízatást, válaszlevelében viszont sajnálattal jegyezte meg, hogy kényszerű távolléte miatt nem tudja ellátni ez irányú teendőit. Kossuth hivatalosan haláláig töltötte be a sámsonházi evangélikus felügyelői tisztséget. A gyülekezet irattárában napjainkban is megtalálható a reformkor egyik legnagyobb politikusának eredeti aláírása. Az egyházközség másik büszkesége Haan Lajos, aki a településen született. A tudományos életben elismert Haan írta az „ágostai hitv. evangélikus hivek számára” készült *Békéscsabai énekeskönyvet*, amelyet egészen a 20. századig használtak az istentiszteletek alkalmával. Két püspök is szolgált a településen: dr. Kiss István tizenhárom, míg D. Kovács Sándor hat évig töltötte be ezt a posztot az egyházban. Kettejük jelenléte nyomán épült a püspöklak Sámsonházán.

A nagy múltú felvidéki Vladár nemesi család a 19. század első harmadában érkezett Sámsonházára Wladár Sámuel révén. A templomépítő Vladár János lelkész mellett a templomi oltárfestmény Vladár Ilona nevéhez köthető. A család Sámsonházához való közel másfél évtizedes (négygenerációs) kötődése rendkívül meghatározó a település történetében.

A kötet felsorolja még az egyházközségben eddig szolgáló huszonnégy lelkészt (napjainkban – huszonharmadikként – Szttyéhlik Csaba a gyülekezet beosztott lelkésze), valamint a név szerint ismert felügyelőket és másodfelügyelőket.

A szekularizációig meghatározó egyházi okta-

tás is külön fejezetet kapott, benne a településen működő ismert tanítókkal és a kántorokkal. A harmincas években elindult napközi otthon működését a második világháború megszakította, az egyházi iskola viszont egészen 1975-ig működött a településen, míg végül az épületet – rossz állapota miatt – 1995-ben lebontották.

A szakirodalom- és forrásjegyzék mellett külön kiemelendő a régies kifejezések magyarázatát tartalmazó rövid fejezet a könyvben, amelyben olyan fogalmakkal ismerkedhetünk, mint a cibórium, a poszrik vagy sichnyik. Áttekintve az irodalomjegyzéket, elmondható, hogy a szerzők – lehetőségeik maximális kihasználásával – széles bázisból dolgoztak munkájuk során: a sámsönházai gyülekezet történetének összefoglalásához felhasználták az egyházköztség irattárában fellelhető összes dokumentumot, külön beillesztve a főszövegek mellett az érdekesebb forrásokat is (többek között

Kossuth levelét és 19. századi jegyzőkönyveket). A forrásanyag széles körű felhasználásával eddig nem ismert információk kerültek nyilvánosság elé, miközben a fogalmazásmód ismeretterjesztő stílusa könnyed olvasást biztosít. A gazdag képanyag, az érdekes illusztrációk kiegészítik a főszövegek tartalmát. Zavaró azonban, hogy a szövegben gyakran keveredik a jelen és a múlt idő. Ettől és a néhány stilisztikai hibától eltekintve mindazonáltal minden olyan olvasónak ajánlani tudom a kötetet, aki érdeklődik az evangélikus egyház története iránt, esetleg figyelmet fordít az egyházközségekre, azokon belül pedig a személyes történetekre. Külön kiemelendő, hogy az egyházköztség tágabb kontextusba helyezését nógrádi példákön vagy országos tendenciákön keresztül kapjuk benne. Csak ismételni tudom Horváth-Hegyvi Áronnak az előszóban megfogalmazott gondolatát: „...sokak számára lesz ezen könyv olvasása öröm és hálaadás...” ■

Kultúránkra okunk van büszkének lenni

→ MÓZESSY GERGELY

ZOMBORI István (szerk.) 2018. A magyarországi evangélikusok az ország művelődésében és kultúrájában 18–20. század. Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány – METEM, Budapest. (METEM-könyvek 89.)

A kerek évfordulók jó konjunktúrát jelentenek a történészi munkához. Az evangélikus egyház 2017-ben, Luther fellépésének ötszázadik évfordulója kapcsán került reflektorfényébe. A jubileumra való felkészülés a laikusok számára is jól nyomon követhető volt, az eseményeket összegyűjtő honlapról utólag is lehet tájékozódni a bőséges programkínálatról.¹

Természetes, hogy néhány projekt csak kis késséssel ért be.² Csakhogy a megemlékezés lassan öt éve volt már, ráadásul a „Reformáció 500” hívószó alatt akkorig mintha kissé „rátelepedett” volna az evangélikus egyházra a többi protestáns felekezet... Így azután a felekezet története iránt érdeklődőkben munkálhat

→ Mózessy Gergely (1972): történész, levéltáros, a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár igazgatója. Kutatási területe a 20. századi egyháztörténet, különös tekintettel a székesfehérvári püspökségre. Legutóbb megjelent kötete: *Griger Miklós feljegyzései* (Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2022).

a kíváncsiság, hogy merre tartanak a kutatók, a kutatások az ünnepek elmúltával, a csendesebb hétköznapiakban.

A magyarországi evangélikusok az ország művelődésében és kultúrájában 18–20. század címmel 2018-ban jelentette meg a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány és a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) azt a tanulmánykötetet, amelyről most szólunk. 2019 decemberében volt egy bemutatója Szegeden, majd 2020 tavaszán elérte világunkat a pandémia, így a fővárosi bemutatóra csak 2022 februárjában kerülhetett sor. Magyarország kissé „vízfejű”: sokszor annak van csak hírértéke, ami Pesten történik; és sokszor hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy figyelemre érdemes dolgok is csak ott történnek. Ám ez a kötet éppen nem a fővárosról szól.

A magyarországi evangélikusok az ország művelődésében és kultúrájában... – a cím sokat ígérő. A szerkesztő, Zombori István leszűkítette a tárgyalta korszakot az utóbbi háromszáz évre. Ám ne várjuk a téma enciklopédikus feldolgozását e kétszáz oldaltól: tizenhárom, elsősorban a vidéki evangélikusságra koncentrált írásban tárja elénk a tanulmánykötet. Szembeötlő az alföldi régió (Szeged, Makó, Csépe) felülreprezentáltsága és egy jelentős evangélikus dinasztia, a Szeberényiek dominanciája. Miután letettem a könyvet, úgy éreztem, megérné folytatni: más térségekre és más témákra – például az iskolaügyre – fókuszálva megjelentetni majd *A magyarországi evangélikusok az ország művelődésében és kultúrájában...* számozással kötetsorozattá nemesedő folytatásait.

A szerkesztői előszó rövid és tömör, benne Zombori István kiemeli a „profik” közreműködését. Már itt felhívja a figyelmet a kötet szereplőinek mobilítására, világlátottságára, többnyelvűségére és megkérdőjelezhetetlen magyarságtudatára, kifejezve rokonszenvét a vezetők által elárult lelkipásztorok kitarása iránt. A kötet egészének ismeretében az előszó „megfejtése”, hogy a szerkesztőre Käfer István, Tóth István és Mirák Katalin írása gyakorolta a legnagyobb hatást, ezekre reflektált bevezetőjében.

A tizenhárom tanulmány helyel-közzel témájuk

időrendje szerint követi egymást. Käfer István Bél Mátyásnak a szlovákok nyelvéről írt sorait elemzi. Mély kérdéseket feszegető tanulmány ez: adott egy nép, amelynek a hétköznapiakban használt nyelve erőteljesen eltért az istentiszteleti – és az abból kinövő irodalmi – nyelvtől, amelyet „biblikus csehnek” nevez. Az írás áttekintést ad a Bél előtti evangélikus irodalomról, és ismerteti a polihisztor nézeteit e kérdéstről, amelyeket nem tanulmányban fejtett ki, hanem egy biblia-, valamint egy cseh–szlovák szótár kiadásának előszavában adott közre. A 18. századi szerző találóan fogalmaz – őt nem kötötte meg az a „politikai korrektség”, amely miatt manapság a *tót* kifejezést is csak óvatosan használjuk.

Marjanucz László a porosz állam magyarországi „akatolikusokért” végzett lobbitevékenységét ismerteti. Ez a tanulmány voltaképp egy forráscsoport ismertetése: a 18. században a porosz államhoz a közbenjárás reményében eljuttatott magyar vallási panaszoké. Berlin ugyanis konfesszionális külpolitikát is folytatott, amelynek kulcsszereplője a bécsi követ volt. A szöveg két érdekes megállapítása, hogy a porosz uralkodó, Nagy Frigyes maga vallástalan és machiavellista volt. A vallási kérdések óvatos felvetése, képvisellete hintapolitikája részét képezte: népszerűségét a magyar rendek között szerette volna megőrizni, ugyanakkor Bécsset sem akarta túlzottan ingerelni. Az is fontos állítás, hogy a Habsburg uralkodót a magyar rendek és a porosz uralkodó egyaránt „intézménynek” tekintette, akinek kötelessége saját vallási meggyőződésén túllépve fellépni a katolikusok által megtámadott protestáns alattvalói védelmében. Megdöbbenő, hogy milyen jól ismerték Berlinben a 17–18. századi magyar törvényeket és uralkodói deklarációkat. Az fogalmazódott meg bennem kérdésként – és erre sajnos nem ad választ az írás –, hogy vajon mennyiben változott meg a porosz udvar szerepe, amikor a két állam közt háborúvá érett (1741) a politikai konfliktus.

Halmágyi Pál a makói evangélikus templom 1903-ban megvalósult felépítését mutatja be. A tanulmány különleges értéke, hogy reálisan látja a község súlyának változását (az a török után, Csánád ellenében nőtt meg), s remekül illusztrált.

Szimpatikus, hogy a település többi felekezetének építkezéseire is kitér. A tanulmányban fokozatosan bomlanak ki az evangélikus gyülekezet lassú gyarapodásának lépcsőfokai. Más kapcsán sokszor elhangzik a kötetben, hogy „tipikus” történet – itt nem, de valójában ez is az.

Zombori István egy eltűnt evangélikus életrajzi lexikon után nyomoz írásában. Felsorolja, milyen életrajzi lexikonok (Czvittinger Dávid, Bod Péter munkái) születtek a protestáns polgári öntudat révén, majd megismerteti az olvasót egy lappangó evangélikus mű szerzőjével, Szeberényi Lajossal, pontosan megrajzolva családi hátterét. Remek észrevétele, hogy a család pályájának íve (tanulmányok, pozíciók, magyarságtudat) tipizálható. Szinyei József bibliográfus tudósított Szeberényi terjedelmes kéziratáról, amely jelenleg sajnos egyelőre lappang valahol. Ha nem semmisült meg a szöveg, akkor a népes család valamely leszármazottja egyik szekrényének mélyén lapulhat. Egy-egy ilyen híradás azonban talán segít kiugrasztani a nyulat a bokorból. Zombori István közzéteszi Szeberényi önéletírását: az íráskép elérhetővé tétele segítheti a keresett kézirat utáni nyomozást.

Barna Gábor jól illusztrált írása a csépai egyházzól és Csák Ernőről, annak történetírójáról regél. Ebből az olvasó tájékoztatást kap a 18. századi népmozgások megvilágítása révén az alföldi evangélikusság létrejöttéről is. A Tisza menti Csépara, egy katolikus kismemesi községbe az evangélikusok elsősorban házassági kapcsolatok révén kerültek. Kisebbségben voltak, alig több mint százan. Amikor 1858-ban önállósulásra kényszerültek – mert a katolikus pap nem keresztelte, nem temette el híveiket –, a reformátusokkal álltak össze. Az „egyesült egyház” névhasználatát 1864-től datálhatjuk. Az unió kezdetben sikeres volt – 1889-re új épületeik lettek (templom, iskola, lelkészlak) –, de végig anyagi természetű viták kísérték, amelyek nyomán a 19. század végén lemondott az egyik felügyelő, 1926-ban pedig az unió maga is felbomlott. A kilépő reformátusok inkább újra Tiszasár filiájává lettek. A válás, a vagyonmegosztás is hosszú, tíz évig húzódozó vitafolyamatának végén keletkezett

Csák Ernő kézírata. Sajnos három forrása máig lappang, vagy el is veszett. Írásának súlypontjait meghatározza a vitában képviselt evangélikus szempont. Barna Gábor bemutatja a szerzőt is, aki megint csak „tipikus személy”: nagyapja felvidéki tót evangélikus lelkész volt, maga azonban annyira magyarrá lett, hogy 1918-ban Bazinból Magyarországra menekült, és nevét is magyarosította. Tanulságos az írás azon gondolata, hogy az ökumené sikertelensége szoros kapcsolatban áll az önfeladással.

Csetényi Mihályné forrásközlése Szászi Kovách Albert huszonhét levelét tárja az olvasó elé korrekt bevezető tanulmánnyal. E bevezetés érezhetően erősen meghúzott szöveg: pattogós az életút bemutatása, s szinte csak felvillantja hősének, a csépai egyházközség egykori felügyelőjének és a község postamesterének életútját. Ekképp a szerző társul hívja az olvasót az általa már bejárt szellemi kalandra: megadja a szükséges fogódzókat, de nem kíván a források helyett beszélni.

Giczi Zsolt az evangélikus egyház helyzetét tekintti át az első világháború kezdetén. Alaposan, minden részletre kiterjedően mutatja be, miként hat az egyházra a kialakuló új helyzet, a háború. Szemlész a szarajevói merénylet utáni hivatalos kondoleálásokból, idézi az első körleveleket és a felekezeti sajtót, és kitér a háború ihlette egyházi (teológiai, lelkeségi) irodalomra is. Ismerteti a tábori lelkészet helyzetét és „munkaerőgondjait”, a teológushallgatók és tanítók helyzetét, bemutatja az épület-igénybevételek, hadikölcsönök, karácsonyi gyűjtések milióját, és felhívja a figyelmet egy sajátos vagyonmentési egyeztetésre is. A kezdeti hadi eseményeket közvetlenül is megszenvedő egyházközségek (Boljevce, Girált) kálváriáját is megismerhetjük.

Tóth István Szeberényi Lajos Zsigmond békéscsabai lelkész, főesperes, felsőházi tag speciális különutasságának kérdését járja körül. Hősét mélyebben sajnos nem mutatja be. Szeberényi a magyart tekintette nemzetiségének (bár a család erősen szlovák gyökerű volt), de következetesen küzdött a kisebbségi nyelvhasználatért, mert a népnyelvi igehirdetést tekintette Luther egyik

legmeghatározóbb örökségének. A háború alatt tüntető pacifizmusa (a semleges dán sajtót járta!) ellenségeket szerzett számára. A szerző kora nemzetiségi kérdéseit alaposan ismerő, európai látókörű gondolkodónak minősíti Szeberényit, s ha évtizedekkel halála után, 1997-ben megérte kiadni egy ilyen jellegű munkáját, vélhetően valóban az volt. Szeberényinek a szektakérdésről írt monográfiája viszont máig kéziratban van.

Balogh Margit a murgai evangélikusok és Gömbös Gyula kapcsolatát ismerteti. E Tolna megyei, ma alig hatvanlelkes falu a szerző „második otthona”. Az elsősorban a 20. századdal foglalkozó egyháztörténész e szívének oly kedves témában imponáló magabiztossággal használja a tágabb történettudomány eszköztárát, miközben ismerteti a település közép-, török kori és – főképp – 18. századi forrásait. Ez a Kétyhez tartozó³ evangélikus filia nem artikuláris hely, a zombai katolikus papnak kellett stólat adni, aki 1748-tól keresztelte és anyakönyvezte az evangélikusokat is. 1786-ra nőtte ki magát Kéty ebből a helyzetből, s ugyanekkor jelent meg Murgán evangélikus iskolamester. 1796-ra templom is épült, karzattmellvédje – amelynek bájosan bumfordi Luther-képe látható a kötet borítóján is – 1844-ből való. Itt született Gömbös Gyula, az 1930-as évek miniszterelnöke az evangélikus tanító gyermekeként. A tanulmány nem az ő politikai pályaképét akarja megrajzolni, de felidézi gyerekkorát, murgaiságának későbbi – néha egészen megdöbbenő – megnyilvánulásait. A község is igyekezett ápolni „nagy szülőtte” emlékét. Az 1940-es években, amikor előnyt remélt belőle a helyi előljáróság, még Murga nevét is lecserélték volna valami Gömbösre utalóra – ezt szerencsére keresztülhúzta a belügyminisztérium.

Vincze Gábor a szegedi népbíróság előtt zajló huszonnyolc egyházi személy elleni perből azt a kettőt ismerteti részletesen, amely evangélikus vonatkozású: Gubcsó András pitvarosi és Kiss Benő puszttaottlakai lelkészét. Az 1946/47-ben zajlott eljárások végül felmentéssel végződtek. A levont tapasztalatok azonban általánosabbak: a szerző mindegyik eljárás mögött személyes bosszút sejt, illetve a helyi kommunisták erőszakos térnyeré-

sének motívumai is felfedezhetők. Konklúziója szerint talán az érintettek szerencséje volt, hogy ügyük korán zajlott – kicsit később már nem úszták volna meg felmentéssel a dolgot.

Mirák Katalin a Gulagon hat és fél évet raboskodó Böröcz Sándor életéből közöl mozaikokat. A kötet egészéből stílusosan is kiemelkedő írásában a lágerbéli ökumenét idézi meg először (Böröcz Sándor ugyanis együtt raboskodott a bencés Olofsson Placiddal), majd úgy tér rá Böröcz életútjának ismertetésére, hogy csak fűszerezi mondandóját a lelkész önéletírásából vett jellemző idézetekkel, de nem lesz rabja sem nyelvezetének, sem szerkezetének, miközben új mélységeket is felmutat alternatív forrásokból, például elfogatója-kihallgatója, Berkesi András szövegeiből. Böröcz Vas megyei lelkész volt, amikor 1947-ben letartóztatták, és átadták a szovjeteknek. 1955-ig volt a Gulagon, majd itthon is börtönbe zárták – és csak 1956. november 1-jén szabadult. November 3-án még örömmel fogadták az egyház székházában, két nappal később azonban már meg sem akarták ismerni... Sokáig csak segéd munkás lehetett. A megbélyegzett, sokat szenvedett ember közelsége kényelmetlen volt azoknak, akik az egyházi élet naposabb oldalán éltek életüket akkoriban. Ahogy azonban Olofsson Placid életigenlő ige hirdetései is láger-tapasztalatokból táplálkoztak, Böröcz Gulag-képe is sajátos: „Isten odamentett minket” – mondta. Úgy tartotta, itthon kivégezték volna.

Ribár János a szegedi evangélikus gyülekezet 1945–1992 közötti történetét mondja el mint szemtanú. Az egykori segéd-, majd igazgató lelkész hangsúlyozza is a történész szakmán való „kivülállóságát”. Mondandója azonban jó problémaérzékenységről tanúskodik. Szövegének közreadását elsősorban az indokolja, hogy rendkívül jó forrás lesz későbbi korok történészei számára.

Takó Edit a szegedi Somogyi-könyvtár régi evangélikus vonatkozású köteteit mutatja be. A cikk rövid áttekintést ad a teljes könyvgyűjtemény összetételéről, legkiemelkedőbb darabjairól, majd az adományozó Somogyi Károly esztergomi kanonok életútjáról. (Az idős egyházi előljáró 1880-ban a szegedi árvíz hatására ajánlotta fel a városnak 43 701 kötetet szám-

láló gyűjteményét.) A rövid bevezetés után százhat bibliográfiai tételt ismerhetünk meg közelebről.

Illene valamiféle kritikával zárnom a könyvismertetést – de nem szívesen teszem. Az, hogy egy tanulmánykötet heterogén és sokszínű, voltaképp természetes. Az illusztrációk minősége és színvonala ingadozó, és felfedezhető benne a sietség nyomai (szóközhibák, betűhiányok), de összességében nincs sok belőlük. S e csekély hibákkal együtt is nagyon szerethető könyv, a címválasztás túlzott ambíciózussága pedig orvosolható a folytatással.

A közelmúltban egy református kollégával beszélgetve sommásan megállapítottuk, hogy a papilekészi közeg nem igazán érdeklődik az egyháztörténet iránt. A messzeségbe vesző régi dolgok érdektelenek számukra, a közelmúlttól pedig alapvetően félnek. Ezen csak nehezen változtathatunk. De talán nem is őket kell első körben megcéloznunk: ha sikerül erősíteni a hívek, a „mezei egyháztagok” büszkeségét, felekezeti ön- és magyarságtudatát, akkor jó úton járunk. E kötet és a benne feldolgozott példák pedig kétségkívül alkalmasak erre. ■

JEGYZETEK

- 1 A *Reformáció 500* programsorozat honlapja: <https://ref500.lutheran.hu>. (Megtekintés: 2022. június 3.)
- 2 Például a *Reformáció 500* emlékvé során készült adatbázisok és segédletek: <https://adatbazisokonline.hu/gyujtemeny/reformacio>. (Megtekintés: 2022. június 3.)
- 3 Kéty jelenleg társegyszék, a Szekszárd és Környéke Társult Evangélikus Egyházközség része, önálló lelkésze a nyolcvanas évek óta nincs, a Magyarországi Evangélikus Egyház online névtára más tisztviselőt sem tüntet fel.

Támaszok az idő fojtó áradásában

→ PAPP MÁTÉ

FENYVESI Félix Lajos 2021. *Az idő jelei. Napló 1986–2020*. Napkút Kiadó, Budapest.

Mikor a recenzió címébe foglalt Fenyvesi Félix Lajos-mondatot olvasom, újra és újra Andrej Tarkovszkij filmkölteményeinek egy-egy jelenetrészlete merül fel bennem, mindig más és más képkivágásban, vakító fénytörésben láttatva vagy csak homályosan sejtetve azt a bizonyos benső szobát, avagy rejteket, ahol egyszer talán mindannyian megtaláltatunk. Az ikonikus orosz filmrendező – *Az idő jelei* szerzőjéhez hasonlóan – naplót vezetett hányattatott, jelzőkarókba kapaszkodó sodródásáról a jelen te(re)lhetetlen időfolyamán. Fenyvesi sem szab gátat az emlékek hérakleitoszi csörgedezésének, mégis többször belelép ugyan-

azokba az áramlatokba – de csak azért, hogy emlékezetének medrét minél kevesebb hordalék, törmelék és iszap telítse.

E mélység kitapogatása, kitapogatása közben természetesen bárki emberfia (látszólag legalábbis) sekélyesebb vizekre siklik, aki evezőjét a mindennapok valóban fojtogató, lehúzó árájába mártja. Különösen manapság, amikor egyre kevesebb idősurítménnyel találkozunk a naplóíró által is oly nagyra tartott mindenkori műalkotások

→ Papp Máté (1987): esszéíró, kritikus. Az *Új Forrás* folyóirat Vers és Zene rovatának szerkesztője. Első önálló kötete *A révész különvéleménye* címmel jelent meg az *Új Forrás* Könyvek sorozatban (Gerecse, 2021).

körében, amelyek immáron nem csupán aurasvesztetten, hanem tér és átváltoz(tat)ás nélkül, mintegy sóbálványként meredeznek előttünk. Akárcsak mi magunk, akik időről időre visszatekintve keressük eddigi létezésünk mélyáramát, rendre abban a tévhitben (?) élve, hogy olykor akár előrefele is emlékezhetünk... „Már semmi nem kell, semmi nem hiányzik. Csak egy kis idő kellene. Lassan újraolvasni a Bibliát, Adyt és Arany Jánost. Kicsit több idő kellene, végtelen napok. Élni, nyugodtan és békességben, meglesni az élet kis csodáit. Idő kellene, tíz év, Rómának és Velencének. Maradék idő: meglátogatni anyám sírját, Vásárhelyen, leülni a kidólt fűzfa törzsére, és hallgatni a csöndet, nézni, hogy nő fű a téli tavaszban.” (*Idővallató*, 160. o.)

Az egymást kioltó évszakok időzavarában tavaly nyáron én is felkerestem egy sajátos zárandokhelyet – belül némileg már lemondva a fentebb körülírt, sűrített téridő látható-tapintható, égnek meredő falainak megközelítéséről: Tarkovszkij *Nosztalgia* című filmjének San Galgano-apátság-béli, nyitott tetejű és belterű forgatási helyszínéről van szó, ahová az ugyancsak az időből kiköppenő főszereplő költő is tévelygő kerülőutakon keresztül juthat el. A film zárójelenetében valószínűtlenül át-lényegülő (egyébként a toszkán Val di Merse völgyben elszigetelt) templom közvetlen vonzaskörében hasonlóképpen alakulhat át időérzékelésünk, mint egy-egy megigéző alkotás atmoszférájában; azzal az egyáltalán nem elhanyagolható különbséggel, amely esetleges elfogódottságunkon, áhítatunkon túlmutatva saját jelenléthiányunkban keresendő.

Ebben pedig nem (vagy csak helyel-közzel) különbözünk egymástól. A Fenyvesi szívéhez oly közel álló Pilinszky János írásaiban, megnyilatkozásaiban is hangsúlyozott jelenléthiány fogalomkörei mintha a szóban forgó, 1986–2020 között írt napló negatív pólusú jelenségvilágában (a vírushelyzet előszelében, még a környező háborús viszonyokon innen) szűkülnének össze végérvényesen. Nemkülönbön a – nem feltétlenül a közelgő, mindinkább az el-évülhetetlen apokaliptisziként felfogott – végidők meghatározó jeleinek felfedezésekor, felfakadásaikor. „Beszél magában, járja a környéket, felszedi az

eldobott szemetet. Alig eszik, és évek óta nem alszik. [...] »Nézd, nem születik gyerek – súgja remegő hangon. – Minden pusztul és rohad.« Vigasztalom, ahogy tudom: talán még van remény. Félrevon a házfalhoz, ott meséli vérző látomásait: nem is tudom, micsoda titkos és láthatatlan erők munkálkodnak a világ elveszejtésén.” (*Utca bolondja*, 100. o.) Ahogy a San Galgano-i zárandoklelkünkéről a *Nosztalgia* pislákoló jelenlétű költője, Gorcsakov idéződőtt fel bennem, úgy az utcabolondról szintén Tarkovszkij Olaszországban forgatott filmjének egyik kulcsszereplője jutott eszembe: a félkegyelműnek titulált Domenico, aki a film emblematisz montázsában, Róma városában élő fákyaként gyűjtja föl magát... Mementójaként egy megfogalmazhatatlan jelentésű, ám felmérhetetlen jelentőségű transzcendens támasznak, amelyet a fent említett benső szobával és/vagy a bibliai rejtekkel asszociálhatnak Fenyvesi Félix Lajos naplójának olvasói.

E sorok írója legfőképpen a lírikusra valló széljegyzetei („Budapest, mint rézmozsár, összetör mindent, elfogytak a hangulatos antikváriumok” – *Internet*, 294. o.; „A lemenő Nap bearanyozza a tájat, a nagy égi galambducra: a Holdra, különös madarak szállnak” – *Álmok, tervek*, 209. o.) mentén tájékozódott a legnehezebb történelmi, családi, egzisztenciális körülmények között is életrevalóságot, (ki)tartást mutató alkotói világteremtésben. Ahol képzeletben többek közt újra koptathatta (a San Galgano-i kerülőút előtt és után bejárt) Róma ódon-tört köveit is; ahol Szerb Antal *Utas és holdvilágának* mindent, még a végidőket is túlélő patkányai (József Attila tömött, sóhajtó templomokat szemében őrző, sárgalángszőrű kutyájával együtt) alig keresgélhetnek már istenhulladékokat, istendarabkákat a romok között. Az idők jelei elmosódóban e tévelygő árban. Jelzőkarók, gátak maradványai és egy kidólt fűzfa ágai úsznak el az öröknaptárban. Még egy kép merül fel a sorok írójában: „Egy padon ül, mögötte a hallgatag kert. A rendező a távolba néz. [...] Milyen beszédes sovány arca: végtelen szomorúság árad felénk, mielőtt végleg kilobban az egész.” (*Képek Tarkovszkijról*, 45. o.) ■

„...az assimilatio a nemzetre előnyös és kívánatos...”

→ BARTÓK ISTVÁN

PETRŐCZI ÉVA 2019. *Ida és Gyula. Dédszüleim története.* Katica-Könyv-Műhely, Pécel.

A címül választott megállapítás háromszoros idézet. Az ismertető könyv szerzője, Petrőczy Éva emeli ki Grósz Emil szemészprofesszor visszaemlékezéseiből (*Ötven év munkában.* Károlyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939). Ebben a professzor 1930-ban megjelent cikkére hivatkozik, amelyben megfogalmazta fenti állítását.

A zsidó–keresztény együttélés a regény egyik vezérfonala. Csupán az egyik, hiszen több más szálra is felfűződik a cselekmény. Műfajának meghatározása nem könnyű: nevezhetjük dokumentumregénynek, kortörténetnek, regényes életrajznak, családregegynek, egy szerelem krónikájának, igaz mesének vagy akár egyszerű mindezeknek. A holokausztirodalomba is besorolhatjuk, hiszen a tárgyalt korszakból nem hiányozhatnak a 20. századi történelem leg-sötétebb korszakának eseményei, a „hamulányok és füstlányok” megindító felidézése.

Hogyan is kezdődik a történet? Az 1879. évi szegedi nagy árvíz idején beszállásolták a jómódú zsidó Seifmann család házába a pesti mentőcsapattal érkező, Arad környékéről származó katolikus vízimérnök-hallgató Vaniss Gyulát. Így ismerkedett meg a befogadó család lányával, Idával – akkor még Nanett-tel –, és kibontakozott a „szerelem árvíz idején”. Az apa, Seifmann Mór kárpitos és műbútorasztalos, bútorkereskedő, egyben a zsinagóga egyik elöljárója. Kezdetben gyanakvásának adott hangot, majd a híres szegedi rabbi, Lőw Immanuel tanácsára feladta óvatosságát, és nem ellenezte, hogy a fiatalok tartsák a kapcsolatot. Hasonlóan megértő volt Gyula édesapja, ugyancsak Gyula, az elszegényedett nemesi családból származó falusi jegyző. Ám mivel egy katolikus

közhivatalnoktól elvárták, hogy egész családját az ő vallását gyakorolja, Nanett katolizált, így lett Ida Katalin. 1885-ben ugyanazon a napon megtörtént a keresztelő és az esküvő a szegedi belvárosi templomban. És megkezdődött az ifjú „öblözeti mérnök”

és felesége pontosan fél évszázados közös élete. Ida 1935-ben hagyta el a földi világot. Az eseményeket Gyula haláláig, 1941-ig követhetjük nyomon.

Egy rövid ismertetésnek nem lehet feladata a regény cselekményének felvázolása, már csak azért sem, hogy legyen újdonság azoknak, akik még nem olvasták a könyvet. Inkább az előadásmódról szölok, és arról, hogy mi az, ami messze túlmutat a konkrét eseményeken, és általános tanulsággal szolgál.

A regény előadásában több réteget lehet elkülöníteni. A történet pillérei a korabeli vagy a megjelenített időszakokra visszautaló dokumentumok. Ilyenek a különféle hivatalos iratok, jegyzőkönyvek, anyakönyvek, szépirodalmi művek és történet-tudományi szakmunkák, könyvek és tanulmányok részletei, újságcikkek. A terjedelem jelentős részét teszik ki a családi levelek átiratai. Fontos szerepet játszanak még az illusztrációk: a portrék és csoportképek mellett régi képeslapok reprodukciói, becses ereklyeként őrzött emlékek tárgyfotói.

Dokumentumok híján a szerző számos esetet saját fantáziájára támaszkodva idéz fel. Kiváló stílusérzékkel megfogalmazott, fiktív párbeszéd és monológok elevenítik fel az elképzelt helyzeteket, meggyőzően elhitetve, hogy a kitalált mondatok

akár a valóságban is hasonlóan hangozhattak el. Mindezeket kiegészíti és egységbe foglalja Petrőczy Éva „bevallottan” saját történetmesélése, kommentárjainak sora.

A prózai cselekményfolyamba illesztve újabb réteget alkotnak a szerző költői munkásságának darabjai. A könyv elejének „lírai fejezetébe” tizenhárom versét építi be a szerzőnő. A saját költemények később is megjelennek az éppen tárgyalt epizódokhoz kapcsolódva.

Az események felsorolása a legfelszínesebb megközelítésben a divatos nosztalgiazásra vágyók igényeit is kielégíti. Az időutazás a Monarchia világában, a „boldog – vagy nem is annyira boldog? – békeidőkben”, majd a két világháború közötti évtizedekben felidézi a letűnt korok hangulatát, atmoszféráját. Felderengenek a korabeli „vidéki Magyarország” polgári életének jellegzetes alakjai, eseményei, szokásai. Az utolsó lapokat belengi a háborúba sodródó ország nyomasztó levegője.

Valóságos művelődéstörténeti arcképcsarnok rajzolódik ki az olvasó előtt. Nemcsak a család újabb és újabb generációinak tagjai, hanem a kor ismert és kevésbé ismert szereplői is feltűnnek. Mini tánti, Dago bácsi és a kiterjedt rokonság mellett egy-egy említés erejéig megjelenik például Lőw Lipót és Zdravec István vagy éppen Székely Bertalan, Kner Izidor és Heim Pál. A gyomai fodrász csintalan fiacskája, Krampner Feri nevére nem figyelünk fel, ha nem tudnánk meg, hogy felnőttként Kállai Ferenc néven lett színművész. Réthy Béla békéscsabai gyógyszerészről sokak számára talán éppen ez a könyv árulja el, hogy ő találta fel a pemetefű-cukorkát. A tarka forgatagban akad rabbi, református lelkész és katolikus plébános, főszolgabíró, miniszteri tanácsos és irodai altiszt, szakácsnő, szobalány és varieté-táncosnő. A könyv végén afféle kislexikonként tanulmányozhatók a „fontosabb szereplők” adatai.

A kötet egyik leggyakrabban megszólaló szerep-

lője maga a szerző. Petrőczy Éva rendre tájékoztatja az olvasót, hogyan kapcsolódnak saját életpályájához a történet különböző pontjai részint a személyesen átélt emlékek, részint a párhuzamok okán. Az 1956-os amerikai segélycsomagban kapott sóletkonzerv kislánykori élménye kétszer is előkerül. Visszatérő motívumok a „böven-kádárista korszak” szegedi egyetemi évei, előadó körutak, médiaszereplések.

Nemcsak a magán- és társadalomtörténeti „panteon” személyiségei jelennek meg az olvasó előtt, hanem a tárgyalt korszak tárgyi emlékei is. Forrásértékű a különböző épületek, bútorok, berendezési tárgyak, ruházat, ékszerek, hajviseletek leírása, nemritkán művelődéstörténeti összefüggésekben. Például egy 1920-ban készült fényképen látható a nagymama rövid

bubifrizurája, a „már a magyar Alföldre is beszivárgó jazzkorszak szolid előszele”. Megmutatkozik a szerző gasztronómiai érdeklődése is: kiemelt hangsúlyt kapnak a hajdani konyhaművészet remekeinek leírásai. Ehhez kapcsolódik a szokványosnak korántsem nevezhető függelék. A szerző „derűs utóiratként” néhány receptet is közöl. A könyv végén szerepel még az ötvenkilenc kép jegyzéke és végül a már említett kislexikon.

Ami a figyelmesebb olvasónak szóló üzenetet illeti: az egész regény vezérgondolatának tekintem az idősebb Vaniss Gyula fiktív monológjába szőtt megállapítást: „Hiszem és vallom, hogy egy olyan tarka országban, mint amilyen a miénk, másként, folyvást a különbözőségeket firtatva és erősítve nem lehet élni.” Ezt erősíti meg a fél évszázadon keresztül tartó egyes házasság története, középontjában az azonosságok tiszteletével, a különbözőségeket illetően pedig a kölcsönös megértés és elfogadás legszebb példáival.

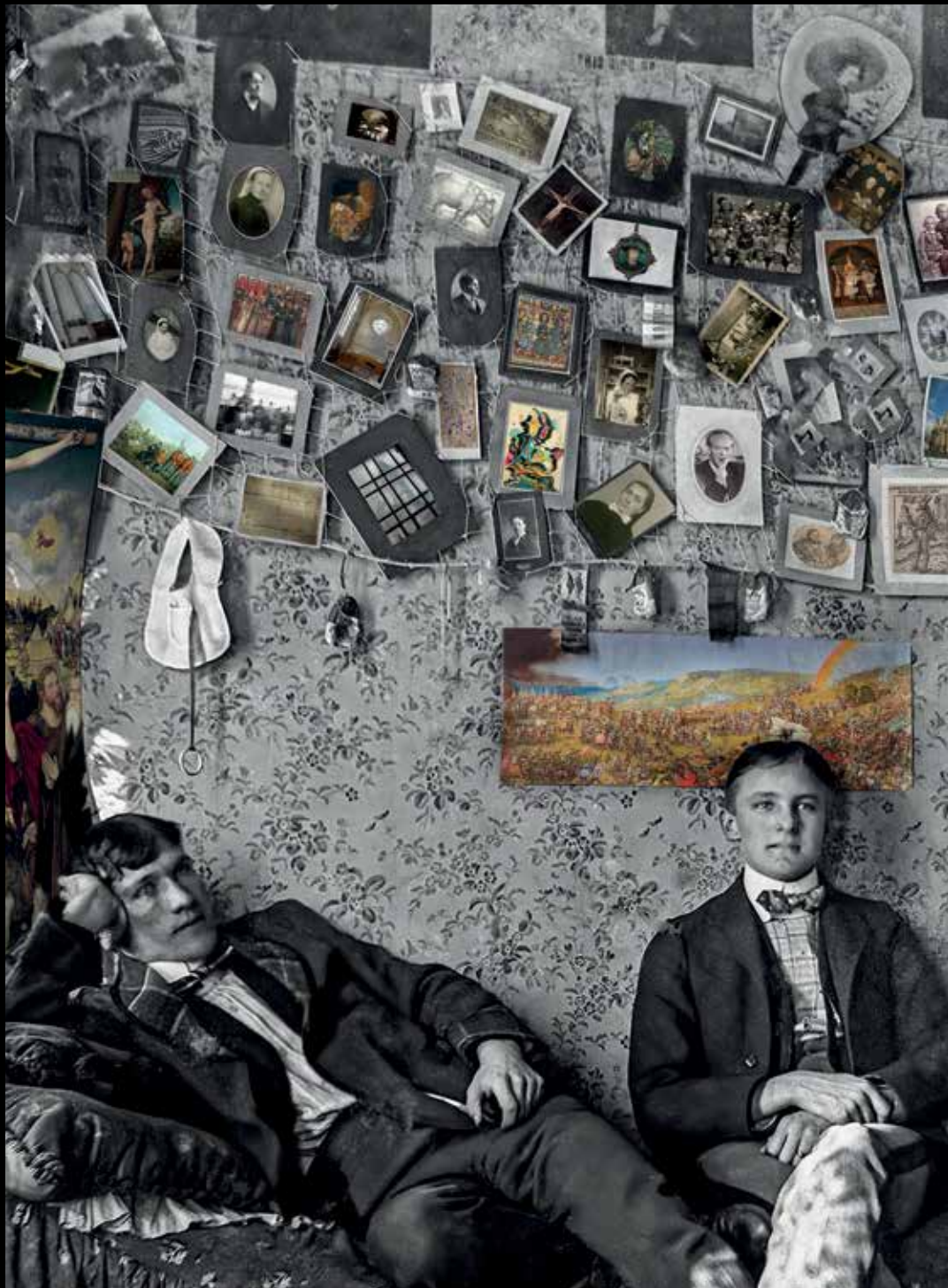
Petrőczy Éva az asszimiláció kerülendő szélsőségeire is utal: „Az a tény, hogy ilyen nyíltan vállalta férj és feleség Ida zsidó gyökereit, s mindkettőjük egészségesen vegyes baráti körét, ékesen bizonyít-

„Hiszem és vallom, hogy egy olyan tarka országban, mint amilyen a miénk, másként, folyvást a különbözőségeket firtatva és erősítve nem lehet élni.”

ja, hogy Ida dédanyám nem tartozott a szálakat kíméletlenül elvágó, megtagadó »hátra arc!« kitérők közé. Sok egyéb mellett ezért is olyan kedves ő nekem. És dédapa ugyancsak, mert belőle meg teljesen hiányzott minden elhatárolódás, minden keresztényi fölény.”

A házaspár viszontagságotól sem mentes, összességében mégis boldog életét a szerző tágabb összefüggésekben is elhelyezi. Meglátása szerint harmonikus együttélésük annak is köszönhető, hogy „két felnevelő városuk éppen Szeged és Arad. Vagyis, a korabeli neológ zsidó gondolkodás és hitgyakorlat, illetve az ebből kinövő felekezeti párbeszéd két, egyenként fontos és rokonszenves központja volt.”

Bízást mondhatjuk tehát, hogy a regény több szempontból is megszívlelendő. A filológiai pontosságú adatok, tények sora megbízható információkkal szolgál a korról. Láthatjuk azt is, hogyan éltek, gondolkoztak és éreztek az emberek az érzéketesen megjelenített társadalmi-politikai-kulturális közegben, attól korántsem függetlenül. Idának és Gyulának nemcsak a hiteles életrajza elevenedik meg, hanem regényhősökké is válnak. Egymás iránti kitartó rajongásuk, házasságuk tizenegyedik évében megszületett leányukat féltő gondoskodásuk, unokáik iránti odaadásuk példaeértékű, okulásul szolgálhat az olvasók minden nemzedékének. ■

Credo – evangélikus folyóirat,
a Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata

Főszerkesztő: Isó M. Emese
Szerkesztők: Bojtos Anita, Csermelyi József, Mádl Janka
A szerkesztőbizottság tagjai: Fabiny Tibor, Gáncs Tamás, Pröhle Gergely, Tevelj Arató György

Szerkesztőség és kiadóhivatal
1085 Budapest, Üllői út 24.
Tel.: +36-1/317-5478
E-mail: credo@lutheran.hu

Olvasószerkesztő: Diószegi Rita
Korrektor: Miklósné Székács Judit
Műszaki szerkesztő: Török Andrea
Lapterv: Jánosi Nikolett
A borítón Jánosi Nikolett *Emlékek őrei* (2022) című munkája látható.

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
www.lutherkiado.hu
Felelős kiadó: Antal Bálint

ELŐFIZETŐI DÍJAK A 2022. ÉVRE:
Előfizetés egy évre: 4800 Ft
Egy szám ára: 1300 Ft
A *Credo* digitálisan is előfizethető a Luther Kiadó webáruházában.
Digitális előfizetés egy évre: 1800 Ft
Fél évre: 900 Ft
Egy digitális lapszám ára: 450 Ft

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

ISSN 1219-6800 (nyomtatott)
ISSN 2786-2631 (online)

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a Credo evangélikus folyóirat Impact natural környezetbarát papíron jelenik meg.

Az emlékezés célja – akaratlanul is – lehet pusztán nosztalgia, lehet traumafeldolgozás, az identitás megerősítője, megelőzés, és lehet a megmaradás eszköze is, ahogy arra mások mellett Babits Mihály írása mutat. Az emlékezet ápolására irányuló cselekedeteink rólunk árulnak el a legtöbbet: hogyan viszonyulunk múltunkhoz, mit felejtünk el, mit takarunk el, és mit őrzünk féltve. Olyan, mint egy emlékkönyv: felvillannak életünk és történetünk eseményei, meghatározó mozzanatai, örömök, ünnepek, s ott húzódik mögöttük a veszteség is – de mindig kimaradnak belőle fontos képek. Ha pedig kérdeznek róla minket, azt érezzük, nem lehet felsorolással élni, mert féltő, hogy valami kimarad. Így vagyunk történelmünkkel is: hogy miként gondolkodunk róla, az sokkal inkább saját közösségünk mentális állapotáról, mint magáról a múltunkról beszél. S ha kísérletet teszünk „helyzetjelentést” adni arról, hogy éppen mely képei előtt merengünk leginkább, akkor ne felejtünk el arra is gondolni, hogy közben mi marad ki belőle. Izgalmas kalandozás ez is: lapszámunk ilyesfajta emlékkönyv szeretne lenni, lenyomata annak, hol tartunk az evangélikus múlt feltárásában.

ANNA BRADSTREET, BARTÓK ISTVÁN, CZEGLÉDI SÁNDOR, CSERMELYI JÓZSEF, FARKAS ÁRNOLD LEVENTE, FENYVESI FÉLIX LAJOS, ISÓ M. EMESE, KÁROLYI BÁLINT, KONDOR BOGLÁRKA, KORÁNYI ANDRÁS, KOVÁCS BALÁZS, KUNT GERGELY, MAGYARÓVÁRI FANNI IZABELLA, MÓZESSY GERGELY, PAPP MÁTÉ, PERGER GYULA, PETRŐCZI ÉVA, SIR HENRY WOTTON, SZAKÁCS BÉLA ZSOLT, TÓTH GERGELY, VILÁGI DÁVID, WEBER JÓZSEF, ZÁSZKALICZKY RÉKA, ZSUGYEL JÁNOS

kutatni | közreadni | tanulni

31219681002220